

На правах рукопису

ДЕМЧУЧЕН Олександр Марчелович

УДК 355.233.23 (477) “1918/1920”

**Формування збройних сил
Української Народної Республіки
добі Директорії**

20.02.22 – військова історія

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник –
ШЕВЧУК Василь Петрович,
доктор історичних наук, професор

Київ – 2009

З М І С Т

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. Історіографія та джерельна база дослідження	7
РОЗДІЛ 2. Військово-політичні чинники формування збройних сил УНР.	28
РОЗДІЛ 3. Комплектування збройних сил та органів управління Армії УНР	80
РОЗДІЛ 4. Організація родів військ Армії УНР та їх забезпечення	131
Висновки	177
Список використаних джерел	181
Додатки	201

ВСТУП

Актуальність теми. В умовах самостійного розвитку України активізувалися наукові дослідження історії українського народу, його військових формувань. Аналіз сучасного стану військово-історичної науки свідчить, що поряд із суттєвими досягненнями багато актуальних проблем залишаються малодослідженими. Серед них і військове будівництво в Українській Народній Республіці періоду Директорії. Звернення до цієї проблеми має важливе науково-пізнавальне значення, оскільки в роки Української революції військово-політична ситуація навколо УНР складалася таким чином, що єдиним засобом захисту національної державності виступала військова сила.

Всебічне висвітлення процесу формування Армії УНР має також важливе суспільно-політичне значення, оскільки дає можливість з'ясувати місце УНР у зв'язку із зміною геополітичної ситуації в Європі. Актуальність даної теми обумовлюється і тим, що цілісного дисертаційного дослідження, присвяченого саме формуванню збройних сил УНР періоду Директорії ще не було, а наукові воєнно-історичні праці, підготовлені вітчизняними дослідниками, висвітлюють переважно збройну боротьбу по захисту УНР і цим значною мірою сприяють відтворенню наслідків військового будівництва в Україні. Поряд з цим потребують всебічного висвітлення військово-політичні чинники, які впливали на процес формування Армії УНР та зміну її організаційно-штатної структури.

Наукове завдання дисертаційної роботи полягає у тому, щоб на основі аналізу документальних джерел, науково-дослідної літератури, періодичної преси, мемуарів та спогадів учасників подій відтворити історію формування Армії УНР, її нормативну базу, організацію, озброєння, комплектування, управління, роди військ та їх забезпечення.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане в межах планів наукової і науково-технічної діяльності Департаменту гуманітарної політики Міністерства оборони України. Для підготовки дисертації базовою стала науково-дослідна робота „Військово-патріотичне виховання особового складу Збройних Сил України” (шифр НДР

„Військово-патріотичне виховання”, номер державної реєстрації 0105U001157), що виконувалася у Науково-дослідному центрі гуманітарних проблем Збройних Сил України на замовлення Головного управління з гуманітарних питань і соціального захисту Збройних Сил України Генерального штабу Збройних Сил України. Автор взяв участь у відпрацюванні підрозділу „Особливості використання військових ритуалів і символів у військово-патріотичному вихованні особового складу різних видів (родів) військ (сил)”.

Мета і завдання дослідження – розкрити процес формування збройних сил Української Народної Республіки періоду Директорії.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення наступних завдань:

- встановити стан наукової розробки теми, виявити її джерельну базу та визначити методи дослідження;
- визначити вплив військово-політичних чинників на формування Армії УНР;
- розкрити процес комплектування збройних сил УНР особовим складом та командними кадрами;
- розглянути органи управління збройними силами УНР;
- визначити роди військ Армії УНР, організаційну структуру та забезпечення їх діяльності;
- обґрунтувати практичні рекомендації з метою їх використання в Збройних Силах України на сучасному етапі їх розвитку.

Об’єкт дослідження. Військове будівництво в Українській Народній Республіці періоду Директорії.

Предмет дослідження. Формування збройних сил Української Народної Республіки періоду Директорії.

Хронологічні рамки охоплюють період з 14 листопада 1918 р. до 21 листопада 1921 р. Вибір нижньої межі зумовлено приходом до державної влади Директорії. Верхня межа обумовлена закінченням другого Зимового походу Армії УНР.

Методи дослідження. Методологічною основою дисертації стали принципи об’єктивності, науковості та історизму. Виявлені джерела піддавалися методам аналізу та синтезу. Вони дали можливість встановити достовірність джерела, його

зміст та практичне призначення, а також дозволили встановити логіку їх появи та розвитку. Найбільш вживаними при підготовці дисертації виявилися методи – історичний, проблемно-хронологічний. Ретроспективний метод дав можливість отримати інформацію про друковані видання з теми дисертації за минулі роки.

Наукова новизна одержаних результатів зумовлена сукупністю поставлених завдань. Введені до наукового обігу нові документальні джерела з фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного історичного архіву у м. Львові, Державного архіву Вінницької області, Державного архіву Хмельницької області, Державного архіву Чернівецької області, які дають додаткові відомості щодо комплектування та забезпечення діяльності Армії УНР;

визначено вплив воєнно-політичних чинників на формування Армії УНР, які притаманні періоду Директорії;

розкрито процес комплектування збройних сил УНР та виявлено тенденцію змін чисельного складу армії у залежності від розвитку воєнно-політичних подій;

встановлено органи військового управління збройними силами УНР;

визначено роди військ Армії УНР, їх структуру та забезпечення діяльності.

Набули подальшого висвітлення нормативно-правова база формування збройних сил УНР, вплив соціально-економічної політики Директорії на комплектування армії особовим складом. Відмінність здобутих автором результатів від попередніх дослідників полягає в тому, що у роботі проведено комплексний аналіз найважливіших компонентів, що склали збройні сили УНР доби Директорії.

Практичне значення одержаних результатів. Основні положення і висновки можуть бути використані: при вивченні історії українських збройних формувань; підготовці узагальнюючих праць з історії України та її збройних сил; у проведенні заходів інформаційно-пропагандистського забезпечення та культурно-виховної роботи у військах (силах).

Особистий внесок здобувача. Усі одержані результати дослідження та їх публікації у наукових фахових виданнях виконані автором особисто.

Апробація результатів дисертації Основні положення дослідження оприлюднені автором у доповідях на науково-практичній конференції "Напрямки удосконалення системи роботи з особовим складом Збройних Сил України" (Київ, квітень 2007 р.), на Всеукраїнській науково-практичній конференції "УНР: Нове воскресіння державності" (Київ, грудень 2007 р.), Всеармійській науково-практичній конференції "Філософсько-методологічні та соціально-психологічні проблеми реалізації людського фактору в умовах переходу Збройних Сил України до професійної армії" (Київ, травень 2008 р.), Всеармійській науково-практичній конференції "Соціально-економічні, психологічні та історичні аспекти трансформації Збройних Сил України" (Київ, листопад 2008 р.).

Публікації. Основні результати дисертаційного дослідження викладені в 9 наукових публікаціях, 5 з яких у фахових виданнях, 4 – у матеріалах наукових конференцій.

Структура дисертації. Дисертація виконана за проблемно-хронологічним принципом і складається з вступу, чотирьох розділів, висновків (обсяг основної частини – 180 с.), 8 додатків (8 с.), списку використаних джерел (222 найменування, 19 с.). Повний обсяг дисертації 207 сторінок.

РОЗДІЛ 1

Історіографія та джерельна база дослідження

Процес становлення та розвитку сучасної Української держави потребує поглибленого аналізу і узагальнення всього накопиченого національного державотворчого досвіду. Проблеми нинішнього державотворення в Україні подібні тим, які постали перед тими українськими політиками, хто творив українську державність у 1917 – 1920 рр. Сучасні особливості, нестабільність політичного та соціально-економічного розвитку сприяють порівнянню сучасних характерних тенденцій нашого державного життя з тим, що відбувалося в ході державного будівництва в часи Директорії УНР (1918 – 1920 рр.), коли викристалізовувалася і стверджувалася ідея української державності.

Досліджуючи процес українського державотворення, необхідно виділити окремо військове будівництво в УНР. Це важливий напрямок ствердження державності, оскільки саме на армію покладається захист незалежності та територіальної цілісності держави. А період Директорії дає багато повчальних і нерідко гірких уроків творення національної армії в складний для України час, пов'язаних з цим досягнень і прорахунків. Тому він заслуговує на детальне вивчення, узагальнення та можливе врахування важливих надбань минулого.

Українську військову проблематику до 1991 року розробляли українські дослідники за кордоном. У міжвоєнний період там діяли науково-історичні установи, завданням яких було опрацювання досвіду військового будівництва в Україні 1917 – 1920 рр. Видавалися монографічні роботи, статті, збірники документів, спеціальні військово-історичні журнали. Найбільш змістовним з них є, безумовно, військовий журнал «Табор» та збірник «За державність. Матеріали до історії Війська Українського». На сторінках цих видань друкувалися документи, наукові розвідки, а здебільшого – мемуарна література, що вийшла з під пера учасників національно-визвольної боротьби, тобто різноманітні праці, що мали відношення до даного комплексу проблем. У роботі над дослідженням використано значну частину праць, що містяться на сторінках цього журналу.

Представники військової еміграції Армії УНР гуртувалися навколо Українського військово-історичного товариства, яке було створене у 1920 р. у Львові за ініціативою українських генералів М. Юнаківа, М. Омеляновича-Павленка, В. Змієнка, В. Петріва, полковника В. Садовського. Учасники товариства збирали документи і матеріали з бойового минулого Армії УНР. З товариством співпрацювало спеціалізоване видавництво „Чорномор” (Каліш). Члени товариства надсилали свої роботи до Української бібліотеки ім. Симона Петлюри в Парижі, а також бібліотеки НТШ у Львові. Завдяки діяльності товариства та НТШ українську воєнно-історичну науку було гідно представлено у світі. Запропоновано детально дослідити життя і творчість чільних діячів Українського військово-історичного товариства [206, с. 66, 68-69].

За кордоном з'явилися перші фундаментальні праці, що висвітлювали історію виникнення Армії Української Народної Республіки та її участь у боротьбі за незалежність України.

Періодика військової еміграції в Європі, що досліджена у дисертаційному дослідженні В. Андрієнка, – важливе джерело інформації до вивчення історії національних збройних формувань. Потужний редакційний склад і автура, серед яких були відомі українські військові діячі – генерали С. Дельвіг, В. Сальський, М. Капустянський, П. Шандрук, В. Куц, А. Вовк, В. Змієнко, В. Петрів; старші офіцери М. Садовський, Ю. Науменко, П. Шрамченко, Т. Олексюк, В. Колосовський та ін. також свідчать про непересічність публікацій при дослідженні воєнної історії [43, с. 20].

Досить повно дане питання розкрито у роботі О. Удовиченка. Автор – генерал Армії УНР, безпосередній учасник подій, пов'язаних з військовим будівництвом періоду Директорії УНР. Показово, що цей період займає більшу частину його роботи. О. Удовиченко значну увагу приділяє аналізу бойових дій армії, наводить важливі відомості щодо воєнно-політичної обстановки, які дають змогу засвідчити складність ситуації, в якій опинилася УНР та її армія. Останнє, за окремими винятками, в українській військовій літературі зустрічається мало. В даній праці наводяться відомості щодо чисельності українських військ в різні періоди їх існування та бойової діяльності. Книга О. Удовиченка була високо

оцінена іноземними фахівцями. Зокрема французький генерал А. Поль-Проспер у передмові до цієї праці зазначає: «Читання твору генерала Удовиченка дає змогу зрозуміти ті шанси успіху, які мав український національний рух у 1917 році, й ті причини, які йому перешкодили перемогти» [197, с. 6]. Як видно, частина зарубіжної громадськості дотримувалася точки зору, яка визнавала право українського народу на власну державність, відзначала героїчну боротьбу українського війська за волю своєї Батьківщини. Водночас, за оцінками сучасних дослідників, у монографії значно меншу увагу звернено на загальну характеристику українських військ, процеси утворення національного війська, а натомість наголошено лише на бойовій діяльності регулярних військових частин, що далеко не повно відтворює дану проблему [67, с. 12].

Поряд із працею генерала О. Удовиченка для даного дослідження своєю значимістю і ґрунтовністю відзначається книга Є. Шанковського [212]. Її автор також учасник бойових дій 1917 – 1920 рр., офіцер Української Галицької армії. Праця охоплює весь період національно-визвольної боротьби 1917 – 1920 рр. Автор спирається на величезний бібліографічний матеріал. Цю роботу називають першою справді науковою працею з історії Української Армії новітнього періоду [67, с. 12]. На відміну від роботи О. Удовиченка, яка в окремих випадках схиляється до мемуарного характеру, у дослідженні Є. Шанковського головна увага приділена питанням організаційного будівництва Армії УНР. Недоліком даної роботи є те, що автор не спирається на архіви, і тому він не зміг простежити динаміку кількісних та якісних змін, що відбувалися в українських військах, методів їх комплектування, діяльності в цьому напрямі військового керівництва. Однак, в цілому, дана праця є цінним джерелом для дослідження українського військового будівництва в період Директорії УНР.

Для нашого дослідження суттєве значення має робота відомого військового діяча УНР, а потім і воєнного історика М. Капустянського [112]. За часів Директорії він займав посаду начальника оперативного відділу у Генеральному штабі Армії УНР. Головну увагу український військовий діяч звертає на перебіг військових подій під час наступу двох українських армій – Армії УНР та Української Галицької армії на Київ – Одесу влітку 1919 р. Розглядаються також

події, що передували цьому – від приходу до влади Директорії взимку 1918 р. до літа 1919 р. Автор характеризує воєнно-політичну обстановку взимку і влітку 1919 р., уряд УНР, найголовніших представників командування та старшинського корпусу Армії УНР, здійснює порівняльний аналіз особливостей армій Наддніпрянської та Галицької з урахуванням успадкованих ними характерних особливостей російської та австро-угорської армій, де проходили службу майбутні українські старшини і козаки. Дослідники наголошують, що такі відомості у наукових працях не наводяться, за винятком роботи О. Удовиченка, що у М. Капустянського їх і запозичив [147, с. 9]. У даному дослідженні доцільно спертися на відомості щодо зовнішніх і внутрішніх умов творення і діяльності Української армії. Ця праця нещодавно підготовлена до видання Я. Тинченком, що написав передмову та коментарі до неї. Поряд з роботою М. Капустянського сюди ж увійшли спогади і художні твори Є. Маланюка, який був учасником військових подій 1918 – 1920 рр. До видання включено документальний додаток, що містить унікальні документи, які проливають світло на тогочасні події [200].

Поряд з названими монографічними роботами О. Удовиченка, Є. Шанковського, М. Капустянського, що дають досить повний аналіз багатьох проблем військового будівництва періоду Директорії УНР, доцільно назвати окремі дослідження, у яких здійснюється спроба подати загальний нарис військового будівництва в Україні 1919–1920 рр. Це праця З. Стефаніва та відповідний розділ “Історії Українського війська” [104, 189]. У них подано загальну характеристику воєнно-політичної обстановки, формування військових структур, огляд бойових дій Армії УНР у 1918 – 1920 рр. Проте в цих працях проблема національного військового будівництва розкрита недостатньо. Тут не завжди вказується чисельність Армії УНР, слабо висвітлено діяльність вищих військових та державних органів влади в галузі військового будівництва, еволюцію їх поглядів на розробку національної військової доктрини.

Можна твердити, що цими роботами майже вичерпуються узагальнюючі праці з питань української військової історії періоду 1917-1921 рр., зокрема і Директорії. Всі інші стосуються, здебільшого, окремих питань чи епізодів даної проблематики.

Неможливо обійти твори С. Петлюри. Вони відображають погляди чільного державного і військового діяча, з ім'ям якого пов'язують національний військовий рух, на проблеми організації та діяльності Української армії у 1918 – 1920 рр. Вони мають глибокий аналітичний зміст. С. Петлюра порушує цілу низку важливих концептуальних питань національного військового будівництва.

Дослідники поділяють доробок С. Петлюри на дві групи. Перша включає листи С. В. Петлюри на адресу військових та державних діячів, промови, відозви, окремі статті. Вони цінні тим, що визначають зміст і основні напрями військового будівництва в УНР. У листі до французького публіциста Ж. Пелісьє С. В. Петлюра доводить свій погляд на проблеми політичної боротьби в Україні, зазначає, що у визвольній боротьбі вирішальну роль відіграє військо [157, с. 186]. Він закликає український народ до боротьби проти ворогів національної державності, обґрунтовує вирішальну роль війська в ній, а боєздатність його значною мірою ставить в залежність від якості підготовки особового складу, його духовної готовності до участі в бойових діях щодо захисту УНР [155, с. 179].

До другої групи відносяться твори, які С. В. Петлюра опрацював вже в еміграції після поразки визвольних змагань, що значно вплинуло на зміну його поглядів щодо оцінки військової політики Директорії УНР. У них порушено важливі питання військового будівництва, зокрема аналізу уроків надбаного історичного досвіду. У своїх роботах він наголошує на винятково важливому значенні морального фактора у бойовій діяльності військ [157–159]. Слід, також, враховувати і те, що значну кількість праць С. В. Петлюра писав уже в еміграції, після поразки визвольної боротьби, а це надто вплинуло на зміну його поглядів щодо оцінки військового будівництва в УНР та військової політики Директорії. Цю обставину необхідно враховувати при розгляді його діяльності протягом 1918 – 1920 рр. Сучасні дослідники історії збройної боротьби нашого народу за власну державність мають знати точку зору С. В. Петлюри щодо популяризації воєнно-історичних знань: “Знання спеціально воєнної історії нашого краю є ... обов'язковими для українських військових кіл... Виховуючи національну армію у душі любові до Батьківщини і самопожертви для неї, не можемо цього завдання dokonати, коли не дано ясного образу минулої воєнної боротьби українського

народу за свою державну волю. А в цьому образі є стільки лицарського, величавого і приваблюючого, поруч з тяжким і трагічним, що воно викликатиме найбільші емоції у душі вояка і збуджувати буде найшляхетніші струни його душі” [159, с. 300–301]. Так Головний отаман наголошував на винятковому виховному значенні історичних знань для вояка Української армії. Ця теза не втрачає своєї актуальності і сьогодні.

Цікавий матеріал з історії створення та діяльності Армії УНР міститься в окремих статтях. У переважній більшості вони написані в міжвоєнний період свідками і учасниками досліджуваних подій, і тому для них значною мірою притаманний певний суб’єктивізм. Разом з тим він допомагає з’ясувати підходи авторів до вивчення тих чи інших важливих питань. Сюди відносимо праці М. Безручка, Є. Коновальця, В. Сальського, П. Шандрука та ін. Провідною ідеєю цих праць є ствердження факту вирішальної ролі національної армії у боротьбі за державну незалежність України [44, 121, 173, 211].

Історія становлення і розвитку Українського війська знайшла своє відображення у працях про С. Петлюру. Проводячи їх аналіз, В. Голубко зазначає: „Чимало з них має панегіричний характер, бо написано його найближчим оточенням та політичними однодумцями. Інколи вони некритично подають його політичну та військову діяльність, не розглядають її у розвитку, не простежують еволюції його поглядів на проблему місця і ролі Збройних Сил у державному відродженні України. У той же час не слід сприймати однозначно і заперечення усієї позитивної діяльності С. Петлюри у сфері військового будівництва з боку його політичних опонентів. Показовими в цьому розумінні є опубліковані спогади, щоденники В. Винниченка, в яких той безпідставно звинувачує Петлюру в усіх допущених помилках, що стосуються військової політики ..., хоч, як свідчать факти, власне Винниченко найбільшою мірою до них спричинився” [67, с. 15]. Його твори носять в основному критичний характер щодо військового будівництва у 1917 – 1920 рр., а оцінки щодо проблем розбудови національного війська вражають своєю цілковитою некомпетентністю, упередженістю і суб’єктивізмом [57]. Додамо, також, що багато праць належать перу саме військових діячів УНР, які аналізують діяльність Головного отамана

С. В. Петлюри як будівничого національної армії і дають йому свою оцінку, що не завжди носить критичний характер [97, 112, 115, 152, 166, 172, 196, 210].

Проблеми українського громадсько-політичного життя і державного будівництва в умовах війни та революції розглядаються у працях українських політичних діячів – учасників досліджуваних подій. В. Винниченко, І. Мазепа та інші розкривають різні аспекти визвольної боротьби в Україні [57, 136, 137, 208]. Проте головну увагу вони приділяють висвітленню політичних процесів, залишаючи поза увагою питання організації та діяльності українських військ.

Радянська історична наука висвітлювала історію України 1918 – 1920 рр., на жаль, однобоко – в основному з позицій боротьби тогочасної Радянської Росії з її супротивниками, з українським національним рухом зокрема. Головна увага зосереджувалася на висвітленні бойової діяльності Червоної Армії. Прикладом є праця довоєнних радянських військових істориків М. Какуріна і І. Вацетіса, присвячена дослідженню бойової діяльності Червоної Армії під час громадянської війни [107]. Сучасні дослідники доходять висновку, що радянські історики об'єктивно не могли обійти проблему діяльності Директорії, для них у дослідженні розвитку України протягом 1918 – 1920 рр. найголовніша складність обумовлювалася традиційною для радянських часів періодизацією і штучним ув'язуванням вивчення історії з теорією класової боротьби. Слушним виглядає твердження сучасної дослідниці О. Д. Бойко, яка наголошує: „У концепції „Великого Жовтня” не було місця українській національній революції. Вважалося, що демократичний національно-визвольний рух відбувався під керівництвом більшовицької партії і виступав союзником класової боротьби трудящих за соціалістичну революцію. Тоді як буржуазно-націоналістичний рух, ... відігравав роль „буржуазно-націоналістичної контрреволюції”. За неписаними правилами радянської історіографії, політичні опоненти більшовицької партії та радянської влади не могли бути предметом окремих спеціальних досліджень. Тому в часи СРСР дослідження Української національної революції як самостійної проблеми перебувало під ідеологічною забороною. Окремі аспекти національно-визвольного руху, які не можна було обійти мовчанкою, розглядалися з класових позицій, трактувалися здебільшого в плані суцільного

негативу”. Водночас, дослідниця наголошує: „Попри наявність великої кількості публікацій про Українську революцію дедалі помітнішою стає диспропорція у висвітленні ... її окремих періодів. Переважна більшість досліджень присвячена Українській Центральній Раді. ... це був найбільш яскравий період, коли революція досягла головної мети – створила незалежну УНР. Але з її падінням революція не скінчилася. У наступні роки будуть ювілейні дати, пов’язані з Українською державою та УНР часів Директорії” [46, с. 84, 91]. Останній висновок є додатковим свідченням недостатнього вивчення періоду Директорії та спонукає вітчизняних дослідників активізувати свої зусилля у цьому напрямку, в тому числі і в області військового будівництва в Україні.

Радянська історична наука національне державне і військове будівництво в УНР однозначно оцінювала негативно, а питання творення українського війська не вивчалися. Якщо окремі політичні аспекти діяльності Директорії в працях радянських істориків і розглядалися, то питанням українського військового будівництва увага не приділялася зовсім, і фактичний матеріал щодо організації та діяльності Армії УНР у радянських джерелах не міститься. В. Солдатенко наголошує на значенні перетворень, що вплинули на подальший науковий пошук в області української історії 1917 – 1920 рр.: „Після крутої зміни суспільно-політичних орієнтацій на початку 90-х рр. минулого століття миттєво відкинута, як антинаукова, радянська історіографія вивільнила простір для оперативного поширення поглядів і концепцій наукових шкіл, які до того вважалися ідейно ворожими, шкідливими” [181, с. 77]. Отже, військова проблематика періоду Директорії УНР радянською історіографією не досліджувалася.

Серед досліджень, що стосуються загального огляду подій 1917 – 1920 рр., на увагу заслуговують праці американського дослідника М. Стахіва [188]. Він проаналізував значний джерельний матеріал, включаючи і науковий доробок радянських істориків, висвітлив події в Україні за доби Директорії УНР, зупиняючись на важливих політичних та суспільно-економічних аспектах розвитку Української держави. Однак автор мало уваги приділив питанням військового будівництва, організації і діяльності Армії УНР. Тому праці М. Стахіва можуть служити для загального висвітлення внутрішніх і зовнішніх

політичних умов діяльності Української армії, адже внутрішні процеси, що відбувалися в українських військах у даній роботі не розглядаються.

Після проголошення державної незалежності України у вітчизняній історичній науці активізувалася робота з розробки багатьох важливих проблем військово-історичної тематики, що торкається періоду 1917 – 1920 рр. в Україні. В. Солдатенко вказує, що „У новітні часи ситуація істотно змінилася. У вивченні революційних процесів 1917 – 1920 рр. в Україні сталися відчутні зрушення. Здійснено результативні кроки в опануванні джерельною базою, особливо тим сегментом, який у радянські часи майже не залучався до наукового обігу. ...” [155, с. 76] Це пояснюється посиленням у нашому суспільстві інтересу до раніше недосліджених проблем вітчизняної історії, а також важливими практичними потребами, викликаними необхідністю застосування національного історичного досвіду для будівництва сучасних ЗС України. З’явилися окремі наукові статті та розділи в загальних монографіях, присвячені різним військово-історичним проблемам періоду 1917 – 1920 рр. Готуються кандидатські та докторські дисертації, в яких досліджуються різні питання, пов’язані з українською військовою організацією доби Центральної Ради, Гетьманату, Директорії.

Видається науковий журнал “Воєнна історія”, що стає одним з основних друкованих органів і висвітлює проблематику військової історії, в першу чергу – української, а також науково-популярне видання «Військово-історичний альманах», на сторінках якого вміщуються різноманітні матеріали з національної військової історії, у тому числі поважне місце займають публікації, присвячені періоду 1917 – 1920 рр., а серед них – і військово-історичні події доби Директорії УНР [45, 63, 68, 85, 101, 110, 114, 116, 119, 120, 128, 146, 149, 150, 171, 206, 209].

Вивчаючи наукові напрацювання сучасних дослідників, сподіваємося краще зрозуміти досвід вітчизняного військового будівництва в Україні, той час, коли український народ вступив на шлях боротьби за державну незалежність, утворивши Армію УНР, яка дала численні приклади героїзму у боротьбі за державність України. В. С. Сідак стверджує, що “...формування національних Збройних Сил не може відбуватися без урахування минулого, зокрема й власного досвіду українського війська, здобутого за часів визвольних змагань протягом

1917 – 1921 рр. Цей досвід, традиції тієї доби є надзвичайно цінними не лише у сфері військового будівництва, а й у патріотичному вихованні молодих вояків” [178, с. 4]. Так дослідник робить акцент на винятковому виховному значенні історичних знань. Протягом останніх років визначальними тенденціями розвитку української історичної науки стали методологічна переорієнтація пострадянських істориків, засвоєння досвіду національної і зарубіжної історіографії, об’єднання зусиль учених материкової України та діаспори навколо вироблення нової концепції і створення справді наукової історії українського народу [108, с. 454].

Важливою працею, яка має пряме відношення до періоду Директорії УНР, в тому числі і до військових проблем того часу є робота В. Ф. Солдатенка [180]. На основі мемуарних праць діячів тогочасного визвольного руху, документів політичних партій і організацій, періодики вперше в історичній науці проводиться комплексний аналіз подій у зазначений період. Головні етапи боротьби за відродження УНР, її збройного захисту під проводом Директорії розглядаються через творчий спадок політичних діячів, що залишили свої праці з історії української революції. Основну увагу автор зосереджує на аналізі діяльності політичних партій, дає критичну оцінку політиці Директорії, вказує на її помилки, що призвели до загибелі УНР. Робота В. Ф. Солдатенка вражає аналізом історіографії міжвоєнного періоду. Він зазначає: “Перші історики Української революції, ..., особливо в 1919, 1920 рр., поставили проблему і дали первісні відповіді... Останні не... могли бути вичерпними і бездоганними (...). Проте й ця тенденція історіографічною традицією не стала. Більше того, численні публікації, враховуючи й мемуарні, напрочуд одностайно обходили такі “гострі кути” і часто прискіпливий читач змушений був розчаровуватися, не знаходячи пояснень на, здавалося би, обов’язкове питання про смисл, доцільність, ефективність тих чи інших військових операцій, кампаній і т. ін” [180, с. 25]. Він дає узагальнену оцінку праць на військову тематику, що вийшли з-під пера авторів української діаспори і вважає, що в емігрантській літературі склався своєрідний напрям стосовно трактування військової історії України. Частина істориків почала доводити, що, українці як нація дуже здібні до військової справи, мають гідні подиви звитяжні традиції, але ніколи не прагнули до завоювання чужих територій

і поневолення інших народів. Такі підходи для періоду 1918 – 1920 рр. не завжди узгоджуються з історичними фактами. Мова не про те, що в українській військовій історії не було героїчних сторінок. Просто у гонитві за славою сторінки ці настільки абсолютизуються, що починають викликати зрозумілу недовіру, а додані до цього перебільшення-фантазії викликають почуття іронії. Автор визнає складність майбутніх досліджень військово-історичної проблематики доби Директорії УНР і робить висновок, що може спонукати вітчизняних істориків до подальших досліджень: “...немала кількість праць, пов’язаних з різними аспектами українського військового будівництва, військової політики, історією бойових дій, особливо у другій половині 1919 – 1920 рр. чи не найслабша, найбезпорадніша ланка історіографії Української революції”. В. Ф. Солдатенко безпосередньо не розглядає проблематику військового будівництва в УНР, але глибоко аналізує гострі проблеми, що значною мірою впливали на складний процес творення національної армії [180, с. 25]. В той же час висновок В. Ф. Солдатенка спонукає сучасних дослідників до активізації роботи щодо вивчення військових аспектів періоду 1917 – 1921 рр. в т.ч. і пов’язаних з політикою Директорії стосовно формування української армії.

В. Яблонський у своєму дослідженні аналізує процес становлення і трансформації Директорії як вищого органу влади в контексті розгортання внутрішньополітичної боротьби в УНР. Розглядаються проблеми зовнішньополітичної орієнтації і військової діяльності Директорії та їхній вплив на долю УНР. Він справедливо наголошує: “Військова політика держави формується не тільки під впливом тих або інших концепцій розвитку. Насамперед вона залежить від конкретних історичних умов... Директорія, будучи витвором свого часу, несла в собі цілий комплекс досягнень і недоліків, притаманних лише їй” [218, с. 137–139].

Проводячи дослідження, неможливо обійти праці, присвячені військовим і політичним діячам періоду національно-визвольних змагань 1917 – 1921 рр., які були особисто причетні до процесу творення національної армії. Тут в першу чергу слід назвати колективну працю О. Колянчука, М. Литвина, К. Науменка, яка включає біографії військових діячів УНР. Ця робота коротко висвітлює біографії

більше як 450 генералів та адміралів, які служили в українських військових формуваннях протягом 1917 – 1921 рр. Серед них знаходимо і відомості про тих військових діячів, які в період Директорії УНР безпосередньо брали активну участь у створенні Української армії [123, с. 211, 215].

Протягом останніх років видаються збірники документів 1917 – 1921 рр., на сторінках яких опубліковані найважливіші державні акти УНР. Але спеціальних джерел, які розкривали б військову проблематику, тут мало. Виняток становить підготовлений В. І. Сергійчуком збірник документів, пов'язаних з діяльністю С. В. Петлюри під № III. У ньому можна знайти важливі документи і матеріали, що проливають світло на процес військового будівництва в УНР протягом періоду Директорії [160]. Наступний, IV-ий том, побачив світ у 2006 р. [161] Тут також містяться цінні документи щодо організації Українського війська протягом періоду, що розглядається у нашому дослідженні. Видано збірник документів і матеріалів, які висвітлюють діяльність Ради Народних Міністрів УНР. Всього тут представлено 622 документи, які розкривають діяльність Директорії щодо відновлення УНР в умовах розвитку політичної та соціально-економічної кризи в протягом 1918 – 1920 рр. У передмові до даного збірника В. Верстюк зазначає: „Це найскладніший за перебігом подій відтинок революції і до того ж найменше вивчений історіографією, відносно нього існують різні контрверсії та позбавлені важливих деталей спрощені схеми відтворення історії УНР. Одна із причин такого стану – недостатнє використання джерельного матеріалу, зумовлене цілою низкою об'єктивних і суб'єктивних обставин. Публікація даних документів суттєво змінює ситуацію, дає в руки дослідників систематизований фундаментальний комплект документів, який всебічно розкриває діяльність Директорії та Ради Народних Міністрів УНР, саме тих органів, робота яких визначала рух українців до власної демократичної держави. Ці ж документи дають можливість об'єктивно без ідеологічної заангажованості відповісти на питання: чому український державотворчий проект не увінчався успіхом” [87, с. 5]. Можна також додати, що, на нашу думку, чекає своєї черги подібний збірник, який містив би матеріали, які розкривали б різні питання, пов'язані з військовим

будівництвом доби Директорії, станом та діяльністю Української армії у зазначений період.

Різні аспекти військового будівництва в УНР вивчаються у кандидатських і докторських дисертаціях. Так у дослідженні В. В. Задунайського, що висвітлює процес військового будівництва в УНР, приділяється увага його організації протягом періоду Директорії УНР. Автор аналізує заходи командування військ УНР щодо зміцнення військової дисципліни і правопорядку у військах, організації бойової підготовки у частинах і підрозділах, вихованню вояків, зупиняється на діяльності органів військового управління, робить порівняння щодо якості всієї військово-організаційної діяльності в УНР у 1919 та 1920 рр. Водночас автор глибоко не аналізує умови створення національної армії, не розглядає впливи на цей процес внутрішньополітичного та зовнішньополітичного курсу, взятого українським урядом. Він зупиняється лише на окремих організаційних заходах щодо створення національних військових формувань [98].

Ю. Каліберда провів систематизацію військової мемуаристики і розкрив її як джерело у вивченні військового будівництва в Україні протягом періоду визвольних змагань 1917-1921 рр. Дослідник відзначив, що мемуари не дозволяють в повному обсязі встановити чисельний склад військових формувань Армії УНР [109].

О. Левченко у дисертаційній роботі розглядає бойову діяльність Армії УНР доби Директорії, М. Яцюк – військово-політичну діяльність УНР [130, 221].

Діяльність українських політичних партій 1917–1920 рр. досліджує О. А. Мацагор. На його думку період Директорії УНР виділяється динамічними процесами створення і протистояння широкого спектру українських політичних сил, які були виразниками різних державотворчих концепцій і принципів формування армії. В тодішніх умовах надто впливовим (і не завжди позитивно) був політичний фактор. Характерним для діяльності багатьох керівників українських політичних партій було те, що вони намагалися використати українські військові формування для досягнення влади, що призводило до дестабілізації політичної ситуації в країні. Аналіз подій 1917–1920 рр. в Україні свідчить, що лише консолідація всіх політичних сил навколо ідеї державності,

створення та функціонування регулярних боєздатних збройних сил є запорукою розбудови незалежної держави. Турбуватися про національне військо повинні як державні органи, так і суспільство в цілому [141].

Л. П. Кривизюк, досліджуючи організацію бойового навчання та виховання вояків в українських військах періоду визвольних змагань 1917–1920 років, аналізує помилки, що мали місце у військовій політиці Директорії і негативно вплинули на боєздатність армії. Найголовнішими він вважає такі: недооцінка ролі військового керівника, скасування персональних офіцерських звань, що призвело до падіння дисципліни і появи такого явища, як “отаманщина”, масового дезертирства, частих випадків невиконання наказів. На його думку, незважаючи на несприятливі умови, викликані нестабільною внутрішньополітичною ситуацією в Україні та на агресію супроти неї сусідніх держав, у 1917–1921 рр. вдалося закласти національну систему навчання та виховання особового складу Української армії. В її основі була державницька ідея, реалізація якої неможлива без дисциплінованої, відданої національній справі потужної армії [126].

Дисертація О. М. Даценка містить аналіз обставин впливу національно-визвольної боротьби на формування українського війська. Дослідник доводить, що соціально-політичний та економічний фактори сприяли формуванню в українського народу державотворчих прагнень. Він вважає, що період Директорії характеризується великими складнощами історичного моменту. Проаналізовано діяльність щодо впровадження військових нагород і військової форми одягу – важливих зовнішніх чинників, що мало сприяти вихованню патріотичних якостей українських воїнів, значення військової преси у цій роботі. О. М. Даценко об’єктивно оцінює помилки Директорії у створенні концепції патріотичного виховання українських воїнів. Він вважає, що національний досвід виховання військовослужбовців у 1917–1920 рр. заслуговує на подальше вивчення і використання при відпрацюванні державної концепції військово-патріотичного виховання в Українській державі та її армії [74, с. 10-88].

Сучасні дослідники не обходять своєю увагою проблеми які, пов’язані з організацією окремих родів військ Української армії. П. П. Ткачук глибоко дослідив організацію та діяльність української артилерії у 1917 – 1920 рр., в т. ч. і

протягом періоду Директорії. Він робить висновок, що специфічний для революційних часів широкий спектр форм і методів творення артилерії, способів її бойового застосування дозволяють визначити найбільш ефективні з них для використання у ході реформування ЗС України. Історія української артилерії є також важливим чинником воєнно-патріотичного виховання нових поколінь захисників України [191, с. 16]. Слід зауважити, що інші складові частини тодішнього українського війська – зокрема організація органів управління, родів військ, підрозділів тилового та технічного забезпечення Української армії та їх діяльності також заслуговують ґрунтовного вивчення і узагальнення досвіду.

Дисертація А. О. Науменка присвячена проблемам національно-патріотичного виховання військовослужбовців Армії УНР протягом періоду Директорії. Автор даного дослідження пов'язав якість і зміст виховних заходів у військах з воєнно-політичною обстановкою навколо УНР, її внутрішньою політикою, рисами особового складу українських військ, особливостями організації органів управління та родів військ Армії УНР. Він вважає, що військова сфера в УНР не була належним чином організована. В умовах постійної війни і частой зміни території не вдалося налагодити забезпечення війська необхідними засобами для успішного ведення бойових дій. Недостатня кількість командних кваліфікованих кадрів, відсутність озброєння, боєприпасів і медикаментів, а також відповідного тилового забезпечення негативно відбивалася на боєздатності національної армії та якості виховних заходів [147].

З'являються роботи, де вивчається історія окремих частин Армії УНР. Це зокрема робота В. Довбні, яка присвячена історії заслуженого формування УНР – з'єднання Січових Стрільців. Він проаналізував організацію та діяльність цього формування на підставі архівних джерел, відомостей, опублікованих у періодичній пресі того часу [90]. У роботі В. Дмитрука висвітлюються найважливіші етапи зародження, становлення та діяльності 1-ої козацько-стрілецької «Сірожупанної» дивізії, що зробила вагомий внесок у боротьбу за незалежність України у 1917 – 1920 рр. Разом з тим зазначимо, що В. Дмитрук спирається, в основному, на працю В. Проходи, присвячену історії цього славетного з'єднання [88]. Відтак можна стверджувати, що в подальших

дослідженнях вітчизняні історики могли б дослідити історію інших частин і з'єднань Армії УНР, які вкрили себе славою у боротьбі за державність, зокрема Запорозького корпусу, 3-ої Залізної дивізії і т. д.

Важливі питання, пов'язані зі створенням національної системи військової освіти досліджує М. В. Герасименко. Він твердить, що протягом періоду національно-визвольної боротьби 1917–1920 рр. в Україні була створена та функціонувала мережа військово-навчальних закладів, які здійснювали підготовку військових фахівців. Її становлення відбувалося в процесі загального військового будівництва, відповідно до розроблених нормативно-правових документів, і здійснювалося поетапно – від українізації та реорганізації колишніх російських військових шкіл до створення вітчизняної системи освітніх закладів різного типу і рівня підготовки військових фахівців [63, 64].

П. М. Слюсаренко у своєму дослідженні визначив особливості діяльності Армії УНР в умовах боротьби за Українську державність під час військової співпраці між УНР і Польською Республікою. Доведено, що Армія УНР постійно дотримувалася союзницьких зобов'язань у ході бойових дій і стійко трималася на погодженій між українським і польським командуванням лінії фронту, чого не можна сказати на адресу Війська Польського. Автор стверджує, що Армія УНР мала реальні перспективи перетворитися у численну, боєздатну організацію, але лише у випадку наявності необхідної кількості зброї, боєприпасів і амуніції, чому не сприяв уряд Польської Республіки [183, с. 16].

Військове будівництво періоду 1918–1920 рр. розглядається у працях, присвячених військовим і політичним діячам УНР. У роботі С. Х. Литвина вивчається життєдіяльність Голови Директорії і Головного отамана війська УНР С. В. Петлюри. Вона має велике значення для нашого дослідження насамперед тому, що С. В. Петлюра протягом тривалого часу стояв на чолі збройної боротьби УНР за державну незалежність, і з його ім'ям нерозривно пов'язані всі здобутки і прорахунки у військовому будівництві в означений період. Автор використав значний обсяг історичної літератури, мемуарів, періодичних видань, раніше невідомих документів, що дало змогу проаналізувати розвиток і сучасний стан висвітлення діяльності С. В. Петлюри, в тому числі і військової [131]. В. Верстюк

також дає оцінку С. В. Петлюрі як загальнонаціональному лідеру: «Року 1918-го та особливо 1919-го революція вийшла далеко з берегів мітингової політичної діяльності, її поступ визначався не стільки деклараціями й резолюціями, скільки збройною силою, безпосередньою участю в революційних подіях широких народних мас. Для керівництва такими масами потрібен був не так інтелектуал, як людина виповнена силою національної ідеї, глибокою вірою, переконанням в остаточну перемогу ідеї української державності, тобто харизматичний лідер. Саме таким і був Симон Петлюра» [49, с. 122]. Можна впевнено твердити, що сучасні дослідники визнаючи виняткове значення особистості Головного Отамана у боротьбі за незалежність України, разом з тим враховують складні умови державотворення протягом 1918–1920 рр., які безумовно здійснювали вагомий і часто негативний вплив на загальний стан справ з розбудовою національного війська, що повинно було стати важливим гарантом для досягнення остаточного успіху у збройній боротьбі українського народу за створення власної державності.

Серед сучасних історіографічних праць, які висвітлюють події 1917–1921 рр. важливе місце займає монографія В. Капелюшного, який водночас з різними іншими проблемами державотворення 1917–1920 рр. розглядає і проблеми військового будівництва. Глибоке та всебічне їх дослідження сприяє ґрунтовному вивченню національно-визвольної боротьби українського народу за незалежність, визначає роль національної армії у її захисті, дає можливість простежити процес її формування, політичні чинники, що за цим стояли, спростовує усталені стереотипи, що мають місце в наукових оцінках і трактуванні даної проблеми. Автор звертає увагу на те, що досі не складено повного збірника документів з військової проблематики 1917–1921 рр. [111, с. 414–416], пропонує здійснити окреме дослідження військових питань у хронологічних межах національно-визвольних змагань в Україні [111, с. 452], ґрунтовніше вивчати діяльність тодішніх українських військових діячів [111, с. 482]. Зазначимо, що певний науковий пошук вже ведеться, зокрема М. Ковальчук підготував працю, присвячену діяльності видатного військового діяча УНР М. Капустянського [116, с. 20–51]. Додамо, що питання військової організації в УНР у 1918 – 1920 рр. також повинні знайти висвітлення у подальших дослідженнях вітчизняних істориків.

В. Сідак, Т. Осташко, Т. Вронська дослідили життя та діяльність відомого військового діяча періоду Директорії полковника Петра Болбочана. Цьому дослідженню властивий притаманний науковий аналіз фактів, документів та історичної літератури. Дослідники мало не вперше в українській історіографії ґрунтовно розкрили маловідомі сторінки військової історії України, роль в будівництві національної армії даного воєначальника, по новому розкрили обставини його трагічної загибелі [179].

О. Уткін, В. Бережинський, В. Горелов, В. Гриневич, О. Реєнт, О. Павленко дослідили процес військового будівництва в Україні у ХХ столітті, основну увагу приділивши будівництву сучасних Збройних Сил України [50]. Поважне місце в книзі присвячено військовій проблематиці періоду 1917 – 1920 рр. В окремих розділах книги вивчаються проблеми організації та діяльності Армії УНР періоду Директорії, озброєння та військове мистецтво тогочасних українських збройних формувань [50, с. 66–71, 87–95]. Автори даної праці роблять основний висновок на базі дослідження всього періоду 1917 – 1920 рр.: “...один із головних гірких історичних уроків періоду існування різних форм українських військових формувань (...) полягає у тому, що неможливо побудувати державу, відстояти її незалежність без регулярної, могутньої, боєздатної армії” [50, с. 94]. Це твердження дає важливий урок для сучасності щодо підходів до реалізації державних завдань щодо зміцнення обороноздатності незалежної Української держави, в чому має допомогти поглиблене вивчення національного досвіду.

Військовому будівництву в УНР приділяється певна увага у сучасній російській історіографії. У книзі воєнно-історичної серії “Солдат”, дається досить коротка, але важлива характеристика національних армій, що утворилися після розпаду Російської імперії у нових національних державах. Зазначається, що українська армія порівняно з іншими була досить численною. Розглядаються питання, пов’язані з організацією армій, їх озброєнням, забезпеченням, військовою формою [86, с. 4].

Монографія С. Волкова, присвячена становищу російського офіцерського корпусу після жовтня 1917 р. і під час громадянської війни. У ній автор приділяє увагу військовому будівництву та участі у ньому колишніх російських офіцерів у

нових національних державах, які називає “лімітрофними”. Українському питанню він присвятив окремий розділ [62]. А. Гордєєв аналізує становище в Україні під час громадянської війни. Він наголошує на подіях, які відбувалися наприкінці 1918 – початку 1919 р. Автор пише: „Народне повстання піднялося під проводом невідомого сільського вчителя Петлюри. Швидко була створена у багато сотень тисяч армія, без правильної організації військових частин, дисципліни і керівництва, і Україна перетворена була у народну незалежну від Москви республіку, тривалість існування якої була надто сумнівною. Становище її визначалося внутрішньою неорганізованістю, збройним тиском з боку більшовизму” [70, с. 292] Така оцінка рясніє значними неточностями, що свідчить про неглибоку обізнаність з проблемами історії України сучасних російських істориків. Подібні оцінки є характерними і для деяких зарубіжних дослідників, зокрема, румунських. Приблизно подібна думка викладена у праці румунського історика П. Козаку [222, с. 91-92]

Сучасна історіографія висвітлює окремі важливі питання військового будівництва та діяльності Української армії протягом періоду Директорії, проте узагальнюючого комплексного дослідження, присвяченого організації та діяльності Армії УНР в означений період, поки що не створено.

Проведений аналіз історіографії дає підстави стверджувати, що вона не повною мірою висвітлює проблеми організації та діяльності Армії УНР протягом періоду Директорії, за винятком окремих, також важливих для нашої роботи питань, що значною мірою створює умови для дослідження.

Значний науковий інтерес для розробки досліджуваної проблеми становить періодика 1918–1920 рр. Матеріали преси є цінним, малодослідженим джерелом, яке дозволяє реконструювати історичні події, доповнюючи свідчення архівних документів чи навіть будучи єдиним достовірним джерелом інформації про перебіг досліджуваних подій. Значення преси як історичного джерела зростає і тоді, коли матеріали архівів знаходяться у малодоступних закордонних сховищах [51-56, 89, 94-96, 170, 174-175, 194, 203-204].

Одним із важливих джерел для дослідження історії створення української збройної сили у 1918–1920 рр. є мемуари. Незважаючи на той суб’єктивізм, що є в

цілому характерним для цієї групи джерел в оцінках конкретних подій або явищ, уважне їх вивчення і зіставлення дає можливість виявити багато цікавих фактів, а головне відчуті мотиви, якими керувалися учасники досліджуваних подій, вирішуючи конкретні завдання, які ставила тодішня обстановка. Ці мотиви не завжди повно може відтворити документальне джерело.

Найбільший інтерес серед мемуарів становлять праці безпосередніх учасників військового будівництва в УНР та бойових дій. Багато місця відводиться висвітленню процесів формування та діяльності військових частин, становленню національних військових структур – органів управління та родів військ, українського офіцерського корпусу, його ставлення до офіційної політики Директорії УНР, воєнно-політичних умов діяльності військ, їх застосування тощо. В ході роботи автор використав спогади Н. Авраменка, М. Безручка, В. Винниченка, Р. Дашкевича, П. Єрошевича, О. Вишнівського, В. Зарицького, Є. Коновальця, В. Кучабського, І. Мазепи, М. Омеляновича-Павленка, А. Пузицького, В. Савченка, В. Сальського, О. Удовиченка, П. Христюка, П. Шандрука, М. Шляхтиченка, М. Яценка і ін. [42, 44, 57, 59, 73, 97, 99, 121, 129, 137, 152-153, 169, 172, 173, 195-196, 198, 208, 211, 213, 220]

Вивчення історичною наукою будь-якої проблеми неможливе без використання першоджерел, якими є архівні матеріали. Це документи, що зберігаються у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України. Автор використав документи, які висвітлюють заходи щодо організації Української армії. Більшість з них зберігаються у фондах № № 1075, 1076, 1077, 1078, 3172. Це накази, які регламентують типову організацію частин і підрозділів всіх родів військ Армії УНР [11, арк. 8–9 зв.], штатні розклади військових частин і установ [15, арк. 33–41 зв.], документи, з яких дізнаємося про укомплектованість військових частин особовим складом, озброєнням, технікою і т. д. [12, арк. 38–39]. Для з'ясування становища особового складу Української армії протягом періоду Директорії використано звіти та рапорти командирів (начальників) щодо умов їх діяльності у військах та становища частин і підрозділів у складних несприятливих умовах, особливо восени-взимку 1919 р. Архівні матеріали переконливо свідчать, що вони не завжди були задовільними і

не давали повної змоги командуванню ефективно виконувати свої службові завдання [31, арк. 1–2]. Можна стверджувати, що дані матеріали значною мірою дають відповідь на питання, чому визвольна боротьба українського народу за власну державність закінчилася невдало. Відомості, що подаються в архівних джерелах, в комплексі з іншими джерелами, аналіз яких автором проведено вище, в цілому дають змогу здійснити вивчення основних проблем військового будівництва періоду Директорії УНР, організації та умов діяльності Української армії у 1918 – 1920 рр.

Окремі джерела зберігаються у Центральному державному історичному архіві України у Львові. І хоча їх порівняно небагато, серед них є ті, що безпосередньо розкривають окремі питання організації та діяльності Армії УНР. Це документи урядів та армій УНР та ЗУНР, що торкаються окремих питань життєдіяльності українських військ, ходу бойових дій і т.д. Невелику колекцію важливих матеріалів містять фонди Державних архівів Вінницької, Хмельницької та Чернівецької областей. Частина з них була використана у роботі над даним дослідженням. Всього використано 41 справа з фондів названих архівів [1–41]. Стосовно архівних матеріалів, автор стверджує, що основна частина джерел, які мають відношення до досліджуваної проблеми, знаходиться у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України. Саме вони склали основу джерельної бази дисертації. Регіональні архіви не мають таких багатих колекцій і лише частково висвітлюють події 1918–1920 рр.

Використовуючи широку джерельну базу і досягнення попередників, в даному дослідженні зроблено одну з перших спроб комплексного висвітлення процесу відродження та будівництва Армії Української Народної республіки протягом періоду Директорії УНР, її місця та ролі в утвердженні національної державності і захисті її суверенітету.

Вивчення цього питання має велике значення не тільки для практичного використання набутого історичного досвіду для вирішення актуальних питань сучасного військового будівництва, а й для виховання молоді у дусі поваги до національної армії, її героїчної історії та бойових традицій.

РОЗДІЛ II

Військово-політичні чинники формування збройних сил УНР

Історія утворення та діяльності Директорії УНР бере свій початок 14 листопада 1918 р., коли на таємному засіданні в Києві діячі політичних партій, що входили до Українського Національного Союзу, командування Січових Стрільців, представники Селянської спілки, організацій робітників-залізничників було створено керівну установу, яка очолила повстання проти режиму гетьмана П. П. Скоропадського. Наголошувалося: „Український Національний Союз ... постановив: скинути з посади гетьмана Скоропадського за його злочинства проти народу і створив нову владу: вибрав із себе Директорію” [37, арк. 24]. Воєнно-політична обстановка в Європі, що сприяла зміні влади в Україні збройним шляхом, характеризується так: «Осінь 1918 р. принесла завершення Першої світової війни, проте не змогла зняти всієї сили соціальної напруги, в якій перебував світ, і особливо Європа. Соціально-економічна криза, яка виникла в ході війни, по її закінченні вибухнула революційними потрясіннями, що охопили європейський континент. Різка зміна балансу політичних і військових сил у Європі одразу ж позначилась на ситуації в Україні» [87, с. 5].

Гетьманський режим, опорою якого восени 1918 р. була німецька та австро-угорська військова присутність в Україні, після поразки країн Четверного союзу у світовій війні втратив життєздатність. Слабкість режиму дозволила опозиційним українським силам підняти антигетьманське повстання, яке почалось 14 листопада 1918 р.

Вказується, що «Ідея Директорії була запозичена з історії Великої Французької революції. Як і французький, український директоріальний проект виявився не дуже вдалим» [87, с. 6]. Про початок тих подій пише їх учасник В. Прохода: «Отамани від політики, ніби за прикладом французької революції 1795 р., створили Директорію з «законодавчою владою», замість того, щоб стати на шлях відновлення законної влади УЦР. Цим вони підтримали руйнування державного апарату, який був створений ще за часів Центральної Ради і семи місяців гетьманського уряду» [166, с. 96]. Лідери Директорії не користувалися абсолютною популярністю і довірою серед суспільства. Як приклад Є. Маланюк

наводить особисте свідчення, що підполковник В. Тютюнник, який з часом був включений у військове керівництво УНР, дещо пізніше висловився на адресу Директорії так: «Будь проклята хвилина, коли я підписував свій перший повстанський наказ. Будь проклятий день, коли я зв'язався з цими каліками» [200, с. 15]. Під потужним впливом революційного романтизму (в багатьох випадках він абсолютно не виправдовувався, а іноді носив і виразно шкідливий характер), до якого схилилися українські національні лідери, була проведена певна аналогія з періодом Французької революції кінця XVIII ст. і ця структура отримала назву Директорія. До неї як члени увійшли: В. Винниченко (голова), С. Петлюра (головний отаман), Ф. Швець, П. Андрієвський, А. Макаренко [38, арк. 24].

Разом з тим наголосимо, що напередодні повстання та під час його попередня адміністрація продовжувала роботу щодо творення військової організації України. Зокрема вживалися заходи щодо створення відповідних військових органів на місцях, зокрема військово-історичних відділів, а також оголошено закон про поліпшення матеріального становища військових [36, арк. 42, 54]. Відтак законодавство з військових питань, прийняте Директорією, було продовженням діяльності гетьманського військового міністерства.

Піднявши повстання проти влади гетьмана П. П. Скоропадського, лідери Директорії, на відміну від Центральної Ради, вже не мали жодних сумнівів відносно того, чи потрібна відновленій Українській Народній Республіці потужна власна армія, здатна боронити її державну незалежність. Визнавалося, що армія є опорою новоутвореної УНР [161, с. 227]. Проте концептуальні підходи різних українських політиків до формування Української армії були надто різними і найчастіше прямо залежали від їх політичних уподобань та програмних засад політичних партій, до яких вони належали. Принаймні на прикладі перших документів Директорії, виданих у перші дні повстання видно, що мова про регулярну армію поки, що не йшла. До українського народу С. Петлюра звертався так: „Для охорони ... свобод і справедливого ладу та порядку ... закликаємо населення України по селах та містах, щоб негайно було зорганізовано військові частини по громадах і повітах. Команду над ними беруть в свої руки ... найстарші чином військові старшини української народності. Всіх старшин ... обов'язуємо

під загрозою військового суду негайно вступити до Армії УНР. Все українське населення кличемо стати в ряди Народної Республіканської армії». [161, с. 201-202] На початку повстання, таким чином, визнавався головним міліційний принцип творення армії. В. Сідак вважає, що, починаючи повстання проти гетьмана, Директорія не мала ані чітких планів у сфері військового будівництва, ні тим більше розробленої воєнної доктрини [178, с. 54]. Про Директорію сучасник тих подій, старшина Січових Стрільців В. Кучабський свідчить: «В неї не було ніякого ясного погляду, куди слід спрямувати події на Україні, бо була колективом, складеним із людей цілком суперечних суспільно-політичних поглядів. Пересварена усередині, вона до сміливих рішень не була здатна». [129, с. 160]. З ним погоджується і тодішній командир з'єднання Січових Стрільців Є. Коновалець: «В самій же середині Директорії, особливо по приїзді до Києва, виявилися такі яскраві різниці думок між поодинокими членами, що надії на якусь «гармонію» влади показалися високо наївними. Передусім кидається у вічі антагонізм між Винниченком і ... Петлюрою. Далі показалося, що особистий склад Директорії є безумовно невдалий і що в такому вигляді Директорія буде нездідною вивести Україну з небезпеки кількох воєн та закріпити державність» [121, с. 312]. Відтак і суттєві проблеми, як і в багатьох інших випадках, виникли тоді, коли політичному прововоді УНР необхідно було остаточно визначати концепцію творення національних збройних сил. Сучасний провідний вітчизняний дослідник подій 1917 – 1920 рр. В. Верстюк узагальнює склад Директорії таким чином: «її персональний склад, з якого лише В.Винниченко (голова Директорії) та С. Петлюра (Головний отаман військ УНР) були публічними політиками, а решта – людьми широким суспільним загалом незнаними, одразу ж призвів до появи двох політичних полюсів. Ними стали, зрозуміло, В. Винниченко та С. Петлюра. Незважаючи на належність до одної партії (УСДРП), вони, хоч і приховано, але гостро почали конкурувати за першість у владі» [87, с. 6]. Це в свою чергу призводило до боротьби між їх численними противниками і шкодило планомірному процесу державного будівництва.

На початку свого правління Директорія виступала фактично як колективний орган з диктаторськими повноваженнями. 26 грудня 1918 р. побачив світ її

перший програмний державно-політичний документ – Декларація. У ній оголошувалося про відновлення Української Народної Республіки, визначалося, що Директорія – тимчасова верховна влада, яка з часом передасть свої повноваження майбутньому Конгресу трудового народу України – вищому представницькому органу народовладдя – передпарламенту. В даному документі особливо підкреслювалося, що «влада В УНР повинна належати лише класам працюючим – робітникам й селянству». Свої владні права Директорія передавала робітництву, селянству та трудовій інтелігенції, а здійснення проголошених завдань доручала Раді Народних Міністрів УНР. Суттєвим недоліком було те, що Декларація не містила положень, які регламентували б політику УНР у військовій сфері. На відміну від помірковано-консервативного режиму гетьмана, що орієнтувався на майбутню не більшовицьку Росію, Директорія ставала радикальним урядом з соціалістичною орієнтацією. Це визначало її внутрішню і зовнішню політику. У своєму дослідженні військово-організаційних проблем в УНР доби 1917 – 1921 рр. В. Сідак зазначає: “...Директорія залишила поза державотворчим процесом ... буржуазні елементи суспільства, позбавивши їх виборчих прав у процесі виборів до Трудового конгресу. В результаті УНР втратила численних фахівців у всіх сферах суспільного, економічного і військового життя... Значної шкоди державному і військовому будівництву завдала відсутність єдності в поглядах у вищих ешелонах влади...” [178, с. 55]. Водночас боротьба за армію, намагання підпорядкувати її не загальнодержавним інтересам, а скороминучим політичним амбіціям торкнулася не тільки військового командування, а й військових частин. В такий спосіб соціально-класовий підхід переносився на Українську армію, яка фактично перетворювалася на полігон для соціально-політичних випробувань. І в першу чергу це позначилося на комплектуванні українських військ високоосвіченими командними кадрами. Політичні провідники УНР хоча і розуміли необхідність для держави потужної військової сили, проте здебільшого не сприймали основних принципів, на яких повинно в першу чергу ґрунтуватися національне військове будівництво. Армія, особливо ж її старшинський склад, сприймалась ними як контрреволюційна сила.

Одночасно рішенням Директорії утворювалася Рада Народних міністрів УНР (21 особа) на чолі з 44-річним Володимиром Чехівським. До уряду після довгих узгоджень і консультацій послали своїх представників усі українські політичні партії, які входили до Національного союзу. Міністром військових справ було призначено генерал-хорунжого Олександра Осецького, що проявив велику активність під час повстання проти гетьмана.

Слід назвати такі важливі державні акти, прийняті на початку правління Директорії УНР:

1. Декларація Директорії УНР (26 грудня 1918 р.);
2. Універсал про Всеукраїнську Соборність Директорії УНР (22 січня 1919 р.);
3. Закон про тимчасову владу в УНР Конгресу Трудового Народу України (28 січня 1919 р.).

Перші два закони в цілому утвердили акт державної незалежності УНР. Третій закон – це акт Конгресу Трудового Народу України, який виступав тепер як повноправний парламент суверенної України [162, с. 9].

В. Яблонський, зупиняючись на військових питаннях, зазначає: «Спосіб захоплення і творення влади Директорією диктував умови і механізми формування державних інституцій. Не була винятком і армія. Вона сама потерпала в тій ситуації, що склалася. В ході постійних воєнних дій військо було цементуючим стрижнем, який обростав іншими державними інституціями. В ході повстання і після нього в Україні напівстихийно утворювалися повстанські відділи, сотні, курені, полки. Чисельність їх часто не відповідала самій назві і призначенню новоствореної військової одиниці. Командири загонів на загал були політично заангажовані та досить різнополярно налаштовані, відповідно орієнтуючись на різні сили в центрі. Тому найголовніше завдання центральної влади полягало в тому, щоб звести ці розрізнені формування в єдину боєздатну армію з належною дисципліною» [218, с. 110–111]. Проте впоратись із цим завданням державні лідери протягом 1918 – 1920 рр. остаточно не змогли, оскільки не створили єдину концепцію військового будівництва в УНР.

Безпосередній вплив на формування армії здійснювали українські політичні партії, які виражали різні державотворчі концепції і, відповідно, принципи

створення збройних сил. Керівне ядро Директорії склали представники українських соціал-демократів і соціал-революціонерів. Вони відстоювали Українську соціалістичну республіку і прагнули створити регулярну армію на національній основі. Націонал-комуністи (боротьбисти, укапісти) виступали за створення Української радянської держави та формування регулярної армії за класовим принципом. Українські політичні партії правого крила (соціалісти-самостійники, народники-республіканці, хлібороби-демократи) відстоювали самостійну Українську державу, яка б мала регулярну армію.

Воєнно-політичні умови, у яких опинилася УНР у 1918 – 1919 рр. і в яких відбувалися процеси творення національного війська, не були сприятливими для державотворення в Україні. І. Мазепа свідчить: «Ця боротьба провадилася в умовах надзвичайно тяжких. Це була доба господарської руїни і великої загальної анархії. Фронт мінявся безперестанно. ... Боротьба велася без належної зброї та постачання, проти ворога в багато разів сильнішого, при байдужому або й зовсім ворожому відношенню до української справи цілого світу.

З погляду нормальних умов спокійного часу, ця боротьба мала багато ріжних організаційних дефектів ...». Так один з чільних політичних діячів УНР, що особисто брав участь в основних державних заходах, коротко характеризує умови, у яких опинилася Україна у 1919 р. Разом з тим він слушно наголошує: „Але цій боротьбі не бракувало найважливішого: ясної мети, за яку боротьба велася. Величезне захоплення ідеєю незалежної України, завзяття і самовідданість в ім'я цієї ідеї були тим внутрішнім змістом, який запалював борців, кидав їх на тяжку боротьбу до останньої можливості” [136, с. 16].

Відсутність чітких концептуальних підходів до формування армії відобразилося на термінах її комплектування та забезпеченні командним складом. Разом з тим на створення та діяльність армії безпосередній вплив здійснювали зовнішні військово-політичні чинники.

Зовнішньополітичне становище УНР було небезпечним. З приходом до влади Директорії стало зрозуміло, що Україна перебуває в оточенні кількох сильних противників. Вже на початку січня 1919 р. з північного сходу та зі сходу на Україну почала наступ Червона армія Радянської Росії. А наприкінці листопада

більшовиками в Курську було створено так званий Тимчасовий робітничо-селянський уряд України, який мав скласти політичну противагу владі Директорії УНР. На півдні України висадились війська держав Згоди – військові контингенти Франції і Греції. Лідери західних держав не визнавали незалежну УНР і прагнули відновити єдину не більшовицьку Росію. На заході тим часом надто активізувалася агресія Польщі проти Західноукраїнської Народної Республіки, а також таких регіонів УНР, як Холмщина, Підляшшя, Волинь. Уряд УНР на той час не мав надійних союзників, на яких можна було покластися. М. Капустянський характеризує тодішню ситуацію: «В грудні 1918 року, з переходом влади до Директорії, виявилось, що Україну оточено зі всіх сторін ворогами. Так:

1. На південному сході провадилось переслідування відступаючих невеликих загонів добровольців.

2. На півночі та сході вже починають, не виголошуючи війни, натискати на Україну московські більшовики.

3. На заході: а) ворожо нейтральні румуни, б) поляки, виставивши на той час проти нас фронт, вели уперті бої з галичанами за Львів.

4. На півдні – в районі Одеси й Миколаєва та Херсону – військо Антанти та добровольці ...» Заходи проти цього за свідченням того ж таки М. Капустянського були вжиті такі: «... у грудні, проти всіх цих ворогів Український Генеральний Штаб утворив фронти.

1. Лівобережний фронт, що обхоплював Лівобережну Україну (Командувач фронтом отаман Балбачан).

2. Правобережний фронт, що складався з Північної групи (отаман Оскілко) і Дністрової (до складу військ цього фронту входила також Галицька Армія, що керувалася майже самостійно).

3. Південна група (командувач ген. Греків). Йому підлягали також відділи отамана Григор'єва.

До того був ще внутрішній фронт, проти поодиноких вогнищ місцевого більшовизму, з якими боролися імпровізовані загони з різними самозваними

отаманами на чолі» [112, с. 19]. Така боротьба відволікала від бойової діяльності значні сили українських військ на зовнішньому фронті.

В. Сідак, аналізуючи зовнішні обставини, у яких опинилася відновлена УНР, пише: «... варто зазначити, що приступаючи до організації державного життя на нових засадах, Директорія УНР виявила ті ж самі хиби, що й Центральна Рада. Її закордонна політика, особливо у перші тижні після повалення Гетьманату, не забезпечила бодай найменшої зовнішньополітичної і військової підтримки новому режиму. Україна була вимушена вирішувати непосильне для неї стратегічне завдання – вести збройну боротьбу на кількох фронтах з переважаючими її мілітарно противниками» [178, с. 55]. Д. Веденєєв та А. Гошуляк вказують, що: «... діяльність української держави відбувалась тоді у надзвичайно складних міжнародних умовах. Фактично протягом всього періоду перебування біля влади Директорія ніколи не розповсюджувала своєї юрисдикції на всю територію України. Вже на початку листопада 1918 р. Румунія окупувала Північну Буковину, у січні – травні 1919 р. Закарпаття опинилося під контролем Чехословаччини, значну частину Східної Галичини, а влітку 1919 р. всю її територію, захопила Польща. З середини грудня 1918 р. ряд південноукраїнських міст – портів окупували військові контингенти Франції, Англії та Греції. Решта території України постійно переходила з рук в руки від армії УНР до «червоних», від них до «білого руху» і знов до Червоної армії. Внаслідок військових поразок Директорія та уряд змушені були часто змінювати місця перебування, переїжджати з Києва до Вінниці, Рівного, Кам'янця-Подільського, Східної Галичини, утримуючи за собою лише частину території Поділля та Волині» [47, с. 75–76]. Це було однією з несприятливих умов, у яких працювали українські уряди та командування Української армії у 1919 – 1920 рр.

Проте навіть в таких умовах Директорія УНР намагалася підтримати ті сили в інших регіонах, населених українцями, де останні проявляли суспільно-політичну активність і намагалися налагодити добрі стосунки з новоутвореною УНР. Так, наприклад, було під час проведення повстання населення Хотинського повіту проти Румунської влади. Директорія УНР через свого представника І. Маєвського допомогла повстанцям зброєю та військовим спорядженням, проте

критичне становище на українсько-більшовицькому фронті не дало можливості уряду УНР допомагати повстанцям далі [102, с. 454].

Директорія УНР протягом 1919 – 1920 рр. не змогла спрямувати свою зовнішню політику так, щоб привернути на свій бік переможні держави Антанти, знайти в особі однієї з них надійного союзника, який міг допомогти УНР у її боротьбі за державність. Проте і західні держави не проявили хоч найменшої зацікавленості цією боротьбою українського народу, зробивши основну ставку на Білий рух, який всіма засобами підтримували. Навіть короткотривалий союз УНР з Польською державою у 1920 р. (яка, до речі, користувалася цілковитою підтримкою з боку Франції) не забезпечив Україні такої потужної підтримки, відтак УНР і в подальшому залишалася в ізоляції.

У несприятливих зовнішньополітичних умовах суттєво загострилися суперечки в колах Директорії та уряду УНР щодо визначення головних засад внутрішньої та зовнішньої політики держави. Значною мірою вони торкалися і армії. Незважаючи на труднощі були проведені вибори до Конгресу трудового народу України. А саме напередодні його відкриття, 22 січня 1919 р., на Софійському майдані в Києві Директорія за участю представницької делегації західних українців урочисто проголосила Акт злуки УНР і ЗУНР в єдину соборну Українську Народну Республіку. Цей акт мав важливе морально-політичне значення, хоча на практиці об'єднання двох українських держав через складні зовнішньополітичні і внутрішні причини не було в той час доведено до логічного завершення. 23 січня 1919 р. почав свою роботу Трудовий конгрес. На ньому було представлено 593 депутати – від селянства – 377, від робітництва – 118, від трудової інтелігенції – 33 і від Західної України – 65. [162, с. 9]. Проте, займаючись безумовно важливими і невідкладними політичними питаннями, Трудовий конгрес не приділив уваги проблемам, пов'язаним з утворенням національної Української армії та діяльністю українських військ на фронті, хоча вже в цей час більшовицькі війська продовжували масований наступ на Україні. На конгресі з доповіддю з військових питань виступив С. Петлюра, який сказав: "Щоб оборонити край від ворогів і для того, щоб вам дати змогу спокійно творити державну справу – треба мати власне революційне військо... Я бажав би, щоб ця

думка через вас дісталась до народу і встановився органічний зв'язок між армією і інтересами держави. Утворення армії – зараз справа дуже важна. Ми маємо до діла з великою деморалізацією і несвідомістю і цю область треба оздоровити” [170]. Він також надавав великого значення національному складу армії, вважаючи, що армія має складатися із старшин і вояків, які народилися в Україні і жили тут постійно. Представники інших національностей мали висловити своє ставлення до Української державності, скласти присягу на вірність самостійній народній республіці [131, с. 285].

На необхідності творення національної збройної сили наголошували інші громадсько-політичні організації. Зокрема перший селянський з'їзд Київщини, який проходив 21 – 24 грудня 1918 р. прийняв резолюцію, що містила таке положення: «Директорія УНР мусить негайно вжити самих рішучих заходів до організації народньої армії, на основі самої строгої дисципліни і порядку, і цим забезпечити землю і волю трудовому народові» [180, с. 123]. Однак Трудовий конгрес в ході своєї роботи не визначив конкретних напрямів розбудови національної армії. У Законі про тимчасову владу в УНР визначалося 5 спеціальних комісій, з яких військовими питаннями мала займатися комісія оборони держави. Її основним завданням було напрацювання нормативних документів, які регламентували всі сфери військового будівництва та діяльності Армії УНР [48, с. 42]. Разом з тим Трудовий конгрес заявив, що український народ „не стерпить захватів української території військами держав Антанти, арміями советськими, польськими, донськими, добровольчими та румунськими. Конгрес трудового народу заявляє свій рішучий протест проти замахів на цілість, самостійність і незалежність Української Народної Республіки, Українських народ хоче нейтральним і в дружніх відносинах з усіма іншими народами, але він не потерпить, щоб яка б не була держава, накидала збройною силою свою волю” [137].

Виходячи з цих положень та складної зовнішньополітичної обстановки навколо України, з того часу головним завданням Директорії УНР стала організація збройної боротьби за державність України проти численних

противників, яка продовжувалася протягом 1919 – 1920 рр., де головним учасником подій стала Українська армія.

Досить довго українські політики і військові не могли визначитися у виборі напрямків національної військової політики. Багато залежало від політичних змін в колах власне Директорії або уявлень її провідних діячів про державне і військове будівництво. В. Яблонський робить висновок: «Особливо це було помітно на першому етапі діяльності Директорії (листопад 1918 – лютий 1919 року), коли сильними були ліві тенденції серед керівництва УНР» [218, с. 111]. Значною мірою швидкість і якість організації національної збройної сили прямо залежала від політичної орієнтації уряду в області внутрішньої і зовнішньої політики і поглядів українських політиків на майбутню Українську армію та її завдання. Проте і тут не все було гаразд. Окремі політичні діячі зовсім не уявляли собі завдань, що стоять перед військом у державному масштабі і висловлювали цілком безглузді ідеї щодо призначення армії. І. Мазепа наводить приклад, що мав місце на одній з державних нарад: «..., міністр земельних справ Микита Шаповал ... доказував: український нарід – в більшості селяне; українське трудове селянство бореться за землю і ліси, і лише за це може жертвувати собою. Висновок: треба реорганізувати українську армію в армію охорони землі і лісів і на чолі її, як «головного отамана» поставити міністра земельних справ, тобто самого Мик. Шаповала» [136, с. 19]. Можна зробити припущення, що такі некомпетентні судження були непоодинокими в тодішньому державному провіді УНР і тому не дивно, що Українська армія опинилася у становищі, яке можна вважати незрозумілим і невизначеним, оскільки єдиного погляду на роль і місце армії в державі провідними політичними лідерами не було вироблено. Загалом ставлення українських урядів протягом 1919 – 1920 рр. до війська за свідченням М. Капустянського було таким: «До армії цей уряд ставився невиразно; вона, в уяві декого з наших політичних діячів, була чинником другого порядку. Загалом він не міг, з різних причин, дотепно організувати владу на звільнених просторах, а головне – не напружував зусиль, щоб своєчасно забезпечити армію хоч одягом, харчами й ліками та дати їй ґрунт і засоби для важкої й упертої боротьби» [112, с. 33]. Проте, на нашу думку, цього не можна сказати про уряд С. Остапенка, що

складався з міністрів-фахівців. Кабінет С. Остапенка був позбавлений яскравих політичних особистостей, яких бракувало і в попередньому складі. Сильною стороною діяльності уряду він вирішив зробити насамперед фахові якості міністрів та порядок у роботі. Уряд зосередився на трьох найголовніших проблемах зовнішньої та внутрішньої політики: по-перше, пошуку шляхів до визнання та підтримки Антантою, по-друге, консолідації демократичних несоціалістичних соціальних груп та політичних сил, які бажали будувати незалежну УНР, по-третє, організації Української армії, підвищенні її боєздатності. [87, с. 14–15]. Він прийшов до влади 13 лютого 1919 р. Робота цього уряду порівняно з попередніми була більш впорядкованою. Серед найголовніших державних проблем уряд С. Остапенка виділив одну з найважливіших – організацію Української збройної сили, зміцнення її боєздатності та дисципліни. Під час роботи цього уряду прийнято важливий документ, який розмежовував сфери діяльності військового міністра УНР та начальника Генерального штабу. [11, арк. 21] Проте цей уряд протримався при владі недовго. І. Мазепа свідчить: «За уряду Остапенка не було ні влади, ні контролю. Тому грубі мільйони, що видавалися на різні нові формування, пропали марно. Зловживанню отаманів не було кінця: вони брали гроші, але при першій нагоді кидали фронт, зникали хто куди хотів, ..., і цим вносили ще більшу дезорганізацію як на фронті, так і в запіллі» [137, с. 107]. Також можна припустити, що саботажницькі дії багатьох керівників, присвоєння державних коштів, в тому числі і самозваними отаманами, не переслідувалися за законом, звітності по витратах не було, що призводило до цілковитої безкарності останніх і поширення безладу, від чого значно потерпало військо.

На зміну урядові С. Остапенка у квітні 1919 р. прийшов уряд Б. Мартоса, що задекларувавши орієнтацію на власні сили, обіцяв звернути особливу увагу на забезпечення армії та сімей вояків [87, с. 15, 19]. М. Капустянський, аналізуючи причини невдач у війні з більшовиками, зазначає: «Безупинна боротьба політичних партій за владу і хитання в зовнішній політиці. Одні за спілку з більшовиками, другі за спілку з Антантою, треті – наймолодші й гарячі – воювати зі всіма, «бо вони нас не визнають». Далі генерал аналізує особливості кадрової політики в армії та проблеми, які виникли в зв'язку з особливостями її

проведення: «У наслідок невдалої оцінки людей, а також безупинне цькування кадрових старшин у пресі без усякого сорому, не називаючи на ймення та не подаючи фактів, а загально: «зрадники, фахівці і т. д. відштовхнуло великий відсоток гарних старшин, сприяло розкладу армії, упадкові дисципліни і взагалі шкідливо відбилося на боєздатності нашого війська. ... Необхідно зазначити, що в Українській армії все ж таки було остільки здорове коріння, що в її лавах залишався великий відсоток дуже гарних як кадрових, так і молодих старшин, що відзначились уже в часі Великої війни. ... Цьому безщасному старшинству доводилося боротись зі своїми отаманами, з большевиками і до того ще підтримувати лад у частинах» [112, с. 40–41]. Аналізуючи причини невдач взимку 1919 р. наголошувалося: „Загальна недисциплінованість не так війська, як начальствующих осіб. Ніхто з так званих отаманів не хотів підлягати другому, або як і підлягав то постільки поскільки це не ображало його особи. Ця боротьба отаманів за владу доводила до зрадництва і до провокування частин”. Відтак було зроблено висновок про неможливість утримати належний рівень дисципліни у військах [10, арк. 120–120 зв.].

Український старшинський корпус тоді опинився у складній ситуації, яку виправити вдалося надто пізно і не в повному обсязі. Лише влітку 1919 р. вона почала змінюватися на краще, але упереджене ставлення до старшин остаточно не було подолано і в багатьох випадках продовжувалося. У цьому плані від політичних лідерів УНР вигідно відрізняються російські більшовики, які були абсолютно єдиними в поглядах на державотворення і однозначно визначилися щодо необхідності для Радянської Росії потужної регулярної армії.

Згадані ліві тенденції в колах Директорії найбільш яскраво проявилися на підходах до проведення кадрової політики в Українській армії, ставленні окремих політиків до старшинського корпусу. Відтак доцільно проаналізувати ставлення провідних українських політичних діячів до військових спеціалістів старої школи, які згодні були продовжувати військову службу УНР, що допоможе простежити погляди політичних провідників на військову організацію держави в цілому.

Голова Директорії В. Винниченко вважав, що «більшість нашої старшини були не революціонери, а то й контрреволюціонери. Більше того: значна частина

її складалась з бувших гетьманців, з руської офіцерні ... Ця офіцерня розкладала наші війська, провокувала їх на ексцеси, одних тягла в бандитизм, у погроми, а других одкидала в бік ворожости до Директорії...». Як видно, В. Винниченко знав про можливість укомплектувати Українську армію кваліфікованим офіцерським складом, проте не поспішав їх використовувати і здійснював відповідний вплив на уряд УНР. Разом з тим він розумів необхідність для України власної армії: «Я ... маючи на увазі необхідність організації революційної й соціалістичної армії, без якої ніякі наші гасла й декрети не могли бути здійсненими, вніс проект організації старшинських шкіл, в які приймались би свідомі політично й соціально українські робітники й селяне. До випусків з цих шкіл офіцерів призначати з унтер-офіцерів. А крім усього ввести в армію інститут політичних комісарів» [57, с. 185-186]. Є. Коновалець наводить свої спостереження щодо В. Винниченка та його ставлення до військових питань: «Сам В. Винниченко, людина на той час і відносини політично вироблена, інтелігентна та імені ради в той час ще з великим авторитетом, попав був у панічний страх, не виправданий, розуміється, ніякими даними. Він був переконаний, що військові кола зовсім певно його арештують і розстріляють, коли б він захотів проводити в життя свою політичну програму. Принаймні він це так твердив і цим пояснював, чому він, як голова Директорії, не виявляє такої конечної в цей час рішучості. Фактично й Винниченко не мав ясної політичної лінії» [121, с. 312]. М. Капустянський дає коротку характеристику В. Винниченкові: «Голова Директорії Винниченко, який схилився все більше і більше до комуністичних ідей, під натиском Антанти відколовся від Директорії. Він вирушив на захід, щоб у холодочку затишного кабінету зорити за гарячими подіями на Україні і гостро, злісно-талановито їх критикувати, ...» [112, с. 31]. В. Винниченко вважав, що „військо лишилось у руках елементів, які або не розуміли революції або, були явними контрреволюціонерами й навіть контрукраїнцями” [57, с. 185–187]. Погляди лідера Директорії на організацію національної військової сили негативно відбивалися на формуванні війська в означений період і сприяли відчуженню від республіканської влади значної частки підготовлених військових спеціалістів, яких постійно не вистачало в Армії УНР, і надалі ця вада не була подолана.

Позицію В. Винниченка та більшості його прихильників, в основному діячів соціалістичних партій, виражали тодішні численні засоби масової інформації. Значна їх частина працювала на політичні партії, які не завжди займали державницьку позицію. М. Стахів вказує: “...українські публіцисти й журналісти... не дуже... відчували всю відповідальність преси перед інтересами нації і її держави. Нерідко вони без ніякої потреби нападали на урядові розпорядження, які йшли в напрямку береження ладу й порядку й національного характеру держави...” [188, с. 164].

Для прикладу наводимо точку зору, яку висловлювали незалежні українські соціал-демократи, яка відрізняється від підходів В. Винниченка. Вони наголошували: «Ми незалежні не визнаємо тверджень про неполітичність армії. Армія – це ті ж робітники і селяне і боряться вони за свої робітниче-селянські інтереси. Через це ми домагаємося представництва від армії в політичних органах, в тому числі і в Трудовому Конгресі і в радах. Але ми відокремлюємо політичну роллю армії од стратегічної технічної й оперативної. Тут повинна бути строга дисципліна і повне підлягання військовим властям, поставленим робітниче-селянським урядом» [180, с. 23–24]. Серед різних політичних партій, що діяли в Україні, в окремих випадках (хоча і не переважно) мала місце точка зору, яка полягала у визнанні основних організаційних принципів військового будівництва, що визнані в цілому світі, в тому числі вони мали бути прийняті і в УНР. При цьому враховувалися складні і неоднозначні революційні умови суспільно-політичної обстановки.

Промовистим прикладом некомпетентного втручання політиків у військові справи було безглузде і необґрунтоване рішення про скасування персональних військових звань і часткова відмова від зовнішніх відзнак на військовій формі одягу. Останнім надто грішили революційні отамани. Вірогідно це рішення (від 9 січня 1919 р.) приймалося Головним отаманом С. В. Петлюрою під впливом політиків, які не хотіли бачити в армії позитивні результати попередньої організації, досягнуті під час гетьманського правління. У цьому вбачалася лише контрреволюційна діяльність, а не результативна праця. М. Шляхтиченко коментує цю акцію: „Влада Директорії зразу ж зробила хибу, яка дуже негативно

відбилась на організації збройних сил України. Маю на увазі ліквідацію старшинських рангів у армії України. Всі старшини... зустріли цю новину неприхильно і нічого доброго від неї не ждали... Постали всякі термінологічні плутанини. Три генеральні степені генерального хорунжого, генерального значкового та генерального бунчужного були деградовані в „отамана”, але назва „отаман” не все означала генеральську рангу, а генеральське становище чи посаду, тому отаманами раптово поробились учорашні хорунжі, значкові та інші молодші старшини, а то звичайні цивільні особи, ...” [213, с. 59]. Цей захід докорінним чином підривав організаційні основи нової Української армії та понижував авторитет військового керівника. Протягом тривалого часу Українська армія не мала ніяких зовнішніх відзнак, включаючи державну символіку, що не сприяло успішності національно-патріотичного виховання. У цьому разі рядовий військовослужбовець не міг чітко зрозуміти, громадянином якої держави він є і що він захищає. Це тим більш важливо тому, що в Армії УНР служили звичайні громадяни УНР, яким необхідно було чітко пояснити мету і завдання збройного захисту своєї Батьківщини, на що, власне, і слід було спрямувати головні зусилля національно-патріотичного виховання у військах [147].

В. Прохода, коментуючи подібні погляди, наводить своє узагальнення щодо тогочасних підходів до вирішення військових питань в УНР: «Для деяких тогочасних діячів українське військо, що само без жадного примусу стало на захист Української держави, було незрозумілою силою. Вони боялися війська. Всюди їм марились «офіцерня» й контр-революція. ... Політична дезорієнтація надто шкідливо відбилась на керівництві українським військом. Для війська все мусить бути ясним, а керівництво сталим і твердим. А між тим тоді військові міністри мінялися щомісяця: в грудні був генерал Осецький, в січні генерал Греків, в лютому полков. О. Шаповал, в початку квітня Г. Сиротенко і т. д. Через це та досить велика збройна сила на Україні не була належно використана» [164, с. 133]. Перепризначення військових міністрів УНР та інших військових керівників не сприяли стабільності у військах і породжувало деморалізацію та невпевненість у майбутньому Української армії. В. Прохода щодо ставлення до кваліфікованих і досвідчених командних кадрів дає таке

пояснення даного питання: «Старшин було досить для півмільйонної армії, але Директорія їм не довіряла, а соціалістичний демагог, ген. Осецький, своїми інтригами збільшував це недовір'я проти старшин генерального штабу, парасотень яких не була притягнена до керування військовими формаціями, і вони залишились нечинними або відійшли до ворожого берега. Навіть, напр., такі старшини генштабу, як М. Юнаків, В. Сальський, М. Безручко, Олексій Галкін, В. Куц, В. Петрів, В. Сінклер, Дельвіг, Липко та багато інших, спочатку не користувались довір'ям, і відразу не займали відповідного становища» [166, с. 99]. М. Капустянський також свідчить: «Багато кадрових старшин було зметено революційною бурею, розігнано і зникло з України. ... На поверхню виплило чимало авантюристів, отаманчиків, часом навіть і не старшин. Їх винесло на своїх плечах повстання. Лише частина старшинства була справжніми лицарями, що стали на захист своєї батьківщини. На них і впав увесь тягар дальшої боротьби» [112, с. 20]. Ця точка зору збігається з думкою М. Омеляновича-Павленка, який не був у захваті від тих багатьох «воїнів», що під час повстання поповнювали повстанські лави. Отже, українські військові керівники правильно аргументували упереджений підхід до якості особового складу і передбачали всі можливі труднощі, які могли виникнути в ході формування регулярних частин Армії УНР. Особливо їх турбувала величезна нестача підготовлених командних кадрів.

Проти тих кадрових військових, які до повстання служили у гетьманській армії, вживалися невинуваті репресивні заходи. Так 18 грудня 1918 р. видається наказ, згідно з яким всі старшини Генерального Штабу і центральних інституцій військового міністерства звільнялися зі служби. Наголошувалося так: «Щоби в штаб не попали підозрілі люди, які небудь чорносотенці або прихильники гетьмана – створено 2 комісії, які мають строго розглядати всі прохання та добре обмірковувати, кого можна прийняти, а кого ні. В штабах повинні служити тільки свідомі українці та щирі прихильники нашого народу та його самостійності». Під останнім положенням слід розуміти цілковиту лояльність до республіканської влади. Серед старшин планувалося провести термінову «чистку», спрямовану на виявлення лояльних до нового режиму осіб. 24 січня 1919 р. видано наказ, який визначав порядок її проведення. Старшини поділялись на 5 розрядів: 1) гідних до

служби в Дієвій армії УНР, 2) гідних до служби в кадрових корпусах, 3) тих, які мали пройти підготовку на короткотермінових курсах, 4) не гідних фізично, 5) тих, які не відповідають «вимогам морального та національного характеру». При цьому суть самих понять „моральний і національний характер” докладно не роз’яснювалася. Старшин, які входили до 5-го розряду, вимагалось «усунути зі служби і виключити зі списку військової частини ... Цим старшинам після перевірки в Генеральному штабі буде на завжди заборонен вступ до Української армії і відомості про них подані до преси...» [8, арк. 42–42 зв.]. Можна припустити, що представників цього, останнього, розряду було досить багато і з ними могло бути найбільше клопоту для командування. Шляхом їх надто прискороного усунення наносилася суттєва втрата Армії УНР щодо комплектування її командними кадрами, і навпаки – це сприяло противникам УНР – Радянській Росії та білогвардійцям, які могли отримати до своїх лав великий загін кваліфікованих командних кадрів. Натомість В. Довбня вважає, що «цей наказ відіграв вельми позитивну роль для подальшої розбудови української армії, але через посилення бойових дій та відсутність підготовлених старшинських кадрів для заміни старшин, визнаних такими, що не відповідають займаній посаді, виконання згаданого наказу не було доведено до кінця» [90, с. 111]. З наведеним твердженням автор не погоджується, оскільки вважає, що в такий спосіб Українська армія втрачала великий загін досвідчених військових керівників різних рівнів, тим більше, що значний некомплект старшин дав про себе знати ще під час повстання проти гетьмана. Це буде видно на прикладі комплектування окремих родів військ командним складом.

На побутовому рівні кадрових військових часто піддавали цькуванню і необґрунтованому переслідуванню, вважаючи їх політично неблагонадійними, посібниками білогвардійців і гетьмана. Служба в гетьманській адміністрації чи армії іноді була підставою для арешту і покарання, яке досить часто виглядало як звичайний самосуд. Наприклад у Лубнах було заарештовано генерала В. Олександровича за те, що він був командиром 12-ої дивізії. Місцева республіканська влада не знала, що з ним робити, і зверталася за інструкцією до Штабу армії в Київ, але відповіді не одержала і генерала без суду розстріляли [48,

с. 22]. Ці та подібні випадки мали місце тоді, коли командування республіканських військ запровадило військово-польові суди, що мали виносити смертні вироки відповідно до діючих правових норм. Ці та інші приклади свідчать, що ці норми в тодішніх умовах майже не діяли, а беззаконня набувало поширення в УНР відразу після перемоги республіканської влади, спеціальні органи, що стояли на сторожі закону, не могли цьому зарадити, оскільки цілковито залежали від політичних уподобань державних лідерів. Спроби виконати елементарні правові норми відразу кваліфікувалися як контрреволюційність. Таким чином, спостерігається майже повна залежність закону та правосуддя від політики. Випадки переслідування та цькування колишніх російських офіцерів з боку окремих політиків були непоодинокими. Воно, власне, і проводилося в багатьох випадках з їх подачі. Про це пише А. Пузицький: “Мене страшенно здивувало, що значна кількість чисто українських старшин вештається без діла... Полковник Воскресенський, ..., “георгіївський кавалер”, ...командир полку в Російській армії, ... оповів мені, що весь час керував полком в армії УНР, ..., але зацькували його отаманчики, бо був кадровим старшиною. У нього не вистачило терпеливості й сили волі боротися з отаманією...” [169, с. 12–13]. Таке ставлення до кадрових старшин навряд чи можна виправдати, оскільки значна кількість військових спеціалістів, що служили в гетьманській армії, була готова цілком лояльно, хоча і не завжди з повним розумінням поставитися до нової республіканської влади і продовжити службу вже в Армії УНР.

М. Капустянський, аналізуючи причини невдач Української армії у боротьбі з більшовиками, так пояснює це явище: «Боротьба між кадровим і молодим демократично настроєним революційним українським старшинством, що вважало тільки себе за виразника національної ідеї. На жаль, на цьому ґрунті буйно розцвіла спекуляція національним прапором і своєю «певністю». З’явилась сила авантюристів, ..., людей без жадної моральної сталості, частенько і нестаршин.

Вони домагалися посісти вищі командні і штабні посади (...) і робили велику шкоду справі. Багато з таких отаманів примазувалося до якої-небудь партії і та їх всіма засобами підтримувала» [112, с. 40]. При призначенні на

відповідальні посади, особливо це стосується початкового періоду правління Директорії УНР (зима 1918 – 1919 рр.), не завжди враховувалися військова освіта, службовий досвід та ділові якості. В основу кадрових рішень покладалося беззастережне визнання соціалістичної ідеології. Так було, наприклад, коли командиром Дніпровської дивізії було призначено Д. Зеленого, а командуючим військами на Волині хорунжого В. Оскілка [11, арк. 4]. Ці особи та їм подібні не мали відповідної освітньої підготовки і службового досвіду для керівництва військами. Така непродумана кадрова політика призводила до того, що до вищого військового керівництва приходили люди іноді хоча і вірні Директорії та урядові УНР, але за основними ознаками не відповідали займаним посадам [147, с. 47]. Це підривало основи дисципліни і організації в армії, понижувало авторитет військового керівника, сприяло падінню боєздатності військ. Українські військові керівники намагалися запобігти руйнівним процесам, терпляче намагалися пояснити політичним діячам шкідливість такого підходу, але загальне негативне ставлення до професійних військових старої школи, які тим більше служили у гетьманській армії, а раніше у російській, визначалося державними лідерами, що виходило на рівень державної політики. Відтак стає зрозумілим, що така політика сприяла розкладу армії і підірвала обороноздатність держави.

Зважаючи на таке ставлення з боку державного керівництва, багато досвідчених і відданих справі старшин, будучи не в змозі виконувати свої обов'язки, самочинно залишали місце служби. Зокрема, такий випадок мав місце в червні 1919 р. у 50-му гарматному полку, коли з розташування полку зникли 11 старшин. Також протягом 5 місяців дезертирувало 800 козаків. Останні не відчували контролю за своєю діяльністю і постійно порушували військову дисципліну [31, арк. 1–2]. Як видно, дезертирство було в той час досить поширеним явищем, що потребувало дієвих каральних заходів. Тим часом органи державної влади УНР заходів для припинення цих явищ не вживали. Командир гарматної бригади Січових Стрільців Р. Дашкевич згадує: «Були і такі старшини російської служби, які жили ще страхіттями, що їх старшини перебули під час революції, і просто боялися своїх підлеглих стрільців чи козаків. ... була посередині величезна більшість старшин, які знали, що революція була і зробила

своє і що вони є старшинами, які мають командувати частинами, а їх накази мають бути виконувани» [73, с. 146].

Відтак актуальним залишалось питання зміцнення військової дисципліни у військах УНР. На її винятковому значенні постійно наголошували військові керівники. Вони вважали, що «почуття страху, смерти, холоду і голоду і крайнього втомлення може бути заглушене тільки військовою дисципліною ... є і другі засоби ..., але всі ці засоби оказують короткочасне дійство, крім того вони дійсують тільки на кращі елементи, а армію необхідно будувати не на винятках, а на загальній купі, а тому не може бути ніякої мови о яких то других дисциплінах (революційна, соціальна, свідома) повинна бути одна давно відома військова дисципліна. ... Дисципліна, як закон, вимагає ... виконання всіх взагалі військових законів зверху вниз і знизу вверху. ... Коли в армії повинні бути тільки начальники і підлеглі, то й навчання і виховання повинні вести тільки начальники і ніхто другий, позаяк буде порушення дисципліни, двовладдя та партійність. ... Для того, щоби начальники могли виховати та навчити армію по останньому слову науки, необхідно, щоби начальники самі були на висоті свого призвання – а тому начальниками можуть бути тільки особи, пройшовши відповідний науковий та службовий (но не революційний) стаж» [14, арк. 6]. Як видно, кадрові військові, яким небайдужа була подальша доля Української держави та її армії, намагалися відповідним чином аргументувати та донести до державного керівництва УНР важливість негайного вирішення тих важливих проблем, що мали місце у державному і військовому будівництві в Україні. Відтак фактично всі організаційні питання, пов'язані з комплектуванням військ командними кадрами цілковито покладалися на військове командування, якому не забезпечувалася належна державна підтримка.

М. Капустянський вказує: «Головна хиба соціалістичного уряду, а також, – ніде правди діти, – й попередніх – це цілковита відсутність певного фінансового пляну (через брак бюджету), а також контролю й жодної відповідальности» У цих умовах, на думку М. Капустянського, «взяти тверду центральну національну течію було важко. Агітують з правого й лівого боку. До того ж населення ще було отруєне демагогічними революційними лозунгами. Соціалістичний уряд все ж

схилявся більше вліво, не рахуючися з вимогами життя й обставин державної праці – партійні цілі на першому пляні» [112, с. 33–34]. У свою чергу невизначена урядова політика щодо розбудови армії негативно відбивалася на настроях у військах, що підривало їх боєздатність і дисципліну. Підтвердження цього знаходимо у спогадах О. Удовиченка: «Партійна гризня, що відбувалася в центрі, підривала його авторитет в армії й зводила майже на нівець працездатність уряду. Тенденція політичних партій прищепити в армії ту чи іншу партійну доктрину, або втягнути до партій окремих вояків, а часом і цілі частини, викликала серед вояцтва, що добровільно несло на жертвовник визволення України своє життя, ..., не кажучи вже про те, що така партійна тенденція ослаблювала дух і боєздатність армії» [196, с. 13].

Порівняно з багатьма соціалістичними лідерами УНР іншою виглядала щодо старшинського корпусу і в цілому армії позиція Головного отамана С. В. Петлюри. Тоді, як В. Винниченко продовжував відстоювати ті ж самі принципи військового будівництва, яких він дотримувався, перебуваючи на посаді голови Генерального Секретаріату Центральної Ради, С. В. Петлюра все більше схилявся до думки, що Українська армія має бути кадровою, регулярною і набиратися за мобілізаційним принципом. Головний отаман також добре розумів необхідність для армії кваліфікованого офіцерського корпусу і намагався залучити на військову службу УНР колишніх російських офіцерів. Він стояв на чолі збройної боротьби за державну незалежність України і саме армія була постійним предметом його уваги і турботи. Дослідник військової і політичної діяльності С. В. Петлюри С. Литвин вважає, що „Саме армії, яка відіграла визначальну роль у боротьбі за державність, він віддавав найбільше своїх сил і енергії” [131, с. 275]. Значення війська для держави С. В. Петлюра пояснював так: «Військо – захисник і оборонець держави: воно стоїть на варті її цілості, чести її, добробуту населення і слави; воно охороняє мирну працю люду, воно дає можливість многогранній та різноманітній творчості народу в справі створення всяких матеріальних та духовних цінностей, що поліпшують його добробут, на вищий щабель піднімають його самосвідомість та поглиблюють і збагачують комплекс тих вподобань, потреб і інтересів, що їх звемо культурним життям.

Коли такою є в наші часи роля і призначення війська, – не знати його, не цікавитись військовою справою ми не маємо права. Потреба інтересу до української військової справи в зв'язку з оголошенням України самостійною державою – серед мінливих міжнародних конфліктів та ауспцій – зростає і обертається просто в обов'язок, ...» [160, с. 43–44]. Головний отаман міг чітко визначити роль та місце війська у соціальній системі суспільства і у державній організації. Слушною є така його думка: «Військо не може бути зряддям певної партії чи угруповання; воно є здобутком цілої нації, цілої держави, зряддям її і чинником державного будівництва» [154, с. 267]. Пізніше С. В. Петлюра, вже перебуваючи на еміграції, висловив свою думку щодо вирішальної ролі війська у забезпеченні суверенітету і цілісності національної державності так: «Ціна крові і жертв, що ними купується мир та добробут нації, завжди буде меншою, коли раніш думають про відповідальну ролю війська» [159, с. 291–292]. М. Капустянський пише: «...це найбільш популярна людина на Україні. Військо любило його й вірило; ...». Але він зауважує: «Партії мали великий вплив на От. Петлюру. В довір'я до нього нерідко закрадалися люди негідні, корисливі, честолобці, що удавали з себе або мучеників за українську ідею, або ж борців за соціальні змагання бідного люду ... Це відбивалося й на військових справах, ...» [112, с. 42]. На думку О. М. Ковалевського, «в особі Симона Петлюри була знайдена людина, яка, не дивлячись на своє цілком цивільне минуле, зрозуміла всю вагу військової організації України, як і складний характер підготовки організаційних кроків» [115, с. 319]. Відомий український військовий діяч 1917 – 1920 рр. П. Єрошевич наводить свої спостереження: «...Петлюра у війську користувався популярністю, але зате дехто з членів Директорії та уряду більш викликали кепкування ніж пошани до себе» [97, с. 46]. Є. Коновалець оцінює С. Петлюру: «Серед усіх членів Директорії найбільше вибивався С. В. Петлюра – людина кришталюно чесна, безкорисна, доброї волі, великої віри й енергії. ..., однак його велика віра була тим чинником, який, незважаючи на невдачі, ..., згуртовував усіх в одну цілість і дав змогу, не дивлячись на несприятливі обставини, вести визвольну боротьбу на українській території більше ніж півтора року» [121, с. 312–313]. В. Прохода свідчить про спроможність С. В. Петлюри

впливати на настрої війська: «... Петлюра на всіх справляв враження якоїсь веселої бадьорості. Побачивши батька Петлюру, той вояк, що, може, перед хвилиною тяжко нарікав на свої страждання, зразу ж про них забував. Здавалося, що вони вже минули і що знесилений організм набрався свіжих сил для нових переживань... Петлюра був вождь, зв'язаний з духом нації, з її землею. Він відчував те, чого не могли передбачити інші політики. Характерною рисою його вдачі був творчий оптимізм. Він бачив лише майбутню Україну, боротись за яку закликав до останньої краплі крові» [164, с. 142]. Головний отаман приділяв велику увагу головним засадам, на яких базується військове будівництво. Зокрема, він добре розумів значення високого рівня військової дисципліни особового складу для успішного виконання військами поставлених бойових завдань. У телеграмі отаману Катеринославського коша щодо належної поведінки старшин і козаків від 16 січня 1919 р. він вимагав: «Наказую вам вжити всіх мір до того, аби старшини і урядовці подавали приклад козакам своєю працею.

Зміцнити контроль над діяльністю старшин і козаків, над відданістю їх інтересам самостійній Українській Народній Республіці і закликати їх до подвійної праці в тяжкий для України час, який після гори страждань і великої боротьби, я глибоко певний, принесе волю і щастя трудящому люду» [160, с. 69]. Збереглися свідчення про особисте відвідування Головним отаманом С. В. Петлюрою військових частин під час бойових дій. О. Удовиченко згадував: «Його приїзд завжди підносив козацтво на душі, бо його промови доходили до сердець козаків і тому вони його завжди радо вітали. У першу чергу, Головний Отаман відвідав козаків, що були в бойовій лінії» [196, с. 165]. В. Верстюк вважає С. В. Петлюру незаперечним національним лідером: «Року 1918-го та особливо 1919-го революція вийшла далеко з берегів мітингової політичної діяльності, її поступ визначався не стільки деклараціями і резолюціями, скільки збройною силою, безпосередньою участю в революційних подіях широких народних мас. Для керівництва такими масами потрібен був не так інтелектуал, як людина, виповнена силою національної ідеї, глибокою вірою, переконанням в остаточну перемогу ідеї української державності, тобто харизматичний лідер. Саме таким і був Симон Петлюра» [49, с. 122]. Але мали місце й інші, більш стримані, а

подекуди і гостро критичні оцінки, що давалися йому. М. Шаповала щодо зосередження військового керівництва в руках С. Петлюри розмірковує: «Як Петлюра став іменно головним отаманом? – я цього й досі не знаю. На нашу думку, військове командування мусило належати адміністративно воєнному органу, а не членові Директорії. Думаю, що Винниченко на це погодився, коли це стало уже доконаним фактом, щоб не викликати кризи в Директорії в перші дні її тяжкої і відповідальної праці» [144, с. 255].

Погляди С. В. Петлюри на державотворчу діяльність, його думки щодо організації національної армії в даному дослідженні розглядаються тому, що саме він протягом 1918 – 1920 рр. визначав основні напрямки військової політики УНР, особисто очолював збройну боротьбу проти численних противників молодій Українській державі та національне військово-будівництво в УНР.

На стабільність в політичному провіді УНР та монолітність армії вкрай негативно впливали воєнно-політичні заколоти, що провокувалися окремими політичними силами, які не підтримували політичний курс Директорії УНР і намагалися захопити владу, спираючись в тому числі і на військо. Ці спроби робилися за допомогою окремих військових керівників, яких вдавалося схилити на свій бік, а останні з цією метою використовували особовий склад підлеглих частин. Нестабільна політична ситуація в державі, суперечки між політичними партіями, неузгодженість у визначенні зовнішньополітичних пріоритетів, зрозуміло, породжували спроби змінити становище країни. Це були заколоти, очолювані отаманами Григор'євим, Волохом, Оскілкою, Болбочаном.

Отаман М. Григор'єв, що очолював повстанські формування на півдні, був незадоволений ходом переговорів з командуванням французьких окупаційних військ в Одесі, вважав принизливими їх умови. Під його командуванням було близько 5 000 бійців. Він запропонував Директорії силами повстанців вибити з України окупаційні французькі і грецькі війська. Але лідери Директорії в успіх цієї акції не вірили і згоди своєї не дали. Григор'єв, порозумівшись з українським більшовицьким урядом Раковського, 1 лютого 1919 р. оголосив повстання проти Директорії і несподівано завдав удару Армії УНР. 9 березня Григор'єв зайняв Херсон, 12 березня – Миколаїв, 6 квітня він „скинув у море” французькі і грецькі

війська і зайняв Одесу [197, с. 57]. В. Прохода заперечує перехід М. Григор'єва на бік більшовиків: «Твердження, що отаман Матвій Григор'єв зі своїми дивізіями перейшов на бік большевиків суперечить фактові, що по смерті Григор'єва, ..., ці дивізії прибули до армії УНР під проводом отамана Юрка Тютюнника в червні 1919 року, ..., які потім взяли участь в Зимовому поході й бились до кінця проти російських большевиків» [166, с. 100].

Іншим прикладом є заколот отамана В. П. Оскілка, що командував Північною групою військ УНР. Під його командуванням та завдяки діяльності начальника штабу генерала В. М. Агапієва ці війська утримували свої позиції на Волині і навіть мали певні тактичні успіхи. Приводом до заколоту стала державна нарада 11 квітня 1919 р. у Здолбунові про становище на фронтах. Результати наради були невідомі у військах, а різноманітні чутки викликали неоднозначну реакцію серед старшин і козаків. П. Єрошевич згадує з цього приводу: "Наша армія на фронті відчувала, що в нас в тилу робиться щось негаразд. А нарешті до війська, ..., коло 12 чи 14 квітня дійшла страшна чутка, що ніби наш уряд ухвалив замиритися з большевиками та почати війну з Польщею. Що є замирення з большевиками ..., кожний з нас добре розумів; не хотіли цього зрозуміти тільки дехто з наших міністрів. Якось не хотілось вірити, щоб була така ухвала нашого уряду, однак така вістка своє робила" [97, с. 46]. Більшість на чолі з виконуючим обов'язки військового міністра Г. Сиротенком була за мир з большевиками і продовження війни з Польщею. Нарада до остаточного рішення не прийшла, але у військових частинах почалися заворушення. Отаман В. Оскілко, генерали Агапієв та В. Сінклер виступали за мир з Польщею та війну з большевиками. С. Петлюра наказав Оскілкові відбути на фронт, а коли той відмовився, Головний Отаман усунув його з посади. В. Ф. Солдатенко вважає, що „... приводом до повстання став дещо запізнілий наказ С. Петлюри про звільнення Оскілка... Це врешті, вело до суттєвого послаблення правил, виривало з їх рук серйозну військову силу, що й прискорило виступ" [180, с. 231]. 29 квітня 1919 р. В. Оскілко здійснив державний переворот. Всіх міністрів і політичних діячів, що належали до лівих партій, було заарештовано. Окремою грамотою було оголошено арештованих членів уряду зрадниками, „що продавали Україну большевикам і полякам”, виключено зі

складу Директорії С. Петлюру і А. Макаренка як спільників заарештованого уряду [180, с. 282]. Значна частина війська в заколоті участі не брала, хоча і не боронила уряд, політику якого не підтримувала. Силами Січових Стрільців його досить легко вдалося ліквідувати. Цей виступ деморалізував Армію УНР, чим відразу скористалися більшовики, які наступали з північного сходу, та поляки, що наближалися з заходу до Рівного. В. Прохода по своєму підводить підсумки заколоту В. Оскілка. Ці висновки можна узагальнити і щодо інших заколотів, що тоді відбувалися. Зокрема, він пише так: «Лише правдиво висвітлені факти можуть бути підставою для осудження поступування, як військових так і політичних діячів. Вони не мали злої волі супроти українського народу. Вони помилялись, і ці помилки були фатальними. Непомильних діячів не було, лише одні по своєму нерозумі робили їх більше, не маючи віри у власні сили, а інші менше» [164, с. 102].

Однак у червні 1919 р. було здійснено заколот полковника П. Болбочана, метою якого було усунути від влади Директорію та соціалістичний уряд. Військо знов не підтримало його, заколот було провалено, а самого П. Болбочана за наказом С. Петлюри розстріляно. Наголосимо лише, що цей акт підтверджує глибину протистояння різних політичних сил УНР, а головне обрані методи боротьби з політичними супротивниками. Багато військових керівників відразу дали негативну оцінку рішенням щодо винесення смертного вироку полковнику П. Болбочану, оскільки з повагою ставилися до цього військового діяча як до авторитетного у військових колах, особисто хороброго і добре підготовленого командира. Зокрема, О. Удовиченко вважав П. Болбочана послідовним борцем за незалежність України та створення регулярної Української армії, хоча і наголошував на тому, що П. Болбочан повинен був відповідати по закону за виявлене свавілля [196]. С. Литвин також вважає, що «Вина ж Болбочана полягає у невиконанні наказу, незаконному захопленні командування корпусом та участі в широкомасштабній змові з метою державного перевороту в умовах військового часу». Можна погодитися з його висновком: «Безумовно, подібні дії під час війни караються найсуворішим чином при будь-якому режимі» [131, с. 293]. Тому надалі соціалісти були змушені шукати більш виважені підходи до своїх

політичних опонентів. Це в свою чергу мало відобразитися і на військово-організаційних питаннях, що стояли досить гостро. Можна також припустити, що у тих політиків, які підштовхнули полковника П. Болбочана на цей заколот не було ясної політичної мети щодо майбутнього України, а сам військовий діяч виявився лише слухняним знаряддям у їх руках.

Директорія УНР не виправдала сподівань значної частини українського суспільства. Поваливши гетьманський режим, вона не мала чіткої політичної лінії та не могла визначитися з тим, якої сторони дотримуватися – більшовиків чи держав Згоди. У політичному провіді УНР не було внутрішньої єдності, що поряд з вирішенням інших державних завдань надто заважало створити цілісну концепцію формування Української національної армії. Ця невизначеність негативно відбивалася на всій її діяльності, в тому числі це здійснювало деморалізуючий вплив на військо. Тому однією з причин невдач Директорії можна вважати невизначеність внутрішньої і зовнішньої політики, а відтак і відсутність перспективи національно-державного будівництва. Дуже часто планомірна і цілеспрямована державотворча діяльність підмінялася безплідними міжпартійними дискусіями, що поглиблювало кризові процеси у справі здійснення військового будівництва, українському суспільстві і негативно впливало на боєздатність Армії УНР. Не вдалося обґрунтувати, створити і запровадити основний комплекс положень, на які в подальшому спертися у справі створення національного війська, скерувати головні зусилля на оборону незалежної Української держави.

Збереження війська в умовах інтернування було головним урядовим завданням. У лютому 1921 р. Голова Директорії, Головний отаман С. Петлюра у листі на адресу Ради Республіки наголошував: „... я мушу зазначити, що перша наша думка, перша найпильніша справа наша – це турбота про армію. Перше завдання – зберегти її єдність, захистити її від сторонніх шкідливих впливів, забезпечити її харчуванням, забезпечити культурно-освітні потреби, щоб вона була фізично і морально здорова. Треба обов’язково провести переорганізацію її, для чого використати чужоземних консультантів-інструкторів, ...Треба переглянути всю систему військової нашої справи з боку організаційного,

звернути увагу і на переорганізацію центральних військових установ, ..." [160, с. 387]. З метою реалізації цих вимог було засновано військові школи, культурно-освітні курси, відкрито майстерні, побудовано церкву, видавалася періодика [197, с. 187]. Ці та інші заходи мали сприяти підготовці інтернованих військ для подальшого повернення в Україну.

Становище УНР ускладнювалося негативним ставленням до неї країн Антанти, які орієнтувалися на відновлення "єдиної Росії". Французька сторона в січні 1919 р. відхилила домагання українського уряду визнати суверенітет України та автономію її збройних сил у складі коаліційної антирадянської армії, введення представників УНР до її командування, повернення Україні Чорноморського флоту. Переможці у світовій війні прагнули до створення за рахунок частини українських і білоруських земель "Великої Польщі" як головного антирадянського компонента. Країни Антанти не проявляли зацікавленості в українських збройних силах.

Директорія намагалася досягти згоди з Польщею, розглядаючи її як важливий чинник допомоги у забезпеченні оборони УНР. З грудня 1918 р. до другої половини квітня 1920 р. проводилися переговори між УНР і Польщею. Українська сторона намагалася залучити польські військові сили для спільної боротьби проти радянської Росії. Військово-політична обстановка навколо УНР складалася таким чином, що її керівництво змушене зробити територіально-політичні поступки польській владі, що об'єктивно суперечило соборності українських земель. Варшавська угода проголошувала українські та польські війська союзниками у бойових операціях, проте польський уряд, всупереч домовленостям, заключив мирний договір з радянською Росією, залишивши Армію УНР напризволяще.

Протягом всього правління Директорії УНР проводилася робота над створенням та вдосконаленням нормативно-правової бази військового будівництва в УНР та діяльності Української армії. Вона розпочалася відразу з початком повстання проти гетьмана, здійснювалася в основному силами нового військового керівництва УНР і постійно продовжувалася після приходу до влади нового республіканського уряду протягом 1919 – 1920 рр.

Першим керівним документом, який регламентував діяльність нової республіканської армії, став виданий 24 листопада 1918 р. Головним отаманом військ УНР С. Петлюрою «Наказ Армії Української Народної Республіки». Він став першим організаційним актом Директорії УНР, був виданий, тоді коли до повстанців приєдналися регулярні частини гетьманської армії. Він визначав основні засади формування Української республіканської армії і цю дату – 24 листопада 1918 р. – слід вважати офіційною датою відновлення Армії Української Народної Республіки. Згідно з цим документом нова Українська армія призначалася для «захисту усього трудового народу України. Обов'язок кожного вояка захищати всіх, хто живе на Україні, від якої б то не було кривди і несправедливості, та доглядати за тим, щоб ніщо не робилося всупереч наказам Директорії і не порушало ладу на Україні». Війська УНР отримали завдання: «а) скинути гетьмана з його узкооднокласовим поміщицьким правительством, та піддержати нове народне правительство України – Директорію, що бореться за передачу народіві землі і права порядкувати державою до установа твёрдого демократичного ладу на Україні Українськими установчими зборами; б) Захистити на Україні лад для користи трудового народу до сформування нової Народної Армії із громадян чергового призиву» [11, арк. 4].

22 листопада 1918 р. Головний отаман військ УНР С. Петлюра видав наказ про утворення військово-польових судів при окремих частинах. До їх складу входили: прокурор, по двоє старшин і козаків та секретар. Смертні вироки перед виконанням затверджувались командиром частини, при якій утворено суд, якщо частина перебуває на фронті або в місці, де оголошено стан облоги [87, с. 383]. Хоча, як підтверджують наведені вище приклади, військово-польові суди не завжди виконували покладені на них функції. 26 та 27 листопада 1918 р. прийнято постанову про заборону агітації проти УНР та підписано наказ про мобілізацію до лав армії УНР [87, с. 384–385].

З початком повстання в українських губерніях оголошувався військовий стан: зокрема у Подільській, Волинській і окремих районах Київської. За умовами військового стану мали бути роззброєними і заарештованими всі елементи, ворожі УНР, всі виступи проти республіканської влади припинялися силою зброї, за

саботаж оголошували розстріл, а всі масові заходи дозволялися лише з дозволу республіканської влади [38, арк. 5]. Республіканським військам з перших днів повстання заборонялися самочинні реквізиції [37, арк. 24 зв.]. З початком повстання вся влада: військова, адміністративна і цивільна передавалася командирам корпусів, наприклад, на Поділлі її обійняв командир 2-го корпусу генерал Єрошевич. Він спеціальною „Обов’язковою постановою” оголосив: „Аби не допустити заколотів та запобігти тому негайними воєнними розправами, Директорія дала мені право улаштувати військово-польові суди, котрим поширено право виносити присуди до розстрілу включно”. Цим документом визначалися види злочинів і покарання за скоєння їх. Особливо наголошувалося на військових злочинах і відповідальності за них: „... військові УНР підлягають по присуду військового польового суду карі до розстріла включно за військову зраду і за невиконання бойових наказів” [37, арк. 40].

8 грудня 1918 р. наказом головного командування військ УНР заборонялася антиурядова агітація. У ньому, зокрема, наголошувалося: «ЗАБОРОНЯЄТЬСЯ агітація ... супроти уряду Директорії, Головного командування і військ Української Народної Республіки, а також супротив їх розпоряджень. ... » [87, с. 389]. Після приходу до влади Директорії УНР 26 січня 1919 р. видається наказ про заведення військової цензури «для всіх періодичних видань, листків і брошур, які появляються на території УНР. ... Загальне керування діяльністю військових цензорів доручається комісарові преси. ... Виконання обов’язків військових цензорів доручається як співробітникам військових, так і громадських установ, яких до цього діла буде запрошено. Там же, де існують місцеві установи по справам друку – співробітникам тих установ» [87, с. 464]. Такими заходами командування республіканських військ намагалося обмежити шкідливий вплив ворожої агітації на особовий склад українських військових частин і з’єднань. Підривній агітації з боку противників УНР протиставлялася власна пропагандистська робота національно-державницького спрямування, що мала на меті формування високої національно-патріотичної свідомості військовослужбовців та доведення до них важливих відомостей щодо політичного курсу УНР. Вона організовувалася силами посадових осіб у військових частинах

[147]. Проводилася робота по боротьбі з мародерством. Зокрема командування зобов'язане було припиняти подібні вчинки, а винних негайно піддавати військовому суду. При цьому наголошувалося, що республіканське військо „стоїть на стражі ладу і порядку та інтересів народніх” [161, с. 221].

В грудні 1918 р. було запропоновано на період боротьби з гетьманом поділити всю територію України на 6 військових округів. Зокрема, 1-ий військовий округ мав включати Волинь, Підляшшя і Хомщину, 2-ий – Поділля і Херсонщину, 3-ій – Київщину, 4-ий – Полтавщину і Чернігівщину, 5-ий – Харківщину, 6-ий – Катеринославщину [161, с. 228]. Проте цей проект надалі прийнятий не був і залишився без реалізації. Водночас, даний приклад підтверджує, що в органах управління УНР провадилася робота по створенню сталої військової організації в Україні.

Протягом державотворчої діяльності, в тому числі і під час короткого перебування у Києві Директорія прийняла закони, спрямовані на відродження і подальшу розбудову національної державності, зокрема і з військових питань. Особливе значення мало прийняття закону про землю, який, проте, виявився не таким радикальним, як того бажала значна частина українського селянства.

Незважаючи на складність суспільно-політичної ситуації, як внутрішньої, так і зовнішньої, що на той час склалася навколо України, уряд УНР проводив велику роботу щодо організації та всебічного забезпечення республіканської армії. У цей час приймається ціла низка законів, розпоряджень та інших документів, які регламентували різні сторони організації, життєдіяльності та забезпечення Української армії. Для підготовки цих законопроектів було створено постійно діючі комісії, а саме: оборони, земельну, бюджетну, закордонних справ, харчову, культурно-освітню. Проте агресія з боку Радянської Росії перешкодила реалізації їх планів. Вже на початку лютого 1919 р. Директорія та урядові установи змушені були з Києва перебраться спочатку до Вінниці, згодом – до Рівного, Кам'янця-Подільського, а пізніше навіть за межі України.

Потужним кроком у створенні Армії УНР, соціальному захисті військовослужбовців українських військ було прийняття 7 січня 1919 р. „Закону про поліпшення стану військових”. Він приймався „для поліпшення стану козаків

та старшин Дієвої Армії УНР, які ... захищають здобутки революції й самостійної Української Народної Республіки від ворогів..." Передбачалося, що військовослужбовці всіх категорій повинні забезпечуватися харчуванням, одягом, щомісячною заробітною платою, добовими грішми і грошовою допомогою. Згідно з цим законом платня для військовослужбовців встановлювалася 2-ох розмірів: "1. для тих, які служать в дієвих частинах; 2. які служать в запасових частинах". Платня старшин і козаків, що проходили службу в запасних частинах була меншою приблизно на 2 третини. Наприклад, муштрові козаки, які служили в частинах Дієвої Армії отримували 300 карбованців, а ті, які служили в запасових частинах – тільки по 100. Старшини на первинних посадах в частинах Дієвої Армії отримували 600 карбованців, а у запасових частинах – по 300. Такі ж відсоткові розбіжності передбачалися в Законі і для старшин, які займали інші посади (командири сотень, куренів, полків і т.д.) Законом передбачалися також спеціальні виплати для родичів загиблих воїнів, за поранення і т.д. Зокрема наголошувалося, що діти загиблих старшин і козаків утримуються на державному кошті і їм гарантується навчання. Важливими є і такі положення Закону: «Всі видатки на Дієву Армію віднести на військовий фонд. ... Встановити, що всі служачі в Дієвій Армії повинні бути непохитними в боротьбі за Українську Народню Республіку з її зовнішніми та внутрішніми ворогами, де б ці вороги не були, чи на території Республіки чи на її кордонах. ... » [8, арк. 58]. Як видно, крім суттєвих пільг, які встановлювалися для старшин і козаків, а також в окремих випадках, і членів їх родин, Закон передбачав сувору міру відповідальності за порушення діючих вимог. Дещо раніше уряд УНР потурбувався про тих вояків, що були поранені під час повстання. Відповідним наказом визначалося, що „... лікування поранених і хворих відбувається на кошті Республіки в її кращих шпиталях. Крім того поранені одержують допомогу для родин в розмірі: тяжко ранені – 1000 карб. І легко ранені – 500 карбованців. ... Старшини і козаки, що через свої рани стали нездатними до праці і не можуть утримувати своїх родин власною працею, будуть одержувати довічну пенсію ...” [161, с. 215]. Приділялась увага забезпеченню членів родин військовослужбовців, про що було прийнято відповідний закон. Згідно з ним грошова допомога

виплачувалася родичам вояків протягом всього часу перебування останніх на військовій службі. За свідченням І. Мазепи, лише протягом 20 днів січня 1919 р. на різні потреби Української армії була витрачена величезна сума – до 1 мільярда гривень [137, с. 25]. Проте він не вказує, на що саме витрачалися вказані кошти.

13 січня 1919 р. було прийнято закон „Про заклик військових до дійсної служби”. Згідно з ним на військову службу призивалися чоловіки 1893–1898 рр. народження, старшини-лікарі та військові урядовці – до 50-річного віку, тобто фахівці найбільш необхідних спеціальностей [87, с. 430]. В ході здійснення мобілізації перевага віддавалася правовим засобам її проведення. А 18 січня Директорією було затверджено постанову Ради Народних Міністрів Ч. 373 «Про прийом в дієву армії Української Народної Республіки охотників» (*добровольців. – О.Д.*) У ній наголошувалося: «Приймати... в дієву армію тих козаків і підстаршин, котрі в теперішній час не підлягають військовій службі примусово, по мобілізації, але бажають послужити в народному війську охотниками і захищати землю, волю і самостійність України в сучасній боротьбі з її зовнішніми та внутрішніми ворогами». 18 січня 1919 р. Директорія УНР прийняла «Закон про додаткове наділення землею козаків Української Народної Республіканської Армії», який мав спонукати громадян УНР добровільно вступати до лав українського війська. Закон передбачав, що «всі козаки, які служать в регулярній Армії Української Народної Республіки, в додаток по верх того пайка землі, який по закону можуть мати громадяни УНР, негайно наділяються додатковим земельним участком в своїх повітах мірою від 1 до 2 десятин кожному і, окрім того, по закінченні війни, кожен з цих козаків одержує в Державній скарбниці на реліквіє в безповоротну ссуду 2000 гривень і в процентову позику на 5 років ще 2000 гривень» В разі загибелі військовослужбовця всі, за встановленим законом, пільги поширювалися на його родину [131, с. 284]. Цей закон повинен був заохотити багатьох представників селянства вступати на військову службу УНР.

Ці заходи стимулювали до служби старшин і козаків Української армії, оскільки вони відчували державну турботу про себе як захисники Батьківщини. Прийняття законодавчих актів могло суттєво покращити загальне становище особового складу Армії УНР, проте їх складно було провадити в життя, оскільки

всю територію України, яка перебувала в умовах цілковитого хаосу і анархії, не вдавалося контролювати адміністративними засобами [147, с. 44].

Слід наголосити, що в законотворчій діяльності Директорії УНР мали місце приклади негативного впливу на організацію Української армії. Одним з них є рішення від 8 січня 1919 р. про скасування персональних військових звань. Це пояснювалося негативним сприйняттям окремими політичними діячами УНР всього того, що було напрацьовано в галузі військового будівництва попереднім урядом, або якоюсь мірою нагадувало про дореволюційні порядки. На практиці це підривало основи єдиноначальства і негативно впливало на стан військової дисципліни. [11, арк. 4]. Реакція на це рішення серед військових була різко негативною. З часом цю помилку було частково виправлено і система персональних військових звань в Армії УНР була відновлена. Вже 9 квітня 1919 р. наказом № 80 «для всіх старшин встановлені ступені, які вони мали по передній службі в Українській, Російській чи Австрійській армії і які їм були надані відповідними наказами» [23, арк. 232–233 зв.]. Як видно, дана помилка була із певним запізненням виправлена, а в подальшому робота по вдосконаленню національної системи військових звань була продовжена. Можна стверджувати, що це було заслугою досвідчених військових керівників, які намагалися донести до українських політиків розуміння необхідності створення системи військової ієрархії. Найменування військових звань та посад було тісно пов'язане з національно-історичними традиціями українських військових формувань минулого, зокрема українського козацтва, січового стрілецтва, що мало безперечний вплив на зміцнення національної свідомості і військової дисципліни [147, с. 101].

Однак необхідно визнати, що в умовах постійного ведення бойових дій, обмеженості території, відносної слабкості або цілковитої відсутності спеціальних установ, сил і засобів для проведення мобілізації, призови не давали необхідної кількості вояків, ці ж обставини постійно негативно впливали на можливість реалізації положень законодавчих актів УНР в справі розбудови війська.

З метою впорядкування повсякденної діяльності республіканських військ, які планувалося перетворити на регулярну армію, 29 грудня 1918 р. Головний Отаман С. Петлюра підписав наказ, яким вимагалося посилити боротьбу проти

антиурядової агітації, яка набувала значного поширення у ново утворюваних військових частинах. Ці деструктивні дії необхідно було нейтралізувати. В документі наголошувалося: «... Всім – старшинам і козакам – пильно стежити за агітаторами і провокаторами, котрих надсилають темні та ворожі елементи, що хочуть внести заколот в ряди українських Народніх Військ, затримувати їх і передавати Військовій владі для накладання заслуженої кари». Наказом регламентувалися заходи розпорядку дня та бойової підготовки: «... Щоб підготувати революційне військо до рішучого знищення ворогів Українського народу у всіх військових частинах провадити заняття бойове, муштрове і фізичне – 3 години до обіду і наукове – 3 години після обіду. ... Старшині подбати, щоб заняття відбувались точно, і всіх сил та хисту додати, щоб вони козаків інтересували, а наука якнайясніше освітлювала сучасний політичний мент» [160, с. 58]. В умовах, коли військові статuti та інші нормативно-правові акти перебували в стадії розробки, видання таких наказів сприяло заходам щодо зміцнення військової дисципліни та правопорядку в частинах і підрозділах. В регіонах України також заборонялася антиурядова агітація, зокрема на Катеринославщині: „Забороняється агітація ..., маюча на меті винести роз'єднання і смуту в єдність фронту військ УНР” [161, с. 218]. *(скорочення моє – О.Д.)*

Урядом УНР вживалися заходи для врегулювання мовного питання в армії. 1 січня 1919 р. прийнято Закон про державну мову в УНР. У ньому говорилося: «Державною мовою в Українській Народній Республіці вважається українська мова. Через те вона обов'язкова для вжитку в армії, ...» [87, с. 402]. У такому разі необхідно було вжити дієвих заходів для вивчення української мови тими військовослужбовцями, особливо старшинами, які не знали її або для вдосконалення мовної підготовки.

З метою протидії злочинам та поширенню дезертирства в Армії УНР на пропозицію військового міністра 20 січня 1919 р. ухвалено Закон про надзвичайні військові суди [87, с. 200].

Для забезпечення нормального функціонування армії та правильної організації служби військовослужбовців важливе значення мають військові статuti. В умовах відсутності єдиного підходу до організації республіканської

армії та упередженого ставлення до кадрових військових як контрреволюційної сили, що мало місце у політиці УНР, досить важко було організувати планомірну роботу щодо створення цілісної нормативно-правової бази діяльності Української армії. Проте робота по створенню нових військових статутів Армії УНР проводилася протягом всього часу правління Директорії УНР. Було розроблено, ухвалено та впроваджено в дію декілька військових статутів, якими регламентувалося повноцінне функціонування Армії УНР.

Першим 21 січня 1919 р. було затверджено Головним Отаманом Дисциплінарний статут. Він за своєю структурою складався з 8 розділів. При цьому перші 7 розділів мали діяти постійно, а 8-й розділ був особливий і підлягав застосуванню тільки у воєнний час. У 1-му розділі «Про військову дисципліну і засоби її підтримання», зазначалося, що «Військова дисципліна пробує в строгому виконанні всіма військовими обов'язків служби і вимагає: від начальників – давати підлеглим найліпший приклад зо всіх боків, найпильніше доглядати за виконанням підлеглими їх обов'язків, а також не облишувати безкарними їх злочинних вчинків; від підлеглих – безсуперечного виконання їми наказів начальників, а рівно ввічливого поведження з начальниками і старшими». Підтримання військової дисципліни в армії покладалося на всіх (командирів) начальників і військово-польові суди. За порушення передбачалися види дисциплінарних покарань: догана словесна віч-на-віч; догана в письмовій формі; догана в наказі; догана перед строем або зібранням товаришів по службі; заборона виходити з двору протягом не більше 30 діб; арешт протягом не більше 30 діб та зміщення на нижчу посаду. Другий розділ визначав права начальників щодо накладення на вояків дисциплінарних покарань. Детально викладалися права роєвих, чотових, бунчужних, молодшої старшини сотні, сотенних, курінних та полкових командирів. Третій розділ визначав права начальників і старших, які надавалися їм в особливих випадках. Четвертий розділ закріплював безпосередній порядок виконання дисциплінарних покарань. У п'ятому і шостому розділах визначалися питання ведення у військових частинах журналів скарг військовослужбовців на дії начальників, що накладали на них дисциплінарні покарання. Сьомий розділ регламентував питання грошових стягнень. Восьмий

розділ статуту, що мав застосовуватись тільки у воєнний час, мав назву «Про побільшення дисциплінарних кар під час війни або оголошення місцевості на військовому стані». Ним затверджувалися такі додаткові дисциплінарні покарання: зміщення на нижчу посаду; усунення з посади; позбавлення старшинського рангу та переведення у категорію штрафованих. Такі більш суворі покарання мали застосовуватися передусім до старшин, що мало піднести їх персональну відповідальність як посадових осіб, і останнє – до козаків. Проте до останнього зараховувалися лише ті козаки, які не займали ніяких посад, тобто перебували поза штатним розкладом. Зарахування до категорії штрафованих проводилося спеціальним наказом по частині. Такі козаки не могли бути призначені ні на які посади і позбавлялися відпустки. Це покарання могло бути знято безпосереднім начальником за бойову заслугу або відмінне несення служби. Регламентація прав командирів щодо накладення стягнень на підлеглих сприяла зміцненню дисципліни і підвищенню відповідальності вояків, визначала повноваження посадових осіб всіх рівнів, але в цілому встановлювалися лише загальні вимоги щодо профілактики військових правопорушень та відповідальності за їх скоєння. Всього даний статут містить 61 статтю [93].

24 травня 1919 р. затверджено скорочений Дисциплінарний статут. Його положення застосовувалися тільки у військовий час. Він призначався «для введення міцної дисципліни і карності в військах УНР». Встановлювалися види покарання військовослужбовців Армії УНР за найбільш тяжкі правопорушення, вчинені у період воєнного часу. Статут передбачав два види покарань – каторгу до 12 років та смертну кару. Каторзі підлягали військовослужбовці за невиконання наказу начальника у воєнний час. Смертна кара передбачалась за опір виконанню наказу начальника, як збройний, так і не збройний; напад на стійку (караул) або військову варту; заподіяння тілесних ушкоджень і обман з метою ухилення від військової служби; дезертирство; порушення службових обов'язків під час варті; невиконання бойового наказу; підбурювання під час бою іншими словами, прикладом або іншими діями до дезертирства, здачі в полон чи інше ухилення від бою; умисне поширення чуток серед військовослужбовців, які можуть викликати боязнь або непорядок у війську; здачу в полон; здачу в полон

начальником дорученої йому армії або відділу. За вчинення зазначених діянь обвинувачені підлягали надзвичайному військовому суду на підставі закону від 26 січня 1919 р. Щодо прав командирів зазначалося наступне: „... начальник не підлягає відповідальності, коли він, під час бою вб'є або поранить підлеглого, який опирався йому або від бояскісті кинувся назад та підбив на це других, або розповсюджував між військовими страх та непорядок, коли нач[альник] не має інших засобів припинити опір чи попередити побіг і непорядок” [192, с. 189]. Склад вищенаведених військових злочинів визначався відповідно до статей Військового Уложення про покарання колишньої Російської імперії. Статут визначав підстави звільнення військового начальника від відповідальності за вбивство або поранення підлеглого під час бою [90, с. 108].

В Українській армії на весні 1919 р. внаслідок військових поразок та незадовільного забезпечення вояків посилювалося дезертирство і командування намагалося явищем боротися з цим ганебним явищем. Про протиправну діяльність дезертирів до командування доходили сигнали від місцевого населення. Тому місцева влада отримала завдання щодо відлову їх. Дезертири повинні були передаватися у свої частини або нести відповідальність згідно судового рішення [87, с. 512]. Проводилася боротьба проти єврейських погромів. Головний отаман С. В. Петлюра закликав: «Всіх же, що підбурюватимуть вас на погроми, рішуче наказую викидати геть з нашого війська й віддавати під суд як зрадників Вітчизни. ... Уряд ..., розуміючи всю шкоду від погромів для держави, видав до всього населення краю відозву, в якій закликає виступити проти всіх заходів ворогів, що підіймають погроми єврейського населення. ... Наказую всьому вояцтву пильно прислухатися до цієї відозви і ... розповсюджувати її серед населення та серед товариства» [87, с. 565]. Подібні відозви свідчать, що державне керівництво УНР виступало за мирне співіснування всіх націй в незалежній Україні і проводило серед військ і населення роботу по роз'ясненню своєї позиції.

Для покращення стройової підготовки вояків та бойової підготовки військ відповідно до вимог воєнного часу та встановлення єдиної для всього українського війська системи такої підготовки уряд УНР 23 червня 1919 р. ухвалив Муштровий статут для піхоти. Проте не в усіх частинах і з'єднаннях Армії УНР ним

керувалися. Так у військовому формуванні Січових Стрільців командування застосовувало Муштровий статут Січових Стрільців. М. Безручко вказує: «Муштра проводилась згідно з муштровим статутом січових стрільців, спеціально складеним почасти на підставі австрійської, почасти російської муштри. Вся служба проводилась відповідно до російських статутів польової, залогової та внутрішньої служби». [44, с. 206]. 10 липня 1919 р. було затверджено Статут залогової служби, яким регламентувалися питання, пов'язані з забезпеченням організованості та порядку в тих місцевостях, де розміщувалися частини і з'єднання українських військ. Цим же статутом визначалися права та обов'язки посадових осіб, які несли відповідальність за вказані питання [90, с. 109]. На прикладі, наведеному М. Безручком видно, що служба військ могла регламентуватися документами, які склалися безпосередньо у військах, тоді як акти, затверджені верховною владою держави до уваги не приймалися, а можна сказати, що і відверто ігнорувалися. Це певною мірою вносило дезорганізацію і могло створити суттєві складнощі в управлінні повсякденною діяльністю військ.

Важливим документом, який регламентував діяльність військ був «Статут внутрішньої служби», що був затверджений Головним отаманом С. Петлюрою 30 липня 1919 р. У ньому зазначалося: «Українська армія має своїм завданням оборону УНР від ворогів зовнішніх, а також допомагає цивільній владі в надзвичайних випадках згідно з особливим законом ... Воля українського народу проводиться в життя в українському війську через начальників всіх рангів. ... Кожний вояка повинен вірно і пильно служити УНР й уряду, захищати їх від ворогів до останньої краплі крові та стояти на сторожі права й ладу своєї республіки. ... Армія повинна бути поза всякою політикою, а тому всі громадяни в часи перебування на дійсній службі, заховуючи всі політичні і громадські права, підлягають всім вимогам та правилам військової служби. ...» Наведемо окремі положення, які регламентували діяльність військових керівників: „Позаяк у війську дисципліна є головною основою сили армії, то кожен начальник повинен непорушно додержувати й охороняти ... міцну дисципліну та порядок і прищиплювати підлеглим змагання до сумлінного виконання своїх обов'язків та чесного відношення до служби. ... Чим вищу посаду займає начальник, тим

більше від нього вимагається. Кожен старший начальник повинен слідкувати за правильною діяльністю молодших начальників ...” [20, арк. 16 зв.–17] Ці положення наголошують передусім на великій відповідальності командирів за підпорядковані частини (підрозділи). Приймаючи до уваги, що в Армії УНР все ж залишався досить великий відсоток неписьменних козаків, в статуті була закріплена така важлива вимога: «необхідно поділення роботи так, щоб до всіх [підрозділів – О. Д.] було призначено однаково кількість письменних, майстрових та іногородців, які володіють і не володіють українською мовою». Взагалі даний керівний документ складався з 14 розділів та додатків. Визначалися такі питання: внутрішній устрій в частинах, загальні обов’язки військовослужбовців, політико-правове становище військовослужбовців, загальні та особливі обов’язки козаків, обов’язки начальників; розклад час і щоденний розпорядок; наряди на внутрішню службу, розташування військовослужбовців по казармах, розвід і зміна добового наряду, порядок виконання релігійних обов’язків військовослужбовцями, охорона здоров’я військовослужбовців, порядок виконання арешту військовослужбовців та порядок проведення поховання померлих вояків. Кожне з визначених питань було викладено у спеціальному розділі. Статут визначав правила взаєностосунків між військовослужбовцями, правила взаємин між начальниками та підлеглими, старшими і молодшими, взаємин між військовослужбовцями при спільному відбуванні служби та правила ввічливості і взаємин військовослужбовців. Вивчаючи положення статуту наголосимо, що він був досить прогресивним для свого часу документом, оскільки законодавчо закріплював поважне ставлення до свободи совісті в армії, що видно на прикладі розділу, де визначалися права вірних різних (майже всіх світових) релігій. Так Українська держава через положення військових статутів гарантувала рівні права щодо реалізації своїх духовних потреб для представників різних релігій, що служили в Армії УНР [20, арк. 6].

Важливим заходом у справі зміцнення військової дисципліни, піднесення бойового духу військ та зростання національної свідомості воїнів було ухвалення Радою Народних міністрів Закону про урочисту обітницю Директорії міністрів, урядовців і судів та присягу військових на вірність УНР. Головний отаман

С. Петлюра затвердив її 28 квітня 1919 р. Текст військової присяги містив такі положення: “Клянусь честю громадянина УНР і торжественно присягаю Всемогущому Богу вірно УНР служити, слухняно повинуватися її Верховній владі, Директорії, Правительству і Народній Армії ... Присягаю поважати і захищати накази і всякі припоручення їх на службі, точно їх виконувати супроти всякого ворога Української Народної Республіки та трудящого люду, хто б цей ворог не був і де тільки Воля Республіканської влади буде вимагати: на воді, на суші, у повітрі, вдень і вночі, в боях, наступках, сутичках і всякого роду підприємствах, ...” [4, арк. 6]. Кожний військовослужбовець Української армії, який приймав присягу, підтверджував її своїм підписом. В окремих військових формуваннях УНР, зокрема у Січових Стрільців прийняття присяги вважалося великою честю [90, с. 110]. Урочисте свято присяги відбулося 14 серпня 1919 р. у тодішній столиці УНР Кам'янці-Подільському, де Директорія, Рада Народних Міністрів та командування Української армії присягали на вірність УНР. Водночас наголошувалося на необхідності контролю за тим, щоб присягу приймали всі військовослужбовці. Зокрема в одному з наказів вказувалося: „Надаючи велику вагу військовій присязі, яка є великою релігійно-моральною підвалиною для розвитку патріотичного одушевлення армії і чесного виконання служби, наказую негайно привести до присяги ... всіх, своєчасно не заприсягнувши, і надалі приводити до присяги вноць поступаючи в військові частини всіх тих осіб, котрі по яким-небудь обставинам попередньо цієї присяги не виконали” [161, с. 330].

Для регламентації бойової діяльності Українських військ на фронті створювалися відповідні бойові документи. Одним з них є «Статут польової служби», затверджений Головним отаманом С. Петлюрою 29 червня 1920 р. У передмові до цього документа сказано: «Обстановка мандрівного життя не давала змоги скласти для армії нових статутів та підручників, в яких було б використано в повній мірі досвід останніх воєн та великої революції. Друкуємі нині статuti Генеральний штаб видає в тому вигляді і такого змісту, на які припускають умови нашого сучасного життя, використавши для них підручний матеріал бувшої російської та інших чужоземних армій, внесши ті вимоги, які ставить до статутів

саме життя, дух та традиції нашої молодшої армії і залишаючи непорушними основні принципи воєнної науки, однакові ... для всіх армій» [187, с. 2]. Показово, що в цих положеннях задекларовано визнання досвіду російської та інших армій, поряд з досвідом революційним. Це вказує на певні зміни в поглядах українських політиків, які нарешті визнали непорушність основних принципів військового будівництва та важливість їх для армії незалежної України, видно, що у 1920 р. загальний підхід до складання цього та інших важливих документів для армії, що регламентували військове життя, був більш виважений і продуманий, більшою мірою використовувався світовий військовий досвід. Водночас, документ складено простою і зрозумілою мовою, у формулюваннях окремих його положень простежується певна образність і навіть емоційність. Слід враховувати, що він є витвором свого часу і несе на собі всі характерні особливості, притаманні даному історичному періоду, як позитивні так і негативні. Надто промовистими є такі положення цього документа: «Маєш зброю в руках – ще не вмерла козацька мати. ... В бою перемагає більш упертий та завзятий, а не дужчий чи спритніший. Перемог не здобувається враз; ворог теж буває завзятим; ... Більш, або менш умілі розпорядження полегшують досягнення мети з меншими втратами ...; а досягне її лише той, хто зважився скоріше загинути, ніж не добитися, чого бажає. ... Які несподівані перепони не постали б на шляху до мети – треба думати про те, щоб їх подолати, а не про те, що справа стоїть зле». Так виховувалася в українських вояків воля до перемоги і готовність до подолання труднощів на війні. Містяться у цьому статуті і положення, що адресовані командирам: «Якщо ти – старший, не втручайся в справу молодшого, коли бачиш, що її добре провадять, – під час бою і своєї досить буде. ... Кожен чин повинен мати своє поле відповідальності. ... старший повинен стежити, щоб кожний робив свою справу й не потурати нікому». [187, с. 193–194]. «Статут ...» включав такі розділи: «Керування військом», «Розвідування», «Відпочинок та його охорона», «Походний рух та його охорона», «Бій», «Партизанські чини. Навчання перед боєм» та відповідні додатки. Зазначимо, що в додатках до «Статуту ...» містився розділ, що регламентував «Право війни», який поділявся на такі пункти: «Кого вважати за бойовника», «Кого визнається нейтральним», «Права та обов'язки

сторін, що воюють», «Про поранених», «Про воєнно-полонених», «Про посередників», «Про шпигунів» [187]. Регламентувалася поведінка військовослужбовців під час зайняття територій противника: «Поважай чужу віру та її церкви. Мирних мешканців ворожого краю не зобижай, – їхнього майна сам не псуй, та й не забирай і товаришів від цього стримуй. Жорстокість до мешканців лише збільшує нам ворогів. Пам'ятай, що вояка є лицарь і тому повинен бути гідним цього слова» [СПС, с. 227]. Як і інші керівні документи, і цей статут потребував свого вдосконалення, проте слід визнати, що попри певні притаманні недоліки, він, в цілому, мав важливе значення для організації бойової підготовки і діяльності всіх родів військ під час підготовки та ведення бойових дій.

18 вересня 1920 р. Рада Народних міністрів ухвалила законопроект про зміну покарань під час війни. При цьому вимагалось налагодити постійний контакт між військовим міністром та міністром юстиції щодо погодження з військовими законами, що стосуються судівництва [87, с. 208]. Так налагоджувалася співпраця між двома міністерствами УНР, продовжувалося вдосконалення нормативно-правової бази.

В справі зміцнення військової дисципліни та правопорядку у військах, підвищенні рівня національної свідомості вояків велике значення відіграє впровадження єдиних зразків військової форми одягу та відзнак. Цьому питанню вже присвячено певну кількість наукових праць, де розглядаються питання, пов'язані з розробленням, впровадженням та використанням в Українській армії нової військової форми [103, 114, 209]. В умовах соціально-економічної кризи досить важко було налагодити виробництво в масовому масштабі військових одностроїв для Армії УНР. Проте робота в цьому напрямку постійно продовжувалася. Військові частини, сформовані за Центральної Ради, зокрема Січові Стрільці, переходили до нових одностроїв неохоче, намагаючись зберегти свою попередню форму. Потяг до романтичної старовини, що культивувався Головним Отаманом, упереджене ставлення до зовнішніх атрибутів доби гетьманату спричинили спробу переодягнути все українське військо за зразком Сірої дивізії і запровадити нову кокарду. Але вимоги доцільності та стан наявних запасів військового майна змусили повернутися до зручнішого однострою. 24

квітня 1919 р. було запроваджено френч, кашкет, бриджі, нарукавні нашивки – «кутки» і петлиці (піхота – блакитні, кіннота – жовті, артилерія – червоні, інженерні війська – чорні, залізнично-технічні – зелені, авіація – крапові, штабні установи – малинові з білим кантом, Генеральний Штаб – чорні з білим кантом, інтендантство – сині з білим, медики – коричневі, ветеринари – фіолетові) та з відповідними, добре підібраними емблемами, що відзначалися значною оригінальністю. У червні було встановлено зразок шинелі, уточнено деталі старшинських кашкетів, повернуто кокарду зразка схожого до гетьманського, запроваджено особливий однострій для військових урядовців – цивільних службовців військової офіції. Згодом його було поширено на Житомирську юнацьку школу і Окремий кордонний корпус. В той же час окремі частини продовжували носити свій власний військовий одяг, що було найбільш притаманним для української кінноти, де в багатьох випадках перевага віддавалася характерним елементам козацького костюму.

У липні 1919 р. обов'язковими елементами однострою було визначено відповідну кокарду, емблеми за родами зброї, рангові відзнаки та нарукавний знак-тризуб; кольорові околиці, петлиці і нарукавні знаки заводилися по можливості. Як особливий привілей Сірій дивізії було залишено однострій попереднього зразка, а полкам Запорізької групи надано особливі хутрянні шапки «мазепинки» з кольоровими шликами. Для кожного полку в даному з'єднанні визначався свій колір.

Під час останніх бойових дій Армії УНР на зовнішній вигляд українських вояків впливали зразки союзного тоді польського війська і особливості постачання (надходили уніформи польського, американського, канадського, навіть італійського зразків). У березні 1920 р. було розроблено новий регламент, який передбачав розвинену систему приладних барв, відзнаки за поранення тощо, але як обов'язкові були встановлені лише деталі для кашкета, нові петлиці попередніх барв, зразок нарукавного герба і кокарди. Цей наказ Головний Отаман затвердив 16 квітня 1920 р., але все військо забезпечити новим військовим одягом не вдалося, найповніше нову уніформу запровадили лише у Генеральному Штабі, 3-й Залізній та 6-й Січовій дивізіях [103, с. 813–815].

Важливим зовнішнім атрибутом війська є система рангових відзначень. Військо Директорії після повалення Гетьманату повернулося до системи посад. Спочатку були встановлені знаки розрізнення на комірі, але ця система відзнак мала бути впроваджена разом із складним як на той час одностроєм, при цьому К. Ю. Гломозда вважає, що численні командири на знак своєї «революційності» взагалі їх не носили [103, с. 819]. Це, на нашу думку, можна сказати лише про революційних отаманів, які не сприймали регулярний принцип формування національної армії. У регулярних військах командування в цілому позитивно сприймало заходи по впровадженню рангових відзначень, що мало сприяти зміцненню військової дисципліни та правопорядку. Низку заходів для забезпечення одностайного вигляду вояків було вжито під час реорганізації Дієвої армії УНР навесні 1919 р., коли зробили спробу пристосувати попередню систему посад до ролі персональних рангів – «ступенів». Уперше в республіканському війську України було впроваджено категорії особового складу: козаки, підстаршини, старшини, булавні старшини, отаманні старшини. Відзнаки ступнів уміщувалися над «кутком» на рукавах френчів і шинелей. Під старшинські відзнаки мали вигляд шевронів з кантів, старшинські – шевронів і шевронів з петлями з нитяної стьожки, з червня 1919 р. їх робили з металізованого галуна. Крім «ступенів», особливими відзнаками позначалися також посади Військового міністра, Наказного отамана та Головного отамана, причому в останніх двох не лише «куток», а весь чохол рукава виготовляли з блакитного оксамиту. К. Ю. Гломозда зазначає, що обставини воєнного часу змусили в липні 1919 р. запровадити спрощений варіант однострою, а відповідно – спрощені рангові відзнаки: вони вміщувалися на комірі і склалися з металевих або сукняних кружечків і сукняних або галунних смужок. На комірах отаманів вміщувались тризуби. Ці дві системи відзнак співіснували до весни 1920 р., коли спеціальна комісія розробила систему персональних рангів українських військовиків, які надавалися методом атестації. Ця система була запроваджена 12 березня 1920 р. Відповідні рангові відзнаки вміщувалися на комірних нашивках-вилогах. У муштрових козаків, підстаршин і старшин вилоги мали характерні вирізи. Ці нові петлиці за своєю формою нагадують старовинні козацькі прапори. Замість

«крапок» заводилися зірки. Саме ці відзнаки найширше представлені на численних фото військових діячів УНР [103, с. 818–819].

Найменування військових звань та посад, що запроваджувалися в Українській армії, було тісно пов'язане з національно-історичними традиціями українських військових формувань минулого, зокрема українського козацтва, січового стрілецтва, що мало безперечний вплив на зміцнення національної свідомості і військової дисципліни [147, с. 101]. В цілому, система військових звань Армії УНР, запроваджена на весні 1920 р., більше відповідала вимогам часу.

23 січня 1919 р. ухвалено постанову про впровадження військових нагород УНР «Республіка» та «Слава України», а також заборонено носити всі орденські та інші зовнішні відзнаки колишньої Російської держави, за винятком Георгіївського хреста та Георгіївської зброї. Рада Народних Міністрів УНР постановила «встановити особливу відзнаку «Республіка» двох ступенів для тих громадян України, які особливо відзначилися своєю працею по відродженню України як в останній боротьбі проти гетьмана та його уряду, так і за весь час відродження Української Народної Республіки. Встановити спеціальну відзнаку «Слава України» двох ступенів для тих старшин та козаків, котрі виявили своє лицарство в бою» [87, с. 452]. Виняток для згаданих російських нагород робилося тому, що незважаючи на величезні революційні перетворення, визнавалася військова звитяга вояків у попередніх війнах.

Військо немислиме без особливих колективних відзнак – прапорів. К. Гломозда вказує, що головна тенденція, яка притаманна українському військовому прапорництву доби Визвольних Змагань, характеризується в такий спосіб: військові частини, користуючись головним чином прапорами – полотнищами національних барв, інколи з написами, – при нагоді заводили як не знамена, то принаймні значки. Прикладом служили добре розвинені, з давніми традиціями, прапорничі системи Росії, Австро-Угорщини та Німеччини. За кожних сприятливих обставин уряд і командування дбали про запровадження певним чином уніфікованого зразка знамена, але реалізувати ці наміри не вдалося. У 1919–1920 рр. значки як полкові відзнаки найпопулярнішими були в кінноті. Відомий “чорношличний” полк мав чорний значок із скошеним за прикладом

козацьких корогв минулого краєм, зображенням на лицьовому боці тризуба з написом “1-й кінний полк Чорних Запорозжців”, а на зворотному – черепа з кістками і написом “Україна або смерть”. Схожий значок, але жовтого кольору із синіми зображеннями і написами, мав 2-й Запорозький кінний полк. 2-й Переяславський кінний полк 1919 р. також мав жовтий значок з нашитим зеленим ромбом, на якому зображено було тризуб і літери У.Н.Р. Типовий полковий значок мав у серпні 1920 р. спадкоємець переяславців – Лубенський полк. Деякі кінні частини, спираючись на козацькі традиції минулого, мали бунчуки [103, с. 821-823].

Запроваджувалися спеціальні прапори для позначення органів управління військових частин, підрозділів та установ. 30 липня 1919 р., під час завершення остаточної реорганізації, Головний отаман С. Петлюра підписав наказ № 323. У ньому докладно регламентуються розміри, кольори, форми прапорів. Військове командування з відповідальністю поставилося до впровадження у військах цих відзнак. Проте умови військового часу не давали можливості в повному обсязі виконати ці вимоги. Даним наказом встановлювалися «стяги» для Штабу Дієвої армії, штабів груп військ, штабів піших і кінних дивізій та управлінь гарматних бригад, піших, гарматних і кінних полків та запасових частин. Новим заходом було впровадження «стягів» для куренів і сотень. Всі прапори мали різні кольори і були несхожими між собою [146, с. 145–152]. Водночас, Я. Тинченко вважає, що полкові прапори не отримали широкого поширення в Армії УНР. Вірогідно в багатьох випадках тому, що досить часто чисельність полків не перевищувала 300 бійців. Вони досить часто зводилися у більш потужні бойові одиниці, розформовувалися, потім створювалися знов. Запроваджувати прапори (вірніше – прообраз штандарта), на думку цього дослідника, намагалися лише українські кіннотники, але, знов-таки, не в усіх полках. Він дійшов висновку, що нові оригінальні прапори в Армії УНР не з'являлися. Не було власного прапора у Січових Стрільців, «Сірої» дивізії і інших відомих частин. Якщо якісь прапори і використовувалися, то лише традиційних національних барв з вишитими написами на них [193, с. 121–122]. Отже, на той час в Армії УНР не вдалося повністю впровадити єдину прапорничу систему.

Під час останньої реорганізації Дієвої Армії УНР основною організаційною одиницею у військах стали дивізії, відтак були розроблені зразки дивізійних прапорів. Їх першими отримали 3-тя Залізна і 6-та Січова дивізії [103, с. 825]. Прапор 3-ої дивізії зберігся і нині експонується у Центральному музеї ЗС України. Він – малинового кольору, у верхньому куті – синьожовта смуга з тризубом і напис “УНР. За визволення України”, а на зворотньому боці – золотий хрест. Як видно військові керівники надавали великого значення виховній ролі бойових прапорів та інших військових символів. Незважаючи на складні умови діяльності Української армії намагалися запровадити у військах національну військову символіку, використовуючи всі наявні можливості.

Більшість старшин і козаків Української армії були віруючими, тому виникала необхідність забезпечувати їх духовні потреби, що мало бути закріплено спеціальними керівними документами. Крім того, питання наявності у кожній військовій частині священика та впорядкування діяльності військового духовенства було надзвичайно важливим і потребувало термінового розв’язання.

Л. Шанковський пише, що польове духовенство складалося з українських православних та греко-католицьких польових священиків (капеланів), які були приділені до різних частин. За часів Директорії, з наказу Головного отамана був сформований уряд Військового Українського духовенства на чолі з протопресвітером – митрофорним протоієреєм П. Пащевським, що брав участь у Зимовому поході [212, с. 58]. Згідно з наказом від 15 січня 1919 р. військові священики прирівнювалися до відповідних категорій командного складу [90, с. 118]. Порядок відправ духовних потреб вояків регламентувався статутами. Головне управління військового духовенства тримало на контролі питання відбору та призначення у війська священиків. 3 березня 1919 р. було видано наказ № 9, який обмежував самочинні дії командування в напрямі підбору та призначення священиків у військові частини. Головне управління військового духовенства зробило відповідні висновки і поставило завдання, спрямовані на оптимізацію кадрової роботи щодо військових панотців. В українській армії не було суперечок на релігійному ґрунті. Наприклад у формуванні Січових Стрільців служили представники Наддніпряни, які майже всі були православними та

вихідці із Західноукраїнських земель, серед яких був великий відсоток греко-католиків. В управлінні цього з'єднання працювали представники православної (Олександр Маричів) та греко-католицької церков (Семен Гребенюк). Між ними, як і між вояками не виникало конфліктів на релігійному ґрунті, військові панотці співпрацювали між собою [129]. Вважається, що приклад об'єднання двох течій християнства заради спільної мети – збереження, подальшої розбудови та збройного захисту незалежної Української держави не втрачає своєї актуальності і в сучасних умовах [147].

Політичний провід УНР вживав заходи для припинення безладдя у частинах та обмеження свавілля з боку окремих військових керівників. Ці явища набували масового поширення на початку 1919 р. і серйозно непокоїли уряд УНР та командування Української армії. Тому для контролю за діяльністю військового керівництва всіх рівнів, дотриманням законності та правопорядку в Українській армії, рішенням уряду УНР була створена спеціальна структура. Її впровадження аргументувалося необхідністю посилення контролю за військовими керівниками з метою уникнення можливих воєнно-політичних заколотів та обмеження свавілля окремих командирів. Вона отримала назву «Державна інспектура». Ця установа була створена 13 травня 1919 р. За пропозицією С. Петлюри було схвалено відповідний закон. Він був спрямований на зміцнення дисципліни та підвищення боєздатності Армії УНР. Очолював Державну інспектуру полковник В. Кедровський, а його помічником призначено І. Романченка. Діяльність державних інспекторів регламентувалася спеціальними положеннями і інструкціями [147, с. 111–126]. Державні інспектори не підлягали безпосередньо командирам військових частин, мали право опротестовувати їх рішення і накази. Звітували вони лише перед Кабінетом міністрів УНР і були наділені надзвичайно широкими повноваженнями, що робило інспекторів надто впливовими особами в армії. За даними дослідників Державна інспектура значною мірою спричинилася до виховання в українських воїнів почуття національної свідомості і патріотизму, зміцнення військової дисципліни у військах, обмеження свавілля окремих військових керівників. Так на проведення культурно-освітньої та інформаційної роботи в Українській армії Рада Народних міністрів УНР у жовтні 1919 р. в

розпорядження головного державного інспектора виділила 3 000 000 гривень [87, с. 602]. Разом з тим ця структура сприяла надмірній політизації військового середовища, що негативно відбилося на боєздатності військ УНР. Державні інспектори були переобтяжені завданнями політичних партій, політику яких намагалися провадити у військах. Переважна більшість військових керівників УНР зустріли її неприхильно, вбачаючи в цьому обмеження їхніх повноважень. Натомість, провідні українські політики вважали, що ця установа спричинилася до зміцнення національної свідомості і дисципліни в Українській армії, а також обмеження свавілля з боку окремих командирів та до боротьби проти єврейських погромів. Головним прорахунком в організації даної установи слід вважати незадовільне кадрове забезпечення її діяльності і відразу невірний визначений статус Державної інспектури у регулярних військах УНР. Проіснувала ця установа порівняно недовго. Її існування, було остаточно припинено наприкінці листопада 1919 р. [48, 101–102].

На еміграції були вжиті заходи щодо впровадження нових нормативних документів. Зокрема оприлюднено закон „Про вище військове управління в УНР”. До процесу формування Збройних Сил УНР залучалися кращі фахові сили армії. В кінці січня 1921 р. згідно з цим законом було створено Вищу Військову Раду УНР як колективний орган загальноармійського значення. 29 квітня 1921 р. Вища Військова Рада ухвалила цей закон у новій редакції. Шляхом підпорядкування всіх вищих військових посадових осіб Військовому міністрові створювався єдиний центр військового управління на чолі з Військовим міністром. Рада опрацювала нормативні положення, які регламентували внутрішню структуру Армії УНР. Ці положення зводилися у двох таємних наказах Головної команди Військ УНР від 10 і 13 жовтня 1921 р. [131, с. 411-412]

Процес створення нормативно-правової бази для українського війська можна поділити на декілька етапів: 1-й етап охоплює період від початку повстання проти гетьмана 14 листопада 1918 р. до другої половини січня 1919 р. і характеризується тим, що діяльність військ регламентувалася в основному наказами, які видавалися військовим керівництвом і не носили системного характеру. Винятком можна вважати пакет законів, прийнятий державним

проводом УНР. Вони стосувалися переважно визначення соціального становища військовослужбовців, проте, ролі і місця армії у державі не визначали.

У січні 1919 р. почався якісно новий етап формування нормативно-правової бази, коли було прийнято військові статuti, затверджено Військову присягу та інші акти. Було відроджено систему персональних військових звань, регламентовано зовнішні відзнаки, здійснено спробу впровадження військових нагород. 3-й етап охоплює 1920 рік (до відступу у Польщу 21 листопада 1920 р.), коли робота по впровадженню нормативно-правових актів продовжувалася. Найбільш вражаючим досягненням цього періоду є створення та впровадження „Статуту польової служби”, який, незважаючи на притаманні недоліки та недоопрацювання, мав велике значення, оскільки був цілісним актом, що регламентував діяльність органів управління, родів військ і т. д. в бойових умовах. На еміграції командування Армії УНР та уряд продовжували роботу щодо впровадження нових нормативних документів, що регламентували різні сторони діяльності Української армії.

Отже в УНР проводилася робота по створенню та вдосконаленню нормативно-правової бази для повноцінного функціонування військової організації УНР. Ця робота стала дуже важливим кроком у формуванні армії на засадах дисципліни, професіоналізму і законності, що свідчить про перетворення збройних сил УНР на реальну бойову силу.

Проте діяльності зі створення та вдосконалення нормативно-правової бази заважали певні обставини. Зокрема, це відсутність єдності в політичному проводі УНР та єдиної політичної лінії, постійні незгодженості в самій Директорії, що заважало роботі уряду та командування українських військ, постійна рухлива війна, яка сприяла нестабільності держави, та заважала здійснювати планомірне військово-будівництво і повна всеохоплююча анархія і економічна розруха, що охопили Україну у 1918 – 1920 рр.

РОЗДІЛ 3. Комплектування збройних сил та органів управління

Армії УНР

Формування регулярних республіканських військ почалося в ході протигетьманського повстання. Проте основні положення, згідно з якими мала творитися республіканська армія, як вже було зазначено вище, не були спочатку сформульовані. Повстанське військо творилося стихійно. В. Винниченко свідчить, що становище Директорії УНР тоді «було не блискучим. Повстанці прибували до нас лавами... Але не було офіцерів не було одягу, не було зброї. Ми захоплювали, де могли, військові склади, одягали й озброювали невеликі частини, а більшість терпляче чекала своєї черги. Розуміється, в два-три тижні неможливо утворити навіть у найкращих обставинах армії. І треба зазначити, що Січові Стрільці робили просто чудеса енергії, спритності, сміливості й працездатності. Але, незважаючи на це, наше військо, здатне до бою, росло дуже помалу» [57, с. 180]. В. Винниченко особливо відзначає Січових Стрільців, зокрема старшин, на яких ліг основний тягар організаційної роботи по впорядкуванню повстанських підрозділів. Можна зробити висновок, що повстання, хоча і стало в результаті переможним, все ж не було достатньо підготовленим. Водночас вже 14 листопада 1918 р. повідомлялося, що „Солдати-селяни з радістю озброюються. Мобілізовано до 30 тисяч селян і озброєно” [161, с. 199]. На боротьбу проти гетьманського режиму селянство дійсно виступало з ентузіазмом. Повідомлялося, що „протигетьманський рух шириться, як пожежа. Села виставляють цілі сотні відразу з обозами, з харчами та висилають до українського республіканського війська”. [161, с. 205] Така кількість виглядає завищеною, оскільки протягом одного дня навіть величезними зусиллями в той час неможливо було зібрати таке число вояків. Скоріше за все це повідомлення було зроблено з пропагандистською метою. Необхідно було зформувати громадську думку, яка переконувала суспільство, що повстання вже набуло всенародного, масового характеру.

Проте якість особового складу повстанських військ була досить сумнівною. М. Омелянович-Павленко характеризує добровольців, що вступали в республіканські війська: «З різних кінців сходилися під прапор Директорії всі

незадоволені режимом Гетьмана, всі хто так чи інакше рахував себе покривдженим, неоціненим по заслугах, а разом з тим чимало елементу з природи неспокійного, для якого хаос й анархія були рідною стихією. Події показали, що таких було найбільше» [152, с. 90]. В. Кучабський також вказує на серйозні організаційні проблеми, які відразу дали про себе знати з початком повстання, зокрема він наголошує на нестачі командних кадрів у республіканських військах, що негативно позначалося на якості виконанні бойових завдань та рівні військової дисципліни вояків: «Тут почалася та трагедія армії УНР, що ... закінчилася розгромом збройних змагань України. А саме: наплив тисячних селянських мас не йшов у парі з відповідним напливом доброго й працездатного старшинства, що вміло б зіспоювати збройні маси в дисципліноване військо. Головна ставка військ Директорії УНР не скупчила відповідно й добрих старшинських кадрів для всієї армії УНР і тому не могла опанувати збройних селянських мас, твердою рукою усуваючи різних, здебільше морально дуже нікчемних отаманчиків, що виплинули наверх у ті бурхливі часи, та замінюючи їх освіченими, енергійними військовими старшинами, а перш за все людьми з великим почуттям обов'язку» [129, с. 153]. Є. Коновалець відзначає недоліки, виявлені в ході проведення мобілізації під час повстання: «Для планового переведення мобілізації не мала Директорія відповідного апарату, не було відповідної кількості старшин і підстаршин, не було теж налагоджене діло озброєння та обмундирування» [121, с. 306].

Проблема значної нестачі кваліфікованих командних кадрів в подальшому неодноразово позначалася на боєздатності військ та стані військової дисципліни у частинах, що добре розуміло і командування Української армії, проте, як вище вже зазначалося, політичний провід УНР поставився з недовірою до переважної більшості військових спеціалістів старої школи, і багато хто з них хоча і погоджувався служити в Українській армії, не був прийнятий на військову службу УНР, незважаючи на свою лояльність до нової влади.

Згідно наказу від 24 листопада 1918 р. до складу нової республіканської армії включалися ті частини і з'єднання, які на той час визнали владу Директорії та перейшли на її бік: «а) Окремий загін Українських Січових Стрільців; б)

Чорноморський Кіш; в) Українську Сіру дивізію; г) Запоріжський загін; д) Перший полк залізничників; є) Студентський полк Січових Стрільців; ж) Другий український корпус (Подільський); з) Всі інші частини, що стають на захист Української самостійної Народної Республіки, що вливаються після мобілізації, оголошеної Директорією; і) Кадри українських корпусів, що перейшли на бік УНР» [11, арк. 4]. Так створювалося ядро Українського республіканського війська та закладалися основи створення регулярної армії УНР в період Директорії. Видання цього наказу було першим організаційним заходом, в результаті якого повстанські війська приводилися у певні організовані форми і відтак вже носили відносно регулярний характер. У ті ж дні Директорія УНР закликала гетьманські війська переходити на бік УНР: „Військові частини гетьмана Скоропадського для того, щоб не було пролито крові ..., хай переходять в ряди війська УНР (*скорочення мое – О.Д.*) і мають своєю метою знищити безладдя, заведене гетьманським урядом, і ту силу, на яку вона досі спиралась” [161, с. 207]. Таким чином можна твердити, що гетьманські війська розглядалися як повноцінні республіканські частини, командування військ УНР покладало на них великі надії в майбутньому.

В першій половині грудня 1918 р. згідно з відповідним законом від 27 листопада 1918 р. була проведена загальна мобілізація. Наголошувалося, що «всі громадяни, що пройшли військову муштру у всіх родах зброї і во флоті, здатні носити зброю від 20-ти до 35-ти років включно, й старшини до 43-х років» мали «негайно стати в ряди армії Української Народної Республіки» для захисту здобутків революції та боротьби з гетьманом і гетьманським поміщицьким правительством, для здобуття землі і вільних прав трудящому народові та для того, щоби забезпечити республіканський лад і демократичні порядки в Українській Народній Республіці. ... Із призваних на дійсну військову службу до 30 років включно негайно сформувати полки, використовуючи для цього всі запаси зброї, фуражу і харчів, які є на місцях і які можуть бути добуті з інших районів. Призвані від 31 до 35 років на дійсну військову службу лишаються на військовій службі і формуються в охоронні сотні й десятки, ... В мобілізованих частинах з першого дня проводити найінтенсивнішу військову муштру» [100, с. 2]. Від командирів корпусів вимагалось створювати старшинський резерв у

корпусах з мобілізованих старшин та військових урядовців та вести їх ретельний облік по родах зброї і спеціальностям [23, арк. 47]. Також доцільно відзначити як позитивне те, що з перших днів повстання зверталася увага і на організацію бойової підготовки та зміцнення військової дисципліни.

В окремих місцевостях створювалися повстанські частини, що закріплювалося відповідними наказами. Зокрема на регулярній основі в грудні 1918 р. у Подільській губернії почалося формування гайдамацького загону Подільського Національного Союзу імені Янка Кармелюка. Цей загін прирівнювався до окремої дивізії. Тоді ж було оголошено загальний для всіх військ наказ, яким вимагалось скласти реєстри по підрозділах, а також встановлювалася спеціальна форма на кожного військовослужбовця з відповідними особистими даними [161, с. 220, 223]. Зазначимо, що для комплектування військ використовувалися різні способи. Одним з них є порядок, визначений у листопаді 1918 р. у Кам'янець-Подільському повіті на Поділлі. Там вимагалось виставляти від 100 осіб чоловічої статі 2 чоловік віком не молодше 20 років. Вимагалось навіть прибувати озброєними, але хто зброї не мав, прибував без неї [37, арк. 1, 4]. Скоріше за все цей спосіб не набув широкого розповсюдження. Такий порядок нагадує рекрутські набори XIX ст. і є результатом некомпетентної творчості місцевої адміністрації у військово-організаційних питаннях.

В результаті мобілізації республіканські війська за різними даними нараховували від 100 до 300 тис. бійців (останню цифру слід вважати надто завищеною). С. Литвин так характеризує ці війська: «Переважає думка, що така чисельність війська УНР на той час була достатньою, але по суті, йдеться про повстанську масу селян, ще не організовану і не дисципліновану, яка в умовах панічного відступу швидко дезорганізувалася. Селянські повстанські формування відмовлялися воювати проти росіян. Тим часом більшовицька агентура, використовуючи привабливі соціальні гасла, підбурювала до утворення рад і ревкомів, до виступів проти Директорії. Доводилося збройно придушувати ці виступи, що додавало пропаганді нових аргументів». [131, с. 280–281]. М. Капустянський дає характеристику повстанцям: «Це найбільш численний

елемент, але малонадійний у боротьбі з большевиками... Взагалі у своїй більшості селянство піднялося головним чином з причин соціальних і лише частина його керувалася сильним національним почуттям» [112, с. 22]. Після перемоги повстання такі військові частини існували недовго і розбігалися, як наприклад Дніпровська дивізія, яка не виконала наказ відбути на фронт у Галичину. Її, за винятком окремих підрозділів, прийшлося розформувати [161, с. 235–236]. У боротьбі з пропагандою противника уряд та командування Армії УНР мали врахувати соціальні питання і приділити їм увагу у своїй пропаганді. Разом з тим вимагалось *„висилати за межі України всіх ворогів Української Влади, замічених в злочинній агітації проти неї, ...”* [161, с. 235].

За даними генерала О. Удовиченка чисельність нової Української армії після повстання сягала 150 000 багнетів, але він невисоко оцінює її бойову вартість: «З морального боку вона була міцна в той час, як ішла валити гетьманську владу, але після того, як цю владу було скинуто, тисячі мобілізованих селян вважали, що вони вже виконали своє основне завдання. Їх потягнуло до рідних осель, де вирішувалася доля поміщицької землі. До того ж московські комуністи напружили всі зусилля, щоб розкласти цю армію, оперуючи демагогічними гаслами» [197, с. 50]. В. Савченко продовжує і розвиває цю думку: «... широкі маси в національному відношенні були ще темні і через свою національну несвідомість не могли зрозуміти, що тільки у власній самостійній державі можна поступово здобути найбільші досягнення щодо економіки та культури, а тому легко піддавалися впливам большевицьких агітаторів. До того ж у нас ті організації, які мусили боротися з большевицькою агітацією, не були на належній височині; багато козаків залишало самовільно свої частини і розходилося по хатах або переходило на бік ворога» [172, с. 128]. В свою чергу уряд УНР та командування українських військ не спромоглися, на думку сучасних дослідників, охопити всі українські війська спеціальними виховними заходами, що значною мірою сприяло розпаду окремих регулярних частин на дрібні повстанські підрозділи [147, с. 66]. Особливо це видно на прикладі початкового періоду (київського) перебування Директорії УНР при владі.

Така, вкрай мала кількість військ, яка до того ж не була ще остаточно сформована та відповідним чином навчена і забезпечена, не могла ефективно здійснювати оборону УНР у війні з Радянською Росією, що незабаром розпочалася. О. Удовиченко пише: «Коли взяти до уваги, що головний фронт проти Москви сягав 1000 кілометрів, то для оборони його ці сили були просто недостатні» [197, с. 51]. Потрібна була планомірна робота всіх державних органів влади та управління по створенню і подальшому організаційному зміцненню Української армії. Для вдалого проведення такої діяльності необхідна була стабільна і передбачувана воєнно-політична та суспільно-економічна ситуація, а передусім мирні умови для розбудови всіх державних структур відновленої УНР.

В даному дослідженні необхідно коротко зупинитися на зміні чисельності українських військ у 1919 – 1920 рр. Це питання допоможуть розкрити свідчення учасників подій та архівні документи.

О. Удовиченко вважав, що уряд УНР після перемоги протигетьманського повстання не міг утримувати 150-тисячну армію, зважаючи на наявні фінансові і матеріальні складнощі. Тому в армії було залишено тільки 50 000 бійців при 140–150 гарматах. Основне ядро Армії УНР складалося зі старих перевірених у боях частин – Запорозького корпусу, Корпусу Січових Стрільців, дивізії Сірожупанників, Чорноморського Коша (корпусу). Було також багато дрібних частин для закінчення формування яких потрібно було ще багато часу, та дві Юнацькі школи [197, с. 51].

Фактично склад Українських республіканських військ був такий:

Сіра дивізія: 5 000 багнетів, 8 гармат;

Чорноморський кіш: 4 полки піхоти, 1 – кінноти, гарматна бригада – всього 6 000 багнетів, 350 шабель, 6 гармат;

Запорозький корпус складався з 2-ох дивізій по 4 піших полки в кожній, а також 1-й кінний ім. Болбочана дивізіон, 2-й кінний ім. Костя Гордієнка полк, Запорозький гарматний полк, Окремий кінно-гарматний дивізіон полковника Алмазова, тяжкий гарматний дивізіон, 1-й та 2-й Запорозькі технічні курені, Харківський слобідський кіш інженера Кобзи і бронепотяг «Січовий стрілець».

Всього в корпусі нараховувалося 14 600 багнетів, 1 100 шабель, 40 гармат і 1 бронепотяг;

Корпус Січових Стрільців нараховував 4 стрілецьких полки, 1-й Лубенський кінний полк, гарматну бригаду та кулеметний курінь, і нараховував 9 000 багнетів, 500 шабель, 32 гармати;

Залізнична дивізія – 3 піші і 1 гарматний полки, технічно-залізничний курінь загальною чисельністю 3 000 багнетів, 6 гармат;

Коростенська група, до котрої належали Стрілецький полк ім. Наливайка, 55-й піший «Народного визволення» полк, Галицький стрілецький полк ім. Оскілка, Буковинський стрілецький курінь ім. І. Франка, Окрема запорізька кінна сотня, Звягельська гарматна бригада, Чорноморський технічний курінь, 28-й Чортомлицький кінний полк, 2 бронепотяги. Всього: 3 700 багнетів, 330 шабель, 8 гармат, 2 бронепотяги;

Володимиро-Волинська група нараховувала 4 000 піхоти, 780 кінноти, 6 гармат;

Одеська група мала у своєму складі 12 000 піхоти, 1800 кінноти, 24 гармати;

Катеринославська група нараховувала 4 000 піхоти, 1 500 кінноти, 26 гармат;

Ці відомості наводить у своїй праці В. Прохода. Всього, таким чином, за станом на 1 січня 1919 р. Армія УНР нараховувала 63 800 піхоти, 6960 кінноти, 164 гармати, 5 бронепотягів [166, с. 93–94].

Визначаючи таку чисельність, слід враховувати, що В. Прохода відносить сюди і ті військові формації, котрі утворилися під час повстання проти гетьмана і пізніше вийшли зі складу регулярної армії та розійшлися по домівках або перетворилися на нерегулярні повстанські підрозділи, в багатьох випадках з невизначеною політичною орієнтацією. Командування не могло покладатися на них як на надійну силу, що могла дати належну відсіч ворогові у боях.

Чисельність Української армії не була постійною, дуже часто змінювалася, і переважно у бік зменшення. Лише в окремих випадках вона дещо зростала. Так, у травні – червні 1919 р. Армія УНР нараховувала до 15 000 піхоти, 100 гармат, до 380 кулеметів. Формування кінноти було ускладнено браком коней і її кількість

складала приблизно 900 бійців [197, с. 66]. Про зміну чисельності Української армії в серпні 1919 р. свідчить «Дислокаційна відомість і бойовий склад частин Дієвої Армії УНР на 16 серпня 1919 р.» З неї дізнаємося, що в Українській армії було 3 023 старшин, 2 031 підстаршин, 28 976 козаків. Розподіл по родах зброї виглядав так: піхота 11381, кіннота 1 751, 533 кулемети, 177 гармат різних типів, 9 бронепотягів, 26 літаків [19, арк. 1–6]. Відчутно зросла кількість гармат, що підвищувало вогневу потужність артилерії, а також майже в двічі збільшилася кількість української кінноти. В листопаді 1919 р. Українська армія нараховувала до 10 000 бійців [197]. Через рік, станом на 10 листопада 1920 р., напередодні останніх боїв з більшовиками та переходу на територію Польщі, в складі Армії УНР було 3 888 старшин, 35 259 козаків, але озброєних було лише 2 100 старшин, 9 313 піхоти, 2 560 кінноти, при 74 гарматах, 8 броньовиків, 2 бронепотягів, 3 літаки [197]. Таким чином, в цей період, зважаючи на те, що значна частина старшин і козаків не була озброєна, вони не могли взяти участь у боях.

Після поразки у травні 1919 р. командування українських військ вирішило провести переорганізацію армії. В першу чергу було переорганізовано і скорочено апарат штабу та тилових установ. Всіх боєздатних вояків відправлено у бойові частини. Українська армія відтепер складалася з 11-ти дивізій по три піхотних полки в кожній і по одному артилерійському полку. О. Удовиченко пише, що оновлені дивізії мали невеликий склад, так само як і комплект артилерії був неповний, але ці дивізії були кадрами, які мусили вбрати в себе наступне поповнення з числа мобілізованих повстанців.

Дивізії мали такі назви:

1 – Північна дивізія. Командир генштабу генерал-поручник Єрошевич. До 2000 багнетів при 12 гарматах.

2 – Січова дивізія (Запорозька Січ). Командир отаман Божко. 1000 багнетів, 12 гармат (з них 4 гаубиці).

3 – Стрілецька дивізія. Генштабу полковник О. Удовиченко. Склад: 1200 багнетів, 50 кулеметів, 16 гармат (з них 4 гаубиці)

4 – Холмська дивізія. До 1000 багнетів при 4 гарматах.

5 – В стадії формування.

1-а і 4-а дивізії склали Волинську групу. До цієї групи входила Юнацька Школа. Цими військами командував полковник В. Петрів. Склад 4 000 багнетів при 16 гарматах. 6-а, 7-а, 8-а дивізії склали Запорозький корпус під командуванням полковника В. Сальського. Склад: 3 000 багнетів при 8 гарматах.

10-а і 11-а дивізії склали Корпус Січових Стрільців під командуванням полковника Є. Коновальця, де начальником штабу був полковник М. Безручко. Це з'єднання числило 4500 багнетів і 40 гармат. [197, с. 66].

В. Сідак, позитивно оцінюючи результати реорганізації, робить висновок, що цей захід знаменував кінець так званих революційних засад творення української армії і утвердження у ній принципів, властивих регулярним збройним силам із суворою дисципліною і сталими основами формування. Завдяки вжитим заходам Збройні Сили УНР відновили боєздатність і невдовзі разом з УГА розгорнули наступ на Київ [178, с. 63]. В свою чергу В. Яблонський наголошує, що фактично реорганізацію було проведено за півтора місяці (квітень – травень) і відбувалася вона у кризовий момент для Української армії. Це була передусім боротьба з більшовицькими частинами, що переважали і чисельно і технічно [218, с. 117]. Дослідник звертає увагу на стислі терміни та несприятливі умови проведення цих важливих заходів.

Порівнюючи якість Української армії в січні і червні 1919 р., зазначимо, що різниця величезна. Армія стала більш спроможною військовою силою. Вона позбавилася отаманщини. А на зміну останнім нарешті прийшли справжні військові професіонали зі значним службовим стажем і поважним бойовим досвідом. Але їм бракувало достатнього авторитету, насамперед у політичних колах. До позитиву армії зразка червня 1919 р. варто віднести те, що у ній разом з новобранцями із Поділля та Волині, залишився переважаючий відсоток низового складу армії, який пройшов вишкіл дворічних боїв у складі Української армії. Це була не хитка маса напіввипадкових людей, що потрапили до армії в листопаді 1918 р. і навіть не соціально заангажовані селяни січня 1919 р., а національно свідомі та віддані українській справі солдати, які готові були захищати незалежну УНР. Віддаючи належне Наддніпрянській армії початку літа 1919 р., як боєздатній силі, слід наголосити, що вона набувала цієї сили за складних умов

незадовільної роботи мобілізаційного апарату, вкрай важкого постачання зброєю, військовою амуніцією та провіантом [218, с. 119–120].

Чисельність особового складу окремих військових частин, кількість гармат і кулеметів в Армії УНР не була великою. Наведемо, як приклад, чисельний склад полків Сірої дивізії та деяких інших частин в лютому 1919 р. під час боротьби з більшовиками в районі міст Коростень та Овруч. Він виглядав так: 1-й Сірий полк – 200 багнетів і 8 кулеметів, чота Звягельської батареї – 2 польових гармати, 4-й Сірий полк – 200 багнетів і 8 кулеметів, Франківський курінь – 250 багнетів і 5 кулеметів, кінна застава Запорозької сотні – 30 шабель і 4 кулемети, Лохвицький курінь – 80 багнетів і 2 кулемети, Винниченківський піший полк – 600 багнетів і 10 кулеметів [166, с. 94–95]. З цих вибіркових відомостей, які наводить В. Прохода видно, що вояки та озброєння розподілялися по військових частинах нерівномірно. Це пояснювалося тим, що на той час на державному рівні не було налагоджено централізованого постачання зброї у війська, а деякі частини, окрім «Сірих», не були регулярними і користувалися тим, що встигли захопити раніше в боротьбі проти Гетьманату. Приблизно так само пояснюється і нерівномірна кількість особового складу в частинах: іноді, як видно кількість людей в курені перевищувала кількість особового складу полку.

Як бачимо, чисельність Української армії не була постійною і стабільною. Доцільно більш детально зупинитися на причинах та обставинах, які заважали створити монолітну в моральному значенні, дисципліновану та боєздатну армію. Це головним чином прямо залежало від настроїв, які панували в тодішньому українському суспільстві. Останні безумовно впливали на моральний стан старшин і козаків Армії УНР, на мобілізованих новобранців.

На початку правління Директорії в багатьох місцевостях спостерігається тенденція до підтримки її політики. Зокрема в повстанських частинах на Уманщині в січні 1919 р. зафіксовано підтримку урядової політики та розуміння важливості збройного захисту УНР [7, арк. 62]. Подібні повідомлення знаходимо і в тогочасних газетах [204]. Проте не скрізь суспільно-політична обстановка складалася на користь нової влади. Важко було проводити мобілізацію, наприклад, в окремих районах Чернігівщини. В. Прохода, описуючи бойову

діяльність «Сірої» дивізії взимку 1919 р., свідчить: «З огляду на те, що майже все населення Чернігівщини було по більшовицькому настроєне, і цей настрій передавався мобілізованим козакам, необхідно було Сіру дивізію, що мала до 75 % чернігівців, вивести з Кролевецько-Конотопського району й паралізувати шкідливий вплив родичів на козаків» [165, с. 90]. В результаті цього, неможливо було своєчасно поповнювати війська особовим складом. Додамо, також, що в таких випадках, яких, можна з впевністю припустити, було багато по всій Україні, урядові УНР доцільно було терміново організовувати та проводити цілеспрямовану роз'яснювальну роботу з населенням про цілі і завдання УНР та необхідність її оборони від зовнішніх противників. Проте, урядова пропаганда виявилася недостатньо організованою та дієвою, не вдалося надати їй і масового характеру.

Якими були склад та чисельність Армії УНР влітку 1919 р., саме тоді відбувався похід об'єднаних українських армій на Київ, в нашому дослідженні з'ясовано. Доцільно дати характеристику особового складу українських військ в період 1918 – 1920 рр.

Старшин Армії УНР характеризує М. Капустянський: "...Поруч із бойовими, національно вихованими старшинами з великою ініціативою й відвагою та досвідом, ще лишався й невеликий гурточок або авантюристів, або розбещених людей, яким бракувало відповідної школи, муштри й виховання". Особливо генерал виділяє значення і умови роботи старшин Генерального штабу, оскільки сам постійно працював в органах управління армії і добре знав всі особливості їх діяльності: "Старшини Генерального Штабу, за невеликим винятком, були пристосовані до обставин сучасної війни... Роля старшин Генерального Штабу була надзвичайно важка й відповідальна. Нерідко доводилося підлягати в штабах груп і дивізій (...) людям з малою військовою освітою, з невеличким бойовим досвідом і незначним службовим стажем, але з партійними квитками, при системі неповного довір'я і навіть деколи й провокації..." [112, с. 27–28]

М. Омелянович-Павленко характеризує українських старшин: «Ідеалом Армії – була Державність, що творила б із нації сильний і відпирний організм. У

рядах її були старшини найрізніших політичних світоглядів; ці свої особисті цінності кожний ховав при собі – під час походу я ніколи не чув розмов на політичні теми. ...» [153, с. 408]

Цінні статистичні дані щодо кількісно-якісного складу старшин Української армії наводить Я. Тинченко. Він підрахував, що в Українській армії у 1919 р. служили 28 генералів старої російської армії, половина – з освітою Російської академії Генерального штабу. В Наддніпрянській армії було до 40 генштабістів та 40 полковників старої армії. Разом з тим він робить висновок, що генерали колишньої російської армії відігравали, в основному, роль дорадників, а не керівників, з чим можна погодитись. Наводить він і статистичні відомості щодо командирів дивізій української армії: 20 % з них дали офіцери військового часу, 70 % – кадрові офіцери, 10 % – генерали [192, с.4–5].

В цілому у 1918 – 1920 рр. була широка можливість забезпечити Українську армію командними кадрами, оскільки по мобілізації до військ прибувало досить багато кваліфікованих командирів. Так, наприклад, тільки протягом 7 – 10 квітня 1919 р. до військ Північної групи Армії УНР прибуло 78 старшин, які негайно були призначені на посади [11, арк.40 зв.– 41 зв.].

М. Омелянович-Павленко виводить два характерні типи вояків, що проявилися під час «Зимового походу». Він пише: «Для першого типу війна існує для війни, вона – його стихія, апаратом боротьби в нього являється досить мозаїчна організація: в людському складі можна було бачити, кого хочете – від старшини і козаків високої кваліфікації та з високими моральними якостями до ландскнехтів, ... Особа командира-отамана в подібному організмові відіграла найбільшу роллю; ... у нашій дійсності вони набрали спеціального кольориту; рями регулярної армії були для них затісні – степ, де б могли вони герцювати, був для них природною ареною. ... Перебування подібних вояків у армії, ..., було винятковим, але в умовах походу ... вони були бажані, більш того – їм належало віддати першенство, й елементи регулярні це зрозуміли, ... уважливо й пильно переймали від них їхні способи боротьби». Генерал, таким чином, стверджує, що такий тип вояка – сміливого та ініціативного – має виняткове значення в умовах партизанської боротьби, яку вела та частина Української армії. Разом з тим він

наголошує, що «ці самі партизани ..., коли увійшли вони в сталий дотик з частинами регулярними, зробили певний поступ: щоденна дійсність все більше й більше змушувала їх вносити корективи до своїх організаційних, тактичних і політичних метод; ..., лишаються на поверхні лише ті, що виказали здібність до змодернізування, ... Поруч із ними стоїть нормальний і звичайний тип вояка, що для нього війна являється засобом – тяжкою повинністю. Цей останній тип числом переважає. ... Існування цих двох типів у нашому війську є фактом, і з ним не рахуватися не можна». М. Омелянович-Павленко наголошує на складності поєднання цих типів вояцтва, проте він наголошує на їх позитивних рисах, визнає необхідність роботи з особовим складом щодо його спеціального військового виховання [153, с. 409–410]. Отже, значна частина особового складу Української армії мала певні характерні риси, які набули розвитку в умовах революції та боротьби за українську державність, разом з тим переважна більшість вояків, особливо військових керівників, дотримувалася традиційних поглядів на військову організацію. Це, безумовно, впливало на відносини у військових колективах, в окремих випадках і негативно. Цю обставину необхідно було обов'язково враховувати на вищому рівні військового управління, що, очевидно, не завжди вдавалося, що підтверджується наведеним висловом С. Петлюри.

Армія УНР мала в цілому підготовлений, як освітою, так і досвідом, старшинський склад, який за відповідних умов, як моральних так і матеріальних, міг ефективно керувати частинами і підрозділами, організувати бойову підготовку, процес навчання та виховання вояків. Проте негативним фактором впливу на якість особового складу став революційний хаос, що охопив величезні маси населення, спричинив суттєві зміни життєвого порядку, і це відповідно відображалося на настроях тих, кого закликали до війська. У багатьох випадках новобранці просто ухилялися від військової служби. Про це досить красномовно свідчить у мемуарах М. М. Могилянський: «Не вистачало одного, але надто суттєвого – солдатів. І головна біда була в цьому: ніде було взяти надійних солдатів» [143, с. 134]. Остаточна проблема поповнення в Армії УНР особовим складом так і не була вирішена протягом 1919–1920 рр. не зважаючи на всі зусилля командування, які вживалися в цьому напрямку.

Служба комплектування Української армії за даними Л. Шанковського не була відповідним чином організована протягом 1917 – 1920 рр. Лише у 1920 р. для комплектування армії було створено 6 запасних бригад та 1 запасний інженерний полк [212, с. 57].

Процес комплектування українських військ у 1917–1920 рр. характеризує начальник штабу корпусу Січових Стрільців, а пізніше командир 6-ї Січової дивізії М. Безручко: «Українська армія організується і формується без усякого плану й без усяких підстав (це торкається не лише періоду після і передгетьманського). Формують частини активніші особи, які, зібравши певний гурток людей навколо себе, отримують пізніше санкцію уряду й стають N-ою частиною» [44, с. 285]. Цей висновок підтверджується конкретними фактами. Зокрема на авторитеті командира – полковника О. Удовиченка трималася 3-тя «Залізна» дивізія та деякі інші частини Армії УНР. Такі приклади підтверджують вирішальну роль та значення авторитету командира у діяльності військ на війні і у їх повсякденному житті.

У 1919 р. для проведення організованого поповнення військ особовим складом в окремих військових частинах створювалися спеціальні запасні підрозділи, що призначалися для прийому поповнення та його підготовки. Найкраще це було організовано у корпусі Січових Стрільців. М. Безручко свідчить: «Думка про запасні частини для вишколу мобілізованих, підготовки різного роду фахівців та формування маршових сотень і куренів виникла в командування корпусу СС на початку 1919 року. Тому був заснований так званий «кіш». Місцем осідку для нього вибрано Крем'янець, який лежав у найглибшому запіллі, де можна було проводити спокійно працю, не боячись скорої руйнації.

Але кіш Січових Стрільців не розвинувся як слід – раз через брак воєнного запасу, надто обмундирування, а друге – брак організаційного хисту його командування». Організація цього підрозділу, за даними М. Безручка, була такою: «... 2 піші курені вишколу, 1 сотня старшинська, 2 сотні кулеметні, 1 сотня кінноти стояла в Меджибожі, де був кінний вишкіл для всієї армії, 1 сотня підстаршинська, 1 сотня польової варти (жандарми). Остання не уявляла з себе постійної частини коша, а була сформована для проведення мобілізації. При коші

був заснований шпиталь, типу запасного (відповідно до російської номенклатури)» [44, с. 204–205]. Для проведення бойової підготовки організація коша була цілком задовільною, намагалися організувати також і підготовку підстаршин. Проте, як видно, не було налагоджене навчання артилеристів, зв'язківців, саперів. І хоча організація коша не була доведена до кінця, цей досвід доцільно було використати і в інших частинах і з'єднаннях Армії УНР для навчання рядових вояків та підготовки молодших командирів.

М. Капустянський свідчить, що частини, мобілізовані в Україні, належали до найкращих в Російській армії. Він пише: “За мирних часів “хохли”, як їх називали в армії, були найбільш бажаним елементом у кожній частині. Це, здебільшого – селяни, слухняні, нерозбещені, босездатні, розумні. Великий відсоток із них ішов у фельдфебелі, вахмістри й лишався на поверхтерміновій службі. Також значна кількість “малоросів” ... комплектували гвардію, флоту й кінноту. Взагалі, українці склали чудовий бойовий елемент”. Перед початком походу на Київ М. Капустянський дає коротку узагальнюючу характеристику особовому складу влітку 1919 р.: “... Українська армія мусіла бути, щодо козачого складу, зразковою. На жаль, частина з колишніх ”солдатів” зіпсувалася через революцію й славетні свободи без обов'язків; деякий, правда незначний відсоток, особливо в кінноті й запільних установах, набув нахилу до грабунків. Однак з цим легко можна впоратися, посиливши карність, бо значна кількість надавалася до ладу з своєї істоти. А до того ще козаки перейняли історичними традиціями Запорозжя з його суворою карністю на поході і в бою. Так само краще забезпечення армії безумовно сприяло би зменшенню грабунків. ... Зрештою, в армії лишився, ..., войовничий переконаний і національно свідомий елемент”. Воєначальник враховує недоліки, характерні для вояків, але ж він пропонує прості і добре відомі шляхи подолання їх. Для цього необхідно було зміцнення статусу військового керівника та авторитету командира на державному рівні, проте ця робота потребувала часу та спокійної обстановки в країні в цілому, що неможливо було в тодішніх умовах і військове керівництво змушене було працювати саме в таких умовах. Генерал зазначає: “Наддніпрянська армія, переорганізувавшись вже в період Проскурівської операції, являла собою майже

регулярну армію з деякими особливостями, викликаними революцією й національним рухом. Вона мала різноманітний старшинський склад із здоровим бойовим осередком, прекрасний козачий елемент, слабеньку карність і неналагоджене запілля з слабими й невивантаженими мобілізаційними апаратами. Бойова здібність, за умов рухливого большевицького фронту і завзятість – загалом високі. ... З боку суто бойового, як здібність маневрувати на широких фронтах, часами зовсім відокремлено, битися на всі чотири сторони світу білого, персональна ініціатива – то наддніпрянці були сильніші за галичан, особливо в умовах маневрово-большевицького фронту” [112, с. 27–29]. Для підвищення якості українських військ потрібна була планомірна робота командування щодо організації бойової підготовки та виховання військовослужбовців.

З метою впорядкування заходів комплектування військ 31 липня 1919 р. видається наказ про формування запасних частин. Тепер ця діяльність повинна була провадитися в тилу, „де можлива спокійна систематична праця по навчанню, збиттю і конечній підготовці”. Відтепер формування військових частин командирами на фронті припинялося. Також військовикам Української Галицької армії та Армії УНР заборонялося самочинно переходити в інші формації [161, с. 263-265]. Разом з тим С. Петлюра рішуче забороняв самочинне формування військових частин без його дозволу [161, с. 299]. Так впорядковувалася і конторолювалася діяльність щодо створення нових військових частин, що сприяло централізованому управлінню цим процесом та значною мірою виключало можливість виникнення незаконних збройних формувань.

Враховуючи потребу Української армії в старшинських кадрах 1 вересня 1919 р. було вирішено утворити кадровий резерв. Він утворювався при відповідних головних управліннях з визначеною кількістю: при Інженерному та Артилерійському – по 30 осіб при кожному, при Інтендантському, Санітарному та Повітряного флоту – по 20 осіб [161, с. 278]. Це, на думку військового командування, мало покрити потреби військ у кваліфікованих командирах. Багато старшин тим часом перебувало в тилкових установах, тоді як на фронті постійно відчувалася їх нестача, зокрема артилеристів. В таких випадках часто вживалися

надзвичайні заходи, такі, як наприклад, вимога протягом 24-ох годин відрядити всіх старшин-артилеристів до Штабу Дієвої Армії УНР з метою подальшого призначення у фронтові частини [161, с. 317]. За умови вмілого підходу з боку командування до роботи з військовослужбовцями Українську армію можна було зробити дисциплінованою, професійно підготовленою і боєздатною. Порівнюючи стан Армії УНР взимку і влітку 1919 р., зазначається, що влітку вона мала набагато більше шансів на перемогу [147, с. 90]. За результатами інспекційних заходів у з'єднанні Січових Стрільців в жовтні 1919 р. С. Петлюра, даючи оцінку новобранцям, наголошував: „Не дивлячись на те, що сотні муштруються всього 4 дні, загальний вигляд дуже гарний, зроблено за цей короткий час багато, – видна щира праця старшин. Взагалі це дуже гарний матеріал, із котрого в короткий час вийдуть надзвичайно гарні вояки-захисники Неньки-України”. Старшинам давалася позитивна оцінка: „Всі старшини гідно і з розумінням несуть свою працю, через що позискали собі довіря і пошану стрільців” [161, с. 337-338]. Так робився наголос на винятковому значенні планомірної діяльності військового керівника у справі навчання та виховання підлеглих. На нашу думку, така робота завжди дає позитивний результат, якщо вона організовується і проводиться на державному рівні силами спеціально призначених для цього структур в армії. Проте досягти цього в умовах революційних змін не вдалося. В багатьох випадках значна частина військовослужбовців не визнавала загальноприйнятих норм військової дисципліни, що не давало можливості командуванню українських військ організувати бойову підготовку та зміцнити правопорядок у підлеглих підрозділах. Такі деструктивні процеси вдалося подолати приблизно влітку 1919 р., але не остаточно, що стало однією з причин подальших невдач Армії УНР.

Доцільно навести твердження М. Кравчука, що з січня до кінця травня в Україні отримали відстрочки від призову на дійсну службу близько 52 000 осіб. В цілому, характеризуючи перші спроби мобілізації протягом 1919 р., потрібно відзначити, що вони були не зовсім вдалі. Основними причинами стали відсутність досвіду у відповідних структур та належної системи органів і втрата значної території України внаслідок наступу Червоної армії. Це призвело до нестачі особового складу, і тому 2 лютого 1919 р. було оголошено про

достроковий призов з 5 березня чоловіків 1900 р. народження. Тобто призивалися на службу взагалі не вишколені юнаки [124, с.155]. Впадає в очі величезна кількість наданих відстрочок. Адже в тодішніх умовах кожний вояк був дорогим, водночас ми бачимо, що така кількість приблизно дорівнює кількості української армії в січні 1919 р.

До причин, що спричинили зменшення чисельності українських військ у 1919 році, можна віднести такі:

1. Втрати старшин і козаків вбитими та пораненими внаслідок ведення бойових дій, а також хворими і неможливість своєчасно їх поповнити;

2. Масова «самодемобілізація» – дезертирство селян, котрі добровільно, або по мобілізації потрапили до українських військ, але самочинно покинули військову службу і повернулися додому з метою одержання обіцяних Директорією земельних наділів;

3. Проведення заходів реорганізації, що мали на меті зміцнення боєздатності та рівня військової дисципліни. Необхідно було виявити у військах тих старшин і козаків, які готові були свідомо стати на захист української державності. Інші вважалися шкідливим елементом і їх командування намагалося всіма засобами позбутися як ненадійних щодо військової дисципліни і національної свідомості.

У кампанії 1920 р. Армія УНР мала у своєму складі такі дивізії: 1-а Запорізька, 2-а Волинська, 3-я «Залізна», 4-а Київська, 5-а Херсонська і 6-а Січова Стрілецька дивізії, а також Окрема кінна дивізія.

У цей період справа комплектування на краще змінювалася дуже повільно і не могла задовольнити наявних потреб військ. Військові частини формувалися у різних умовах і не завжди під єдиним контролем з боку Військового міністерства. Так у Бресті-Литовському формувалася 6-та піхотна стрілецька дивізія під командуванням полковника М. Безручка. Основу її склали старшини і козаки, що раніше були інтерновані до польських таборів. Дещо раніше було розпочато формування 2-х запасних бригад для всіх родів військ, які планувалося поповнити рекрутами 1899 та 1890 рр. народження. О. Удовиченко наголошує на спішності їх формування. [197, с. 157–158]. А ще в травні 1920 р. Військове міністерство УНР, як свідчить П. Шандрук, розпочало формування 7-ми запасних бригад,

завданням яких було готувати поповнення для військ і бути місцевою військовою адміністрацією, проте 9 вересня 1920 р. ці бригади були розформовані, а особовий склад виділявся для комплектування дивізій Армії УНР та на творення нової I-ої Кулеметної дивізії. Пізніше необхідність таких військових частин знов дала про себе знати і було прийнято рішення формувати запасні курені при дивізіях [211, с. 201–210]. На початку травня 1920 р. уряд УНР оголосив мобілізацію в кількох повітах. Результатом стало те, що 3-тя та 6-та українські дивізії збільшили свою чисельність до 5 000 багнетів. О. Удовиченко свідчить, наприклад, що до складу 3-ої дивізії влилося чимало старшин і козаків української національності, що дійшли до польського фронту з частинами генерала Бердова та яких поляки обеззброїли. [197, с. 159]. Протягом 1920 р. в справі комплектування Української армії єдиної системи планування створити не вдалося. Війська поповнювалися вояками за рахунок колишніх полонених, нечисленних добровольців та мобілізованих. Необхідно було налагодити планомірну мобілізацію на тих територіях, де це було на той час можливо.

Про вояків Української армії у 1920 р. згадує Г. Порохівський, старшина 2-ої Кулеметної бригади, яка в той час створювалася. Він характеризує їх так: “Щира любов до Батьківщини, мрії про її визволення, ненависть до ворога, муки, перенесені в боротьбі, пам'ять про товаришів та начальників, що загинули в боях, – все це зливало цих вояків в одну братерську сім'ю, де не було іншого почуття, як почуття любови одного до одного. Ні лайки, ні сварки не траплялося. Взаємна ввічливість, слухняність до старших знаменують цей період, коли всі готовились до бою за волю Батьківщини...” Про старшин цієї військової частини Г. Порохівський пише також із захопленням: “Кадри сотенних командирів, чотових та кулеметних старшин – це був цвіт українського старшинства по своїй любові до батьківщини, по свідомості, по бажанню – або бачити Україну вільною або вмерти... За невеликим винятком, старшини ці були вояки-монахи, що крім мети визволення батьківщини... ні до чого більше не прагнули” [167, с. 136, 152].

Про здійснення мобілізаційних заходів восени 1920 р. згадує П. Шандрук: «Безупинне переслідування ворога після переходу Збруча не сприяло систематичному поповненню армії людьми, і, хоч частини безпосередньо і

приймали численних охотників, лічбовий стан її все ж збільшився незначно. Тому негайне оголошення бранки було конечне». Урядом було встановлено оголосити призив чоловіків, які народилися у 1890 – 1894 рр. Не на всіх територіях, які займали українські війська, вдавалося швидко налагодити роботу цивільної влади. Тому восени 1920 р., під час наступу українських військ спільно з союзними польськими комплектування військових частин покладалося на командуючого армією. Штаб армії визначив для дивізій проведення мобілізації у зайнятих вже районах: Новоушицькому, Кам'янецькому, Проскурівському, Старокостянтинівському і Заславському і запропонував командирам дивізій негайно розпочати мобілізацію. П. Шандрук свідчить: «Командири дивізій оголосили мобілізацію 20 – 30 вересня, а 15 жовтня її вже було закінчено. Виявилося, що мобілізація пройшла, як на тогочасні умовини, блискуче, бо зголосилося понад 15 000 людей, цебто майже 70 % всієї кількості військовозобов'язаних. Решту, очевидно, становили змобілізовані москалями, що ще не встигли від них здезертувати, та хворі – в кожному разі свідомого ухилення від служби в Українській армії зареєстровано не було». Вдале проведення мобілізації є передусім заслугою командирів частин, яким це завдання було доручено. Вони, як могли, забезпечили новобранців з наявних запасів, але вони були вкрай недостатніми, щоб повністю забезпечити нових вояків. У зв'язку з цим П. Шандрук зазначає: «Усіх покликаних, через недостачу кадрів та відповідної кількості військового майна, частини прийняти не могли, тому певне число новобранців було передано до щойно зформованих при кожній дивізії запасових куренів. Належить тут зазначити, що через умовини організаційні та матеріальні склад армії із закінченням мобілізації не збільшився – треба було ще деякого часу, щоб лічбовий стан частин піднісся». Отже, воєначальник враховує і важливе значення організації своєчасного постачання військам всіх необхідних запасів, а особливо він наголошує і на нестачі підготовлених командних кадрів у військах. Даний приклад успішного проведення мобілізації є одним з небагатьох, що досягли, хоча б і частково, своєї мети. Не скрізь українському військовому командуванню вдавалося проведення мобілізаційних заходів на зайнятих українською владою територіях. Доцільно наголосити, що здійснення мобілізації

повинно проходити в умовах всебічного матеріально-технічного забезпечення, яке не вдавалося налагодити. Приймаючи до уваги висновки П. Шандрука, слід вказати, що значна кількість вояків відразу після мобілізації і в подальшому не змогла взяти участь у боях через нестачу озброєння та інших необхідних запасів.

П. Шандрук як учасник тих подій на базі своїх спостережень аналізує комплектування військ УНР і намагається пояснити причини невдач цих заходів: «... бойовий стан армії виносив біля 36 % стану загального. Не можна такого стосунку вважати за разючий в тогочасних умовах. Усі вже згадувані обставини, як рівно ж і справа матеріального забезпечення армії, ..., на це склалися. Треба знати, що майже в усіх на терені колишньої Росії повсталих державах, що мусили були свою збройну силу імпровізувати в часі боротьби за державну незалежність, – стосунок цей не виглядав краще, а вже значно гірший він був у самих москалів: 12 – 18 % ... Порівняно до стану з дня 18 жовтня наша армія, ..., значно збільшилася, цебто праця щодо її поповнення дала за ... досить короткий час певні додатні наслідки» [211, с. 201–210]. Проте в цілому чисельність більшовицьких та білих військ була значно більша за українські. Це співвідношення здебільшого не змінювалося протягом всього періоду збройної боротьби у 1919 – 1920 рр.

Складне завдання щодо збереження наявної збройної сили постало перед урядом УНР після переходу на територію Польщі 21 листопада 1920 р., що відбулося в результаті несприятливих воєнно-політичних обставин. З перших днів інтернування Уряд УНР і вище військове командування розпочали надзвичайно складну і відповідальну роботу щодо зміцнення бойових осередків українських військ. Вже 23 листопада 1920 р. наказом за підписами Головного отамана військ УНР С. Петлюри і командуючого Дієвою Армією генерал-поручника М. Омеляновича-Павленка Військове міністерство було зобов'язане не розформовувати жодної частини, які повинні були „розташовуватися на загальних умовах інтернування в цілях організації і підготовчої праці для повернення на Україну” Загальна чисельність українських військ, що опинилися у Польщі станом на 20 січня 1921 р., становила 17 464 осіб [185, с. 60]. Інтернована Армія УНР була розташована у шести таборах: Олександріві-Куявському (4-та Київська

та 6-та Січова стрілецька дивізія), Вдовицях (1-ша Запорізька стрілецька і Окрема кінна дивізія), Петрикові (Кулеметна дивізія і Штаб Дієвої Армії), Щепіорно (Каліш) (2-га Волинська і 3-тя Залізна дивізія), Ланцеті (Окремий корпус кордонної охорони і 5-та Херсонська стрілецька дивізія), Ченстохові (урядовці та армійський шпиталь). У м. Ченстохові також розташовувалися старшини і урядовці Військового міністерства і Генерального штабу Армії УНР. Незначна частина Армії УНР опинилася на території Румунії, яку очолив підполковник Г. Порохівський [131, с. 408]. Ці війська мали бути збережені для подальшої збройної боротьби.

Таким чином український уряд та командування Армії УНР не змогли налагодити єдину і стабільну організацію комплектування військ особовим складом. Війська поповнювалися за рахунок мобілізованих, але кількість їх була надто незначною і не могла задовольнити наявних потреб військ. У переважній більшості населення неохоче йшло до Української армії, як і до інших армій, що діяли в Україні – білої або червоної. Війська можна було частково укомплектувати добровольцями, але їх було ще менше. Незадовільно виглядала справа поповнення армії кваліфікованими командними кадрами, оскільки на початку правління Директорії ставлення до колишніх офіцерів було упереджене і багато хто з них з недовірою поставилися до української державності та знайшли своє місце у червоній та білій російських арміях.

Успішному поповненню українських військ заважала низка суттєвих обставин. По-перше, населення добре розуміло, що влада Директорії не є стабільною, політика її, незважаючи на соціалістичні гасла, не була зрозуміла переважній більшості громадян УНР, в т. ч. і політика земельна; По-друге, не було відповідним чином налагоджено постачання військ всім необхідним: харчуванням, одягом, пальним, кіньми, боєприпасами, медикаментами і т. ін.; По-третє, не вдалося налагодити масовану національно-державницьку пропаганду для роз'яснення цілей і завдань УНР у боротьбі за державність, з обов'язковим урахуванням соціальних проблем.

Здійснивши аналіз поглядів на військове будівництво в УНР та вплив суспільно-політичної обстановки на творення українського війська, нормативно-

правову базу, яка регламентувала процес творення та діяльності Армії УНР, особливості комплектування військ та характерні риси особового складу Української армії, автор робить такі висновки:

1. З приходом до влади Директорія УНР не мала чіткої програми державного будівництва, невід'ємною і найважливішою частиною якого є створення національної армії як гаранта зовнішньої безпеки держави. Серед політичних лідерів УНР не було єдності в поглядах на цей напрямок державотворчої діяльності. Лідери УНР не визначилися з тим, якою має бути Українська армія, не були чітко визначені її основні завдання. Незважаючи на складні воєнно-політичні обставини, у яких велося військове будівництво в УНР, українське державне та військове керівництво змогло створити широку нормативно-правову базу, яка регламентувала практично всі сторони життєдіяльності війська. Приймалися закони, що регламентували діяльність армії. Військові статuti визначали різні сторони життєдіяльності військ. Саме прийняття статутів – внутрішньої служби та польової служби слід вважати найбільш вражаючим досягненням у справі створення нових керівних документів. Для свого часу це були документи, які можна вважати прогресивними, а їх зміст заслуговує на поглиблене вивчення та ґрунтовний аналіз. Продовжувалася робота щодо створення та впровадження у військах нових зразків військової форми одягу, системи військових звань і військових нагород, а також бойових прапорів. Ця робота не була доведена до кінця, в ході здійснення її мали місце суттєві недоліки, що були викликані відсутністю єдиної точки зору, негативний вплив здійснювало і те, що ці організаційні заходи здійснювалися в умовах постійної війни. Для здійснення державного контролю за військом, активізації роботи з патріотичного виховання створювалися спеціальні органи – зокрема державна інспектура. І хоча вона свого призначення в цілому не виправдала, проте певною мірою спричинилася до зміцнення військової дисципліни і правопорядку та придушення свавілля окремих військових керівників.

2. Комплектування українських військ здійснювалося без чіткого плану. Незважаючи на прийнятий спеціальний закон, мобілізаційні заходи проводилися стихійно, особливо, це стосується зимового періоду 1918 – 1919 рр. В багатьох

випадках командири дивізій Армії УНР проводили мобілізацію власними силами на підконтрольних територіях і тоді мали місце випадки успішного проведення її. В цілому ж за оцінками учасників досліджуваних подій протягом всього часу визвольної боротьби мобілізація проводилася незадовільно. Нечисленним джерелом поповнення військ були добровольці, проте їх мала кількість не могла задовольнити наявних потреб військ. Чисельність українських військ не була постійною, дуже часто змінювалася. Найчисленнішою, але недостатньо впорядкованою була Українська армія після повстання проти гетьмана. Менш численною, але більш впорядкованою стала Армія УНР навесні – влітку 1919 р., після проведення реорганізації. Особовий склад українських військ ніс на собі всі вади, притаманні тодішньому суспільству, які обумовлювалися революційним часом та безладом, викликаним громадянською війною. Вони були підготовленими воїнами, які в разі охоплення їх відповідними заходами бойової підготовки, патріотичного виховання та зміцнення військової дисципліни могли скласти основу регулярної Української армії.

Важливим напрямком діяльності уряду УНР та військового керівництва була підготовка командних кадрів. Відзначається, що кадрове забезпечення державних установ було однією з найпекучіших проблем в історії УНР [87, с. 10]. Повною мірою це можна сказати і про військові кадри на той час. Українська армія постійно відчувала значний некомплект підготовленого командного складу. Нестача командних кадрів негативно позначалася на стані військової дисципліни, бойового навчання та національно-патріотичного виховання протягом періоду 1918 – 1920 рр., і цей фактор разом з іншими значно вплинув на результат визвольної боротьби. Це питання набуло ще більшої актуальності в зв'язку з тим, що вже на початку повстання проти гетьмана виявилася нестача кваліфікованих керівників різних рівнів для республіканських військ. В подальшому всі роди зброї Армії УНР потребували термінового вирішення кадрового питання. Військове керівництво Директорії УНР розпочало велику роботу з метою створення широкої мережі військових навчальних закладів, які могли б забезпечити Українську армію добре підготовленими командирами.

29 грудня 1918 р. військовий міністр УНР запропонував Директорії утворити інструкторські старшинські і підстаршинські школи, навчальні команди, товариства „Просвіти” у військах і т.д. Тоді ж він мав визначити відповідну грошову суму, яка потрібна для впровадження в життя цих планів [87, с. 129].

Було також прийнято позитивне рішення щодо подальшої діяльності військової академії у Києві та підготовки в ній слухачів, що закріплювалося спеціальним наказом від 31 грудня 1918 р. Нова республіканська влада мала усвідомити виняткове значення такого навчального закладу для забезпечення Армії УНР командними кадрами. Крім того, начальник Головного управління Генерального штабу отаман О. Осецький вимагав терміново відкрити короткотермінові курси для підготовки старшин для зайняття посад у Генеральному штабі. Відповідальність за діяльність академії в цілому та за відкриття і навчання на вказаних курсах покладалася на начальника академії, яким призначався отаман М.Л. Юнаков [6, арк. 2]. Так планувалося розгорнути в УНР підготовку вищого командного складу Української армії.

У січні 1919 р. затверджено штати військових навчальних закладів Армії УНР, а саме пішої інструкторської школи старшин, Київської гарматної юнацької школи, інженерної юнацької школи з інструкторським старшинським відділом, пішої юнацької школи. Ці військові навчальні заклади планували відкрити у Києві на базі колишніх російських військових училищ. Тоді ж затверджено штат Єлисаветської кінної юнацької школи зі старшинським інструкторським відділом знов-таки на базі колишнього кавалерійського училища російської армії. Штатний розклад пішої юнацької школи передбачав посади, крім начальника школи та його помічника, 2 курінних отаманів, 9 сотенних, 32 командирів чот, 1 начальника кулеметної команди – командирів підрозділів, інструкторів з гімнастики та фехтування (8 осіб), з верхової їзди (2 особи), з гарматної та інженерної справи (по 2 особи відповідно). Зважаючи на необхідність посилення патріотично-виховного впливу, штати нових юнацьких шкіл передбачали викладання спеціальних дисциплін з українознавства. З цією метою до навчального процесу передбачалося залучати відповідних спеціалістів з цивільних навчальних закладів. Всього у вказаних школах повинно було навчатися: у піхотній – 1000 юнаків, у

гарматній – 600 юнаків, в інженерній 300 юнаків і 150 старшин, у кінній – 200 юнаків і 125 старшин [16, арк. 72–72 зв., 75–76, 85–85 зв., 96–96 зв.]. Така кількість тих, хто навчається, визначалася наявними потребами Української армії у командних кадрах.

Передбачалося, що новоутворена УНР матиме в подальшому і Військово-Морський флот, тому вживалися заходи і для підготовки кадрів морських старшин. С. Шрамченко пише: «... 11 січня 1919 року ... був затверджений ... закон про заснування Гардемаринської школи. ... Цю Гардемаринську школу малося на увазі заснувати в тому ж Миколаєві з тим, щоби потім або при ній, або, ..., відчинити в Севастополі і кадетські кляси під назвою Морський Кадетський Корпус (назва для Севастополя) або Морський Корпус (назва для Миколаєва – разом з Гардемаринською школою)» Пізніше, окрім старшин, планувалося розпочати підготовку майбутніх молодших командирів – підстаршин флоту [149, с. 37–46]. Ці та інші заходи свідчать, що в УНР мала бути створена широка мережа військових навчальних закладів, де готувалися б військові спеціалісти з усіх напрямків.

З метою поповнення командного складу 24 січня 1919 р. Рада Народних Міністрів прийняли Закон «Про досрочний призив молоді для укомплектування старшинського складу армії та про відкриття юнацьких військових шкіл». Передбачалося, що вони готуватимуть командні кадри для всіх родів військ прискореним курсом. На навчання планувалося зараховувати громадян УНР, які мали освіту 2 класи міністерських шкіл або вищих початкових, з добрим станом здоров'я, віком від 20 до 30 років. Крім того, військовий міністр повинен був провести достроковий призив молодих людей, які відповідають вказаним вище умовам і народилися у 1897, 1898, 1899 рр. Юнаки, зараховані до юнацьких шкіл забезпечувалися грошовим та іншими видами утримання нарівні з козаками Дієвої Армії УНР [87, с. 450]. У зв'язку з цим були оголошені „Умови до вступу в юнацькі школи”, де визначалися вимоги до вступників та давався перелік документів, які вступники повинні були представити у приймальну комісію. У січні 1919 р. школи мали бути вже відкритими і розпочати навчальний процес [16, арк. 38]. Проте повномасштабному здійсненню цих заходів стало на заваді

залишення Директорією УНР на початку лютого 1919 р. Києва та подальша втрата значної території, що не сприяло планомірній підготовці командних кадрів для Української армії. Наголосимо, що значна частина військових навчальних закладів мала бути розташована саме в Києві і втрата його негативно позначилася на підготовці командних кадрів, загальмувавши роботу, що вже розпочалася.

Одночасно організаційні заходи щодо підготовки командних кадрів продовжувалися. 25 лютого 1919 р. Директорія УНР затвердила Закон про штати тимчасової школи для підготовки старшин при 2-му Подільському корпусі та асигнування коштів на її утримання [87, с. 69]. Також командир цього корпусу наказав відкрити у Вінниці школу для підготовки молодших старшин для даного корпусу, а від командирів підлеглих частин і з'єднань вимагав відрядити на навчання „козаків – свідомих українців, грамотних, за якими не лічиться злочинів, в кількості 48 козаків від пішого полку, по 1 від батареї, 12 від кінного полку. ... Для керування школою від кожного полку призначити свідомого старшину українця” [16, арк. 39]. Так планувалося розпочати підготовку молодших командирів для Армії УНР. Як видно, підготовка командирів первинної ланки покладалася цілком на командирів корпусів, що за умови планомірної організаційної роботи, яка включала всі необхідні заходи, могла дати позитивний результат, відтак нестача молодших командирів у військах УНР хоча б частково могла бути подолана. Показово також і те, що у цій школі планувалося здійснювати підготовку старшин для трьох основних родів зброї залежно від наявних потреб військ. А оскільки дана школа передбачала навчання майбутніх командирів тільки для одного корпусу, то подібні навчальні заклади доцільно було створити і в інших великих об'єднаннях Української армії.

6 вересня 1919 р. вирішено об'єднати всі юнацькі школи в єдину «Спільну військову школу» [87, с. 493]. Там здійснювалася підготовка старшин для всієї Української армії. 10 вересня 1919 р. С.В. Петлюра здійснив її комплексну перевірку, в ході якої проведено показові вправи з гімнастики та стройової підготовки, перевірялося вміння юнаків користуватися зброєю – зокрема кулеметна команда і гарматна батарея демонстрували вміння експлуатувати кулемети і гармати відповідно. Піхотний підрозділ провів показовий наступ.

Головний отаман під час цього огляду відзначив якісну роботу старшин та висловив свої зауваження щодо вдосконалення підготовки майбутніх командирів [161, с. 273–274]. Цей захід свідчить, що командування Української армії приділяло увагу підготовці військових кадрів і цей важливий напрямок постійно знаходився у полі його зору. Незважаючи на величезні труднощі, ця робота проводилася. Юнаки, як видно з результатів огляду старанно і з бажанням оволодівали військовою професією.

Водночас дивним є те, що 14 вересня 1919 р. видано наказ про створення нових військових навчальних закладів. Зокрема, планувалося відкриття юнацьких шкіл для підготовки старшин для піхоти у Кам'янці-Подільському і артилерії у Проскурові. Тут же зазначалося, що вік тих, хто навчається, має бути від 17 до 35 років, а також вимоги щодо освіти, зокрема, в піхотну школу приймалися юнаки з освітою не нижче 4-ох класів середньої школи, у гарматну – не нижче 6 класів реальних шкіл і 7 класів гімназій. Термін навчання визначався 2 роки, але у зв'язку з військовим часом скорочувався до 4 – 6 місяців [161, с. 295]. Скоріше за все цей наказ в частині створення двох шкіл реалізованим не був, оскільки протягом подальшої визвольної боротьби діяла тільки одна Житомирська юнацька школа. Встановлювалася відповідна тимчасова платня штатним викладачам за проведення занять у Спільній військовій школі – 60 гривень, а нештатні одержували 80 гривень. У спеціально виданому наказі не пояснювалося, чому створювалася така диспропорція.

Тоді ж у вересні 1919 р. було вирішено відкрити короткотермінові курси при головних управліннях військового міністерства УНР – Інженерному, Гарматному, Інтендантському, Повітряного флоту, Військово-Санітарному та Військово-Ветеринарному [161, с. 282–283]. Наприкінці вересня остаточно було визначено вимоги, що висувалися до слухачів, а саме громадянство УНР, рівень освіти, порядок утримання на період навчання, порядок складання випускних іспитів та призначення на посади після закінчення курсів залежно від успішності та їх права. Зазначалося, що „... всі, що скінчать курси, а також ті, відбудуть що відбудуть на них неповний строк навчання, повинні служити у війську по своїх фахах до кінця сучасної війни, а після оголошення демобілізації можуть залишати військову

службу, коли вони на це будуть мати право ..., але так, щоб кожний прослужив по своєму фаху в війську не менш, як подвійний строк проти строку навчання на курсах, при чому неповний строк перебування на курсах залічується за повний” [161, с. 324–328]. Таким чином, організація короткострокової курсової підготовки в тодішніх умовах війни могла значною мірою покрити потреби Армії УНР у старшинських кадрах.

Восени 1919 р. активізувалася робота щодо створення спеціальних шкіл для підготовки молодших командирів. 8 жовтня прийнято рішення про формування школи підстаршин за окремим штатом. Термін навчання встановлювався 4 місяці. Після закінчення вказаної школи випускники призначалися на посади у своїх військових частинах. Розподіл за родами зброї визначався таким чином: піхотні та кінні полки направляли по 10 підстаршин, гарматні полки та інженерні курені – по 5 підстаршин [161, с. 341–342]. Як видно, питання підготовки підстаршинських кадрів постійно перебувало в полі зору командування Армії УНР.

Робота з організації підготовки військових кадрів продовжувалася і у 1920 р. Зокрема, висловлювалися пропозиції щодо відкриття спеціальних курсів, на яких готувалися б старшини Генерального штабу, оскільки в Армії УНР постійно відчувалася нестача кваліфікованих військових спеціалістів вищого рівня, а також курси для підготовки командирів первинних підрозділів та молодших командирів [22, арк. 15]. Здійснювала свою діяльність школа для підготовки старшин піхоти у Кам’янці-Подільському. Зокрема, у лютому 1920 р. Можна скласти певне уявлення про організацію навчального процесу у ній. Заняття починалися о 8 годині ранку і проводилися протягом 5 годин щоденно, з понеділка по суботу. Кожні 45 хвилин викладалися окремі навчальні дисципліни. Заняття проводилися як в аудиторіях, так і на місцевості, особливо ті, що були пов’язані з застосуванням зброї. До проведення занять залучалися як викладачі так і представники командування військ. Майбутні старшини вивчали такі дисципліни: тактика, фортифікація, артилерія, телефонний зв’язок і гасування, топографія, статuti (гарнізонний, дисциплінарний, стрілецький), законодавство, українська мова, історія України, військова адміністрація, законодавство, релігійна бесіда, військова етика (методика національного виховання) [28, арк. 43]. Умови

тодішньої війни вимагали створення подібних військових навчальних закладів і для інших родів зброї Армії УНР, а саме: для кінноти, артилерії, інженерних військ, авіації і т.д. Це було складне завдання, реалізація якого потребувала планомірної організаційної роботи, величезних коштів і стабільної воєнно-політичної ситуації, якої неможливо було досягти під час постійної рухливої війни і частої зміни території. Підготовча робота постійно проводилася командуванням українських військ.

Після інтернування Армії УНР у Польщі продовжувалася діяльність щодо налагодження підготовки старшинських кадрів для армії. Частково це завдання виконувала Кам'янецька піхотна юнацька школа, яка наказом Головної команди Військ УНР від 27 липня 1921 р. була перейменована в Державну Спільну Юнацьку Школу. Тут готувалися старшини для усіх родів зброї. Випускникам її надавалося первинне старшинське звання хорунжого. Старшини також готувалися у Дивізійних Юнацьких школах, Військовій Електротехнічній школі Армії УНР, повторні старшинські курси [131, с. 413]. Постало питання створення Військової академії. У лютому 1921 р. Вища Військова Рада Армії УНР під головуванням генерал-поручника М. Юнакова запропонувала розпочати підготовку майбутніх слухачів до Української воєнної Академії. Випускники її мали зайняти посади в оперативних штабах Армії УНР. Цьому заважало скрутне фінансове становище УНР і вдалося створити лише „Скорочені курси по підготовці штабних старшин до праці в оперативних штабах Армії УНР”. 10-14 листопада 1921 р. проведено вступні іспити, зараховано 35 осіб. Вони почали навчання 21 листопада 1921 р. [185, с. 61-63]

Як видно, проблеми організації підготовки військових кадрів для всіх родів зброї Української армії постійно перебували у полі зору державного і військового керівництва УНР. Організовувалися військові навчальні заклади для підготовки старшин та відкривалися спеціальні курси для їх підготовки. Це значною мірою сприяло комплектуванню військових частин та органів управління спеціалістами, які отримали певну підготовку. Проте повністю заповнити цю прогалину за короткий час Українське військово керівництво не могло, оскільки не завжди вдавалося створити відповідну навчально-матеріальну базу, підібрати

кваліфікованих викладачів та налагодити стабільний і безперебійний навчальний процес. Саме це, на нашу думку, було найголовнішою проблемою, оскільки навчальний процес може бути ефективним тоді, коли він налагоджений у сприятливих умовах.

Формуванню повноцінних військових частин всіх родів зброї Української армії заважали такі обставини:

1. Значна нестача підготовлених командних кадрів, особливо первинної ланки. Уряд УНР і командування армії не спромоглися налагодити їхню підготовку, що і спричинило нестачу військових керівників у військах УНР.

2. Постійна, майже хронічна неукомплектованість особовим складом, викликана насамперед тим, що значна частина населення України з недовірою поставилася до Армії УНР та її важливих завдань, а відтак часто просто ігнорувала потреби війська. Такі настрої переважали в часи Гетьманату, широкого поширення набули вони і в період Директорії.

3. Повноцінну кінноту, що мала величезне значення у війні, можливо було створити лише за наявності відповідних умов та ресурсів, а їх в той час не було і та досконала організація кінних частин і з'єднань, яка планувалася командуванням Армії УНР, була впроваджена тільки частково.

4. Протягом 1919 – 1920 рр. не вдалося забезпечити Українську армію у відповідному обсязі зброєю, технікою та боєприпасами. Військові частини отримували зброю, відібрану у противника в боях, як здобич, або використовували наявну. На території України не було налагоджено військового виробництва. Західні держави, які могли допомогти постачанням зброї та військової техніки, боєприпасами та іншим майном, не підтримали боротьбу УНР за державність, що також посприяло поразці.

5. В УНР була можливість створити систему військової освіти, яка б відповідала тогочасним вимогам і могла забезпечити Українську армію командними кадрами. Проте цьому заважали суттєві обставини. Від колишньої Російської армії залишилася значна, хоча і не повна, матеріальна база, не бракувало також і підготовлених спеціалістів. Але для будівництва та розвитку військово-навчальних закладів необхідно створити мирні умови, у яких цей

процес міг би планомірно здійснюватися. Також мирний час був потрібен і на підготовку нових командних кадрів, а його історія відвела надто мало для реалізації цієї мети. Вдалося лише задекларувати наміри про створення системи військової освіти. Однак варто визнати, що навіть в таких несприятливих умовах підготовка старшин здійснювалася, і Українська армія хоч і не повністю, але все-таки задовольняла свої потреби у старшинському складі.

Готуючись до боротьби з гетьманом, республіканські лідери розраховували на використання військової сили, якою необхідно було правильно управляти. Тому під час підготовки до повстання проти гетьмана П. П. Скоропадського 30 жовтня 1918 р. було створено Оперативний Штаб, начальником якого призначено активного учасника підготовки і проведення повстання – генерала Олександра Осецького. Начальником оперативного відділу став підполковник Василь Тютюнник, адміністративний відділ очолив полковник Володимир Кедровський [104, с. 451]. Рада Січових Стрільців делегувала до цього органу своїх представників: Андрія Мельника та Федора Черника, оскільки саме на це формування ліг основний тягар всієї організаційної праці та бойової діяльності повстанських військ [90, с. 57]. Штаб відпрацював план повстання, який було схвалено центральними комітетами партій українських соціал-демократів і соціалістів-революціонерів [90, с. 129]. Цей стратегічний план передбачав переїзд керівників повстання з Києва до Білої Церкви, де, спираючись на формування Січових Стрільців, проголошувався початок повстання. Надалі було вирішено, що керівний орган протигетьманського повстання буде виконувати такі завдання: «збирає біля себе народ, узброює його, формує в правильне військо і тоді вже підходить під Київ та охоплює його зі всіх сторін» [90, с. 146]. Оперативний Штаб мав керувати бойовою діяльністю всіх республіканських військ під час повстання, а в подальшому, після остаточної перемоги Директорії, починався процес формування нових органів управління Української армії. 15 листопада 1918 р. Головний отаман Українських Республіканських військ С. Петлюра видав Універсал про початок повстання. В ньому наголошувалося: «Військові частини генерала Скоропадського для того, щоб не було зайвого пролиття крові і заколотів, – хай переходять в ряди війська

Української Народної Республіки, слідом за тими, що вже перейшли. Військо Української Народної Республіки має своєю метою доценту знищити безладдя, заведене гетьманським урядом, і ту силу, на яку вони досі спирались» [87, с. 376]. Таким чином нова республіканська влада, розпочинаючи повстання, розраховувала отримати у свою підлеглисть регулярні війська, що перебували під гетьманським командуванням.

Після захоплення влади Директорією розбудова Армії УНР почалася зі створення органів управління військами та призначення перших посадових осіб. На чолі Армії УНР стояв Головний отаман С. В. Петлюра, який зосередив у своїх руках всю військову владу. 22 січня 1919 р. відбулися певні кадрові зміни у керівництві Українською армією: військовим міністром призначено генерала Олександра Грекова, заступником військового міністра – генерала О. Осецького, начальником Генерального штабу сотника Андрія Мельника (колишнього австро-угорського офіцера), його помічником – отамана В. Тютюнника, начальником Головного управління Генерального штабу – отамана В. Бронського [6, арк. 45]. Штаб Дієвої Армії керував діяльністю українських військ до утворення Штабу Головного отамана в серпні 1919 р.

8 лютого 1919 р. на засіданні Директорії було прийнято рішення про об'єднання військового та морського міністерств і утворення на їх базі єдиного міністерства оборони. Того ж дня міністром оборони було призначено Ю. Шаповала, якому ставилося завдання приступити негайно до «сформування народної армії для захисту української землі» [87, с. 39].

Одним з перших кроків щодо утворення органів управління Армії УНР стало затвердження 13 лютого 1919 р. “Тимчасового штату Генерального штабу”. Згідно з ним Генеральний штаб Армії УНР складався з Головного управління Генерального штабу, двох отаман-квартирмейстерських управлінь та канцелярії. До складу управління 1-го отаман-квартирмейстера входили відділи: оперативний, до складу якого входили частини оперативна і дислокаційна, а також відділи розвідки, осібний, служби зв'язку, топографічна частина. Головним був оперативний відділ. На нього покладалися такі функції: „обміркування питань і планів по підготовці до війни театру майбутніх військових подій, об'єднання і

загальне керівництво оперативною працею в низших штабах, підготовка загальних міркувань щодо будови великих і малих формацій ...” [13, арк. 1].

Управління 2-го отаман-квартирмейстера включало організаційний відділ, який займався питаннями організації і застосування родів військ, відділ навчання військ, військово-освітній, військово-видавничий, закордонний та мобілізаційний. Організаційний відділ, зокрема його 1-ша частина відповідала за формування та організацію діяльності військових частин і з’єднань наступних родів військ: піхоти, кінноти і артилерії. 2-га частина – за технічні війська (інженерні війська і війська зв’язку), та установи тилу. Важливим структурним підрозділом був відділ навчання військ, посадові особи якого займалися розробленням військових статутів, настанов та організацією практичного і теоретичного навчання особового складу – тобто організацією бойової підготовки військ. Можна зробити висновок, що найвідповідальніша робота покладалася на відділи організаційний та навчання військ. Організацією патріотичного виховання у військах УНР займалися спеціально створені структурні підрозділи – військово-освітній та військово-видавничий відділи. Тоді ж запроваджено посаду інспектора війська УНР по справам національно-культурно-політичним, що мав права помічника військового міністра. В Генеральному штабі як структурний підрозділ створювався інформаційний відділ [1, арк. 86]. Безумовно важливі завдання покладалися на мобілізаційний відділ, зокрема: облік і призов новобранців, облік всіх старшин, підстаршин і козаків. Окремий підрозділ у даному відділі здійснював розрахунки потреб військ у конях та возах для них, зокрема забезпечення кінноти та господарських потреб армії і т. д. Окремим підрозділом була також канцелярія Головного управління Генерального штабу, до складу якої входили підрозділи забезпечення, а також Військово-учений комітет, що відповідав за організацію наукової і освітньої діяльності в інтересах військ та Термінологічна і мово-виправна комісія. Всього у Генеральному штабі Української армії, згідно з затвердженим штатом, нараховувалося 546 осіб [4, арк. 66 – 70 зв.].

Побіжний огляд організації даної установи дає вагомі підстави зробити висновок, що її структура не була до кінця продумана, а її робота не могла бути

достатньо ефективною в тодішніх умовах. Проте варто наголосити, що цей штат був все ж таки тимчасовим і подальша діяльність щодо вдосконалення організації органів управління Української армії постійно продовжувалася з умовою обов'язкового урахування сучасних вимог, покладаючись на наявний досвід, а також всіх обставин, які склалися в Україні протягом 1919 – 1920 рр.

Так в березні 1919 р. було остаточно здійснено розмежування повноважень і сфер діяльності Військового міністерства та Штабу Дієвої армії УНР. Відтепер Військовий міністр відповідав за реалізацію завдань, які були тісно пов'язані з тилловим забезпеченням:

1. «Збір, підрахунок і класифікація військового майна, котре зараз не потрібне для Дієвої армії, приведення цього майна до практичного вжитку, постачання ним запасових частин і частин Дієвої армії по вимогам начальника постачання Дієвої армії;
2. Утворення при головних управліннях комісії для закордонних замовлень різних предметів постачання;
3. Керування ремонтом і постачанням кінськими запасових частин та кінських запасів Дієвої армії».

Ці завдання безпосередньо поклалися на товариша (заступника) військового міністра УНР, який відповідав безпосередньо за налагодження постачання для українських військ всього необхідного. Дана посадова особа безпосередньо військами не керувала, а відповідала лише за забезпечення їхньої діяльності. Для здійснення цієї роботи він залучав відповідні управління: артилерійське, інженерне, інтендантське і ремонтне, а також окремі комісії: повітроплавну, санітарну і ветеринарну.

Генеральний штаб Армії УНР переформовувався в управу Генерального штабу. Завдання начальника цього управління були більш широкими і не менш відповідальними:

1. «Всі організаційні справи по запасним частинам, поповненням та навчанням їх, постачанням фронтів Дієвої армії і маршовими сотнями;

2. Систематизація та приведення до ладу всіх формувань, які зараз переводяться на території УНР і які не передбачені мобілізаційним планом та не вийшли в склад Дієвої армії, або вищезазначених запасових частин;

3. Утворення резерву старшин і складання кандидатських списків, котрі надсилати до Штабу Дієвої армії;

4. Разом з державним секретарем військових справ виробка одноманітності військової організації по всій території УНР;

5. Керування справами військово-шкільної і позашкільної військово-національної освіти;

6. Розробка закону про матеріальне забезпечення родин козаків і старшин, які перебувають в запасових або дієвих частинах».

Незрозумілим виглядає пункт 4, даного документа, оскільки такої посади як державний секретар військових справ в державному проводі УНР ніколи не існувало, а відтак реалізація даного положення не могла бути здійсненою і залишилася на папері.

Важливі функції покладалися на канцелярію військового міністерства, а саме канцелярія займалася «остаточною розробкою законопроектів, які стосуються до військових справ. ... обов'язки керування справами законодавчого та бюджетно-рахівничого характеру». У безпосередньому підпорядкуванні начальника канцелярії Військового міністерства перебували управління: загальне, законодавче і бюджетно-рахівниче.

Військовий прокурор очолював військово-юридичне управління військового міністерства і керував всіма судовими справами.

Військовий міністр особисто контролював процес формування нових військових частин, які не входили до складу Дієвої Армії УНР, а також роботу щодо створення органів постачання військ. Продовжувалася робота і щодо розроблення та якнайскорішого впровадження штатних розкладів всіх військових частин та установ [11, арк. 21].

Даний документ підтверджує те, що в уряді С. Остапенка велася робота щодо створення нормативної бази з організації оборони держави, зокрема впорядкування організації та діяльності органів військового управління.

Діяльність Генерального штабу була припинена і його старшини перейшли до Штабу Дієвої армії, утвореного на базі Головного управління Генерального штабу. Відтак він безпосередньо керував бойовою діяльністю всієї Армії УНР.

На чолі всіх українських військ надалі стояв Головний отаман Симон Петлюра, якому належала вся військова влада. Йому безпосередньо підпорядковувались Військовий міністр і Наказний отаман. Останній за задумом правих партій повинен був керувати військом, чим обмежувалася влада Головного Отамана. Рішення про впровадження цієї посади було прийнято Директорією 24 лютого 1919 р. Тоді ж вирішено визначити обсяг прав і обов'язків Головного отамана, Наказного отамана та військового міністра [87, с. 65]. Наказним отаманом було призначено генерала О. Осецького. Впроваджувалася ця посада з метою обмеження влади С. Петлюри в Армії УНР, а з часом – і поступового усунення його від влади над військом [218, с. 32]. Визначалося, що «Головний отаман має верховний догляд за всіма озброєними силами Республіки і через нього Наказний отаман підлягає Директорії ...» Наказному отаманові доручалося безпосереднє керівництво бойовою діяльністю військ і «йому підлягають всі галузі Дієвої армії во всіх відношеннях». Військовий міністр мав основним завданням формування і організацію Республіканських військ та постачання їх всім необхідним до передачі військ і постачання в склад Дієвої армії [87, с. 491]. Проте з часом цей захід себе зовсім не виправдав і тільки заважав стабільній організації керівництва військами, а Головний Отаман і надалі впевнено тримав у своїх руках всю військову владу [218, с. 112] За свідченням М. Капустянського «... Осецький є добрий організатор, людина енергійна, з піднесеним честолюбством. Мав зв'язки в національних українських колах. ... Великою хибою ген. Осецького є відсутність горожанської мужности твердо висловити свою думку перед Головним Отаманом Петлюрою та Урядом і допоминатися її здійснення». А крім того «Прерогативи його влади і влади Головного Отамана не було точно розмежовано і авторитет Наказного Отамана зникав у чарівному впливові Головного Отамана» [112, с. 43]. Тобто посадові обов'язки та межі відповідальності наказного отамана не були точно визначені,

реальної влади над військом він не мав і, відповідно, не міг здійснювати помітного впливу на організаційні заходи в армії та її бойову діяльність на фронті. Посада Наказного отамана була остаточно скасована 19 липня 1919 р. Після цього номінально керування військами знов опинилося в руках Головного отамана, при чому здійснювалося воно, керуючись положеннями Польового управління військами 1914 р. з тією лише різницею, що було значно скорочено кількість старшин у штабах. В організації органів управління керувалися переважно російським досвідом. Було постановлено для координації діяльності фронту і тилу утворити військову раду у складі головуєчого Головного отамана та її членів: військового міністра, начальника штабу Дієвої армії УНР, державного інспектора та представника від Кабінету Народних Міністрів [87, с. 547].

Особу військового міністра висували урядові партії. М. Капустянський свідчить, що начальник Генерального штабу підлягав військовому міністру безпосередньо. Проте він же зазначає, що не було начальника Генерального штабу в широкому розумінні цього слова (в т. ч. і штатного). Він же вказує, що Головне Управління Генерального Штабу після розгрому в Києві, зробленого в його особистому складі генералом О. Осецьким, відіграло незначну роль. У ньому було лише чотири старшини Генерального Штабу. Решта його старшин зайняли штабні посади в армії. Усіма операціями керував Штаб Дієвої Армії. Головний тягар роботи покладался на оперативний відділ і розвідку. В оперативному відділі було багато працездатних старшин Генерального Штабу і його було добре організовано. Добре також працювала і служба зв'язку. Розвідка працювала незадовільно, що негативно відбивалося на організації і проведенні операцій. Штаб Дієвої Армії УНР мав майже всі технічні засоби та відповідну організацію і працював з повним напруженням своїх сил. Ним видавалися розпорядження всім частинам Армії УНР, а після об'єднання двох українських армій влітку 1919 р., – загальні директиви для Української Галицької армії, яка номінально підлягала Головному і Наказному отаманам, а виконувала завдання Уряду ЗУНР [112, с. 43-46].

Необхідно зупинитися на особистостях тих військових діячів УНР, які очолювали Штаб Дієвої Армії УНР та інші структурні підрозділи, працювали в

них, оскільки про цих людей відомо порівняно небагато, хоча вони залишили досить помітний слід в історії Української армії 1918 – 1920 рр.

Начальником Штабу Дієвої Армії було призначено колишнього австро-угорського офіцера отамана А. Мельника, що перед цим служив у загоні Січових Стрільців. Він характеризується сучасниками як «Видатний старшина, знаменитий організатор, відважний коректований і чесний, палкий патріот. Здобув собі пошану й повагу старшин Ш. Д. А., вояків та урядових і політичних чинників. Але для свого високого становища мав тоді ще мало досвіду» Його найближчим помічником був російський підполковник (у минулому) В. Тютюнник. «Більша частина праці по організації повстання і по керуванню військом в цей тяжкий період лягла на нього. Молодий старшина величезної енергії і працездатності, шляхетного честолюбства, дуже рішучий і настирливий, рідкої чесності і некорисливий. ... Військову справу він розумів і любив. Мав горожанську мужність і міг твердо висловити свою думку, ... Палкий патріот. Головною хобою його була властива йому гарячковість, а в запальчivosti – зухвалість, різкість і зайва прямолінійність. Політики не любив. Не мав вищої військової освіти і штабового досвіду, а тому не досить обраховував «час і простір» і готовий був піти на ризиковне, необмірковане й невідповідне обставинам рішення. ... Для керування військом йому конче потрібна була допомога досвідчених старшин Генерального Штабу» [112, с. 44].

Посаду генерал-квартирмейстера займав В. О. Сінклер, генерал-майор російської служби. «Це чесна людина, досвідчений, здібний старшина, знавець військової справи. Лагідний, усидливий і акуратний. Добре розбирався в обставинах. ... Не українець і через те, а почасти ще й з властивости свого характеру тримався дуже обережно і навіть в рішучі хвилини, коли вимагалось подати свій авторитетний голос, не висловлювався, уникаючи небажаних нарікань, звичайно не в справі чисто оперативних розпоряджень, а в питаннях, що торкаються взаємного стосунання політики та стратегії, боротьби з ота манією і демагогією» [112, с. 45]. В. О. Сінклер був добре підготовленим спеціалістом, що користувався повагою своїх колег і підлеглих. Є. Маланюк свідчить: «... Штаб Армії (в який зараз же перетворився бувший Генеральний Штаб) одержав

першорядного майстра, що майже з нічого zorganizував був оперативний апарат Армії. І той апарат, ..., – запрацював як годинник” [200, с. 334].

Можна зробити висновок, що в органах управління Української армії служили добре підготовлені військові спеціалісти. На прикладах цих коротких характеристик А. Мельника, В. Тютюнника та В. Сінклера можна твердити, що вони були перш за все добрими працівниками і відданими патріотами незалежної України. Проте не всі вони мали відповідну освіту і досвід роботи, які цілком дозволяли б їм професійно виконувати свої завдання. Не завжди позитивно на якості роботи могло позначатися те, що іноді траплялися непорозуміння між старшинами, що в минулому пройшли різні військові школи (Російську, Австро-Угорську) і мали різні підходи і погляди на організацію армії, підготовку військ, їх призначення та завдання.

Організація органів управління Української армії протягом 1919 – 1920 рр. постійно змінювалася та вдосконалювалася. Цього вимагали складні умови діяльності військ. На це також могла впливати політична ситуація в країні. 3 травня 1919 р. військовий міністр УНР Г. Сиротенко затвердив Тимчасовий штат Головного управління Генерального штабу. Згідно з ним у начальника вказаного управління було 5 помічників. До складу ГУГШ входили наступні структурні підрозділи:

Організаційний відділ, на який покладалося розроблення штатних розкладів для частин і з'єднань піхоти, кінноти, артилерії, технічних військ і спеціальних парків, а також військових статутів.

Мобілізаційний відділ мав своїм завданням облік і призов новобранців і запасних, а також постачання для військ коней, транспортних засобів і т. д.

Відділ навчання військ розробляв військові статuti, а також організовував теоретичне і практичне навчання військ.

Відділ з улаштування служби закордонних військ відповідав за «закордонний зв'язок», вивчення закордонної військової преси, організація розвідки і боротьба з іноземною розвідкою. Важливим напрямком його діяльності було вирішення справ, пов'язаних з поверненням в Україну військовополонених українців.

Культурно-освітній відділ в складі освітньо-адміністративної, видавничо-господарської, редакційно-термінологічної частин та військово-історичного музею організовував національно-патріотичне виховання у військах УНР.

Іншими структурними підрозділами ГУГШ були: частина зв'язку, інспекторський та пенсійний відділи [15, арк. 60–60 зв.].

Дана структура, в основному, залишалася постійною, проте залежно від наявних потреб до штатного розкладу вносилися відповідні зміни. Так, наприклад, у вересні 1919 р., зважаючи на збільшення обсягу робіт мобілізаційного відділу, впроваджено посади помічника начальника відділу та другого помічника начальника частини з обліку і призиву запасних [161, с. 291]. В разі потреби подібні зміни могли вноситися і до інших штатних розкладів.

В управлінні армійського корпусу були посадові особи, які безпосередньо підлягали командирові корпусу: генерал для доручень по інспектурі кінноти, генерал для доручень по інспектурі артилерії, генерал для доручень по інспектурі піхоти, помічник командира корпусу, ад'ютант, начальник медичної частини, начальник ветеринарної частини, начальник судової частини.

Начальнику штабу армійського корпусу підлягали: булавна частина, помічник начальника штабу армійського корпусу, ад'ютант, команда штабу, завідувач зброєю, начальник зв'язку, технічний відділ, артилерійський відділ, кіннотний відділ, морський відділ, пересувний відділ, організаційний відділ, координувально-доглядний відділ, культурно-освітній відділ [14, арк. 117].

До управління пішої дивізії входили командир дивізії, його помічник (заступник) та штаб дивізії, який складався з таких структурних підрозділів: оперативно-розвідочної частини (основної), яка включала оперативну, розвідочну і статистично-топографічну частини. Тут за штатом працювали писарі, експедитори і т. д.

На чолі частини зв'язку стояв командир сотні зв'язку при штабі технічного куреня, що підлягав начальнику штабу дивізії. Крім того, до штабу дивізії входили окремі спеціальні підрозділи забезпечення: персонально-господарча, комендантська, хіміко-метеорологічна й інтендантська частини та спеціальні

медичні підрозділи. Дивізійним інженером призначався командир технічного куреня. Всього у штабі дивізії було 17 старшин, 7 урядовців, 210 козаків [15, арк. 10–12].

Під час підготовки наступу на Київ влітку 1919 р. в організації українських військ відбулися суттєві зміни, викликані важливими зовнішньополітичними обставинами. Зокрема, проведено номінальне об'єднання Наддніпрянської (УНР) та Галицької армії після її поразки в боротьбі з польськими військами за Львів і Галичину та вимушеного переходу останньої через Збруч.

5 серпня 1919 р. Директорія УНР, зважаючи на об'єднання двох українських армій, прийняла постанову про забезпечення спільних дій Галицької та Наддніпрянської армій. В ній зокрема наголошувалося: «... Для об'єднання військових ділань запропонувати Головному отаманові утворити Головний Оперативний Штаб всіх військ Української Народньої Республіки, призначивши шефом Штабу по вибору Головного Отамана особу, яка б відповідала вимогам військового фаху, а також вимогам, що диктуються інтересами Української Народньої Республіки відносно внутрішньої і міжнародної політики. ... В склад Оперативного Штабу мають ввійти представники Штабу Дієвої Армії і Галицької Начальної команди на паритетних началах» [160, с. 109].

З метою реалізації цих положень та об'єднання керівництва двома українськими арміями вже 7 серпня 1919 р. було затверджено «Положення про штаб Головного отамана всіх Збройних Сил УНР», (ШГО) що став вищим органом управління двох українських армій. Продовжували існувати також окремі штаби двох армій. Визначалися основні завдання ШГО, зокрема: збір, розробка і систематизація військових відомостей, необхідних Головному Отаману для управління операціями, складання загального оперативного плану, розробка вказівок Головного Отамана для здійснення операцій; передача його наказів і розпоряджень у війська. Наголошувалося, що Начальник Штабу є найближчим співробітником Головного Отамана по «керуванню військовими операціями. Він повинен знати всі плани і заміри Головного Отамана щодо військових подій. Начальник Штабу при допомозі Отаман-квартирмейстера повинен представляти Головному Отаману міркування про провадження військових операцій та про

засоби для їх виконання. Він також освідомлює командуючих армії, груп і відділів про обставини на театрі воєнних дій». Отаман-квартирмейстер був найближчим помічником Начальника Штабу Головного Отамана і фактично являвся його заступником. В положенні наголошувалося: «Начальник Штабу і Отаман-квартирмейстер повинні бути при всіх докладах Головному Отаману щодо військових справ, та висловлювати свої міркування, подавати висновки письмово. Начальник Штабу або Отаман-квартирмейстер повинні брати участь у всіх політичних нарадах, що мають вплив на операції, спосіб ведення війни, систему організації Збройних Сил». Зверталася увага і на кадрові питання: «В віданню Начальника Штабу знаходяться старшини Генерального штабу по всім театрам воєнних дій» [16, арк. 128–131 зв.]. У вересні 1919 р. з метою об'єднання справи постачання було створено єдиний орган постачання двох Українських армій на чолі з М.М. Стасюком [87, с. 515].

М. Капустянський вважає, що ШГО «... складено з відповідних осіб і добре його організовано. Тому цей орган, ..., мав силу справитися з оперативними завданнями моменту.

На перших порах цьому штабові трохи не вистарчало досвіду в боротьбі на большевицькому фронті, але постать Начальника Штабу й ближчих помічників, а також сприятлива ситуація давали надію на те, що вище керування матиме успіх. Порівнюючи слабша була лише розвідка.

ШГО доручено лише оперативне керування; забезпечення армій до нього не належало. Обмеження компетенцій ШГО лише оперативним боком, на нашу думку, було недоцільне, бо в належному забезпеченні нашої обдертої, голодної і не досить забезпеченої вогнеприпасами армії полягали наші дальші успіхи. ШГО для залагодження цієї важливої справи мав змогу вплинути на Військового Міністра і вищі чинники Уряду, які, на жаль, звертали увагу в зовсім інший бік». В цю управлінську структуру було включено по 50 % представників від двох армій – Армії УНР та УГА. Начальником Штабу головного Отамана було призначено колишнього російського генерал-лейтенанта Миколу Леонтійовича Юнакова, що мав відповідний досвід керування органами управління. Він характеризується як «... з натури шляхетна, дуже вихована людина. Він

прекрасно розбирався в обставинах і глибоко їх аналізував. За великої війни от. Юнаків посідав вищі штабові і командні посади. Трохи бракувало йому лише здоров'я та наполегливості у зносинах із вищими чинниками нашого уряду. Великого досвіду щодо боротьби з большевиками він ще не мав, бо досі активної участі в ній не брав». Отаман-квартирмейстером призначено представника УГА, колишнього австро-угорського офіцера Віктора Курмановича, що раніше був начальником штабу УГА [112, с. 178]. Він характеризується як «... досвідчений, серйозний і працездатний старшина» Його помічником призначено сотника Олександра Кузьминського – представника Дієвої Армії УНР [112, с. 127–128].

Обидві армії зберігали кожна свою окрему організацію, але для керівництва їх діями було утворено єдиний орган управління, хоча подальші події свідчать, що це не призвело до монолітності двох армій. Це обумовлювалося і тим, що в складі управлінських структур не було створено спеціальний підрозділ, який забезпечував би ідеологічний вплив рівною мірою на вояків двох армій та впливав на їх національну свідомість. Найвищими посадовими особами штабу Головного отамана були начальник штабу та отаман-квартирмейстер, що мав права його заступника. Вони брали участь у всіх політичних нарадах, що стосувалися військового будівництва, надавали свої пропозиції з цього приводу [16, арк. 128–131 зв.]. Керівники Штабу Головного Отамана, окрім військово-управлінської функції виконували ще й воєнно-політичну, що вимагало від них певної теоретичної підготовки в області суспільно-гуманітарних знань, якої було вкрай недостатньо [147]. Штаб Головного Отамана всіх Збройних Сил УНР керував спільною бойовою діяльністю об'єднаних Українських армій до укладення галичанами відповідної угоди з білогвардійцями та переходу Української Галицької армії на бік Добровольчої армії генерала А. І. Денікіна 5 листопада 1919 р. Приблизно в той же час була припинена і діяльність цієї структури.

Організацію управління корпусу можна прослідкувати на прикладі Запорозької групи. М. Омелянович-Павленко, що був її командиром згадує про її органи управління та їх працівників: «..., полковники Воскобійників і Кушц ... виконували обов'язки нач. штабу. Останній ... залишався на тій самій посаді, що на ті часи вимагала не тільки технічного знання, але й тонкого чуття й великого

службового такту, щоб штабову частину зробити апаратом регулярного чину. Штаб групи організаційно близько наближався до ... корпусних штабів: до першого квартирмайстра були приділені старшини: сотники: Чабанівський і Савченко (оперативна частина), Рембалович (зв'язок), Лимаренко (команд. штабу), й інші, а до управління вартового отамана – полковник Литовчик, сотники: Росіневич, Бординас і Гринько. Старшини ..., виконували і, треба сказати, дуже сумлінно службу вартових старшин при штабі групи» [152, с. 215].

Зверталася увага на приведення організації всіх органів військового управління до потреб держави та армії. Зокрема, Головний отаман С. Петлюра в липні 1920 р. вимагав: „Зважаючи на сучасні військові обставини, я вважаю кінцевим скоротити фактичний персональний склад військового міністерства і установ йому підлеглих (...) до 2-ох співробітників на відділ. ... Розпорядження це в рівній мірі розповсюджується і на Генеральний Штаб” [22, арк. 8 зв.].

У 1920 р. Штаб Армії УНР складався з двох управ, які включали такі структурні підрозділи: 1-ша управа – оперативний, розвідочний, контррозвідочний, зв'язку (у його розпорядження передавалася телеграфно-телефонна сотня), історично-інформаційний, культурно-просвітній та організаційний відділи. 2-га управа – інспекторський відділ з частинами персонального складу, нагородної, наказно-загальної, загальний з загальною та господарчою частинами і мобілізаційний відділи [24, арк. 45–48]. Можна стверджувати, що порівняно з попереднім періодом (1919 р.) організаційно-штатна структура штабу Армії УНР була значною мірою оптимізована шляхом скорочення. Позитивним слід вважати і те, що у його складі з'явилися структури, на які покладалося проведення виховних заходів у військах УНР.

Органи управління Армії УНР під час Зимового походу були нечисленними, їх організаційно-штатна структура була значною мірою скорочена, оптимізована. М. Омелянович-Павленко, що командував Українською армією, згадує: ”Характерною рисою всіх штабів була їх надзвичайна мініатюрність, тобто якраз протилежно до попередніх періодів, коли штаби були великі. Наприклад, штаб армії складався з 5 – 7 старшин, включаючи сюди й мого ад'ютанта.

Привожу фактичний реєстр штабу армії:

1. В. о. начальника штабу – полковник Долуд (...)
2. Старшина по оперативних справах – сотник Пругло (...)
3. Вартовий отаман, він же й головний контролер в армії, полковник Ткачук; помішником при ньому по інспекторській частині – сотник Копац (...).
4. Військовий панотець – Пащевський.
5. Начальник конвою – підполковник Павловський, старшини конвою – сотники Шейко, Рожко.
6. Начальник ординарської команди – хорунжий Дмитрусь.
7. До того скарбник та ще кілька осіб по господарських справах.
8. Персональний ад'ютант при командуючому армією сотник Миколаєнко й чотар Кочуржук (...) [153, с. 422].

Зменшення чисельності працівників штабу пояснюється партизанським характером бойових дій під час Зимового походу, умови якого вимагали більшої мобільності військ. У такому разі війська, які діяли у специфічних умовах, не були переобтяжені зайвими управлінськими структурами.

27 лютого 1920 р. генерал В. Сінклер порушив питання про необхідність побудови нової, більш ефективної структури вищого військового керівництва, створеного на основі досвіду Франції як провідної країни світу. А вже 26 березня 1920 р. у Військовій Секції представлено проект української моделі, який, після доопрацювань з боку військового міністра 8 квітня 1920 р. перетворився у законопроект УНР «Про вище військове управління в УНР». Згідно з ним планувалося сформувати вищий військовий орган із трьох осіб – військового міністра, начальника Генерального Штабу та Генерального інспектора, при чому ці особи не підлягали один одному, а підпорядковувалися лише Головному отаманові як Верховному головнокомандувачу. Начальнику Генерального Штабу підлягали начальник Гловного управління Генерального Штабу, начальник Головного Шкільного управління та начальник геодезичного управління. Військовий міністр через 1-го помічника керував діяльністю Головного штабу, головного військово-юридичного управління, начальника головного санітарного та ветеринарного управлінь. Через 2-го помічника Військовий міністр керував головними управліннями артилерійським, інженерним, технічним та ремонтним

депо [22, арк. 37]. Особливе місце відводилося Вищій Військовій Раді, що складалася з 6-ти осіб, як координаційному осередку між урядом і армією. Допускалося призначати на посаду військового міністра цивільну особу, як це було прийнято у Європі [183, с. 10–11]. Протягом травня – серпня було створено Штаб при Головному отаманові військ УНР у складі канцелярії та двох управ (персональної і військового духовенства) і передбачені Положенням до закону УНР «Про вище військове управління в УНР», схваленого Радою Народних міністрів УНР 24 травня 1920 р., органи вищого військового керівництва. Сформована Вища Військова Рада на чолі з генералом Коваль-Медзвецьким стала вирішувати широке коло питань у військовій сфері на державному рівні, оскільки до її складу, крім семи старшин вищого рангу, увійшли Голова Ради Народних Міністрів, Міністр фінансів та Державний контролер. Генеральний штаб на чолі з генералом В. Сінклером, створений шляхом реорганізації Головної управи Генерального Штабу Військового міністерства, став повноцінним робочим органом Верховного головнокомандувача, здатним забезпечити керівництво двома-трьома об'єднаннями. Генеральна інспекція на чолі з полковником В. Петрівим, маючи у своєму складі шістьох інспекторів-професіоналів, тримала під контролем хід реорганізації у всіх родах зброї. А оновлене Військове міністерство практично стало структурою матеріального забезпечення армії [22, арк. 37]. П. Слюсаренко стверджує, що створені органи вищого військового керівництва були спроможні забезпечити бойову діяльність кількасоттисячної армії. Було оптимізовано і штаб Дієвої Армії шляхом переформування його управ у дві, завдяки чому підвищувалася його мобільність. Крім цього, до складу штабів з'єднань введено культурно-освітні відділи і духові оркестри [183, с. 14].

Організація управління військами та діяльність посадових осіб органів управління Армії УНР визначалася відповідними керівними документами. Так «Статут польової служби» містив відповідний розділ «Керування військом», а в якості додатку – «Служба старшин Генерального штабу», де мова йшла передусім про начальників штабів з'єднань – корпусів, дивізій і загонів. У «Статуті ...» зазначалося: «Призначене для спільного чину військо формується в *армії, окремі корпуси і загони* з різного роду війська, не порушуючи без кінечної потреби

існуючої організації. Коли для сукупних чинів об'єднується кілька загонів або військових частин, не об'єднаних сталою організацією, старший з начальників приймає на себе спільну команду, ... *Кожен вояк мусить розуміти свій маневр*, тому всі начальники повинні вчасно ознайомлювати своїх безпосередніх підлеглих з тим, що саме їм з якою метою їм доведеться чинити. ... В наказах та розказах, щоб не обмежувати самостійності підлеглих, слід вказувати обстанову й мету; вибір способів для досягнення мети надається самим виконавцям. Коли виділяється частини й загони для самостійних чинів на довший протяг часу і обстанови не може бути визначено, то в наказ включається лише загальну мету чинів і, ..., дається провідні вказівки для чинів, ... Слід мати на увазі, що зміна й переміна виданого розпорядження завжди шкодливо відбивається на виконанню і викликає непевність; тому всякий наказ і розказ повинно гаразд обміркувати раніш, ніж видати до виконання» [187, с. 4–5].

Основні положення у даному документі визначали поняття бою: «Під час бою успіх буде на боці того, хто ясно уявляє собі мету, якої хоче досягти, й хто краще орієнтований в положенню свого війська та ворога; той, хто чинить рішучіше, сміливіше та з більшою умілістю; хто здатен виявити впертість у досягненню мети». Приділяється велика увага ролі, місцю та професійним якостям військового керівника в ході управління військами під час ведення бойових дій. Наголошувалося: «... Приймаючи рішення, начальник не повинен коритися волі супротивника, а намагатися до досягнення своєї мети, обраховуючи протидію супротивника тільки, як перепону на шляху до здійснення її, яку треба енергійно поборювати. ... повинен дбати не тільки про вчасну видачу приказів, але й пильнувати за виконанням їх; від начальника вимагається також безперестанного, всестороннього вивчення супротивника та обстанови взагалі, що дає можливість *вгадувати події наперед*, отже вчасно вживати відповідних заходів. ... Начальник часто не буде мати певних і точних відомостей для в'яснення дійсної обстанови, але це не повинно бути перешкодою до того, *щоб він прийняв визначений рішення, бо саме найгірше на війні – не зважитися ні на що*» [187, с. 115]. Ці положення «Статуту ...» свідчать про те, що від військового керівника вимагалися розумна рішучість, ініціатива, професіоналізм та чіткий

контроль за діяльністю підлеглих військ. Практичне підтвердження даних положень знаходимо у мемуарах відомого військового діяча доби Директорії УНР А. Пузицького: “Психічне наставлення військової маси, як і поодинокого вояка відносно начальника є того роду, що вояк не терпить начальника зі слабою волею, лякливого в бою, який піддається впливові сильніших від нього волею, губить голову в ті критичні моменти, коли козацька маса покладає на нього всі надії. Суворий до крайності, але справедливий начальник все буде керувати не тільки тілом, але й душею свого підлеглого. Українські вояки в масі своїй є глибокі патріоти і почуття це треба уміло і обережно використовувати” [169, с. 42]. Українські військові керівники правильно розуміли свою роль і місце в управлінні військами в ході бойових дій.

Начальник штабу частини (з'єднання) згідно «Статуту ...» виконував такі обов'язки: «... завжди мати докладні і точні відомості: про поділ війська підпорядкованого начальникові; про склад, число та місце роз положення кожної частини та про стан бойового припасу (...); при розпологові війська для відпочинку, під час пересування та бою – складати міркування й розрахунки, що до зосереднення його в тилу, чи іншому напрямку. ... З відомостей здобутих про ворога, він повинен складати міркування про силу, склад та поділ ворожого війська, На його обов'язок покладено повідомлення частин війська про сусіднє військо, про ворога й про місцевість. ... повинен за своєю відповідальністю вживати заходів для своєчасного одержання військом усіх розпоряджень, що видається через штаб, заряжає всіма засобами для зв'язку, які є при штабі. Він повинен дбати про вчасне й певне встановлення технічних засобів зв'язку між частинами, підлеглими начальнику. ... Під час бою ... стежить за чинами війська, щоб на вимогу начальника докладати: в якому положенні в даний час знаходиться кожна частина, де знаходяться сусідні військові частини й що можна гадати про чини ворога. Він повинен зібрати відомості для вияснення не лише сил та складу ворога, що чинить проти частини війська підлеглої начальникові, але й для визначення, які саме частини супротивника брали участь у бою. ... Одержавши доповідження від війська, складає найповніше доповідження про перебіг чинів та негайно подає, з підписом свого начальника, до вищого штабу».

Визначалися, також, завдання, які покладалися на начальника штабу після завершення бойових дій. Водночас, досить коротко, без поділу за конкретними посадовими особами, визначалися завдання іншим працівникам штабу: *«Старшини генерального штабу, що є в штабі військової частини (загону) крім начальника штабу повинні допомагати йому, виконуючи його накази»* [187, с. 217–219]. В даному положенні не визначені обов'язки для посадових осіб – старшин штабу, що є без перебільшення суттєвим недоліком даного розділу *«Статуту ...»*

Одним з нових органів військового управління Армії УНР була Вища Військова Рада – колективний орган загальноармійського значення. Вона мала право попереднього розгляду всіх законодавчих справ, остаточного розв'язання в межах законів, адміністративно організаційних і господарчих питань у справах, що стосуються озброєних сил Республіки, а також для координування діяльності Військового міністра, Начальника Генерального штабу і Генерал-інспектора Військ УНР. Персональний склад її ухвалювався Радою Міністрів і затверджувався Головою Директорії УНР. лютого 1921 р. на посаду Голови Ради С. Петлюра затвердив генерал-поручника М. Юнакова. 10 лютого затверджено склад Ради: голова – генерал-поручник М. Юнаков, члени – генерал-поручник М. Омелянович-Павленко, генерал-полковник С. Дельвіг, генерал-хорунжі В. Сальський і В. Сінклер. Пізніше до складу Вищої Військової Ради були включені представники від Уряду та Дієвої Армії УНР. Зокрема від Уряду міністри Саліковський, С. Тимошенко і В. Прокопович. Від Дієвої Армії включалися генерал-хорунжі О. Удовиченко та Ю. Тютюнник. В різний час у її роботі брали участь і інші військові керівники [131, с. 411].

Вищі штаби української армії за своєю типовою організацією були подібні російським органам управління часів Першої Світової війни з усіма їх позитивними і негативними особливостями. Окремі сучасні дослідники дійшли висновку, що організаційно-штатна структура вищих органів управління Української армії в цілому відповідала потребам сучасної війни, проте не завжди включала структурні підрозділи, які організовували національно-патріотичне виховання у військах [147]. Іншими характерними недоліками були незадовільно

налагоджена розвідка, а також не завжди достатня кількість підготовлених і досвідчених старшин з відповідною військовою освітою і досвідом штабної роботи. Мало враховувався позитивний досвід організації органів військового управління зарубіжних країн.

Розділ 4. Організація родів військ Армії УНР та їх забезпечення

Українська армія у 1918 – 1920 рр. складалася з піхоти, кінноти, артилерії, технічних військ, броньових сил та авіації.

Найважливішим і найчисленнішим родом зброї Української армії була її піхота. У «Статуті польової служби» приймаючи до уваги значення піхоти, наголошувалося: «Головна роля під час бою належить піхоті, всі інші роди війська повинні всіма силами та засобами допомагати їй в досягненню боєвих цілей та самовідреченно визволяти її в тяжку хвилину. Взаємно й піхота повинна жертвувати собою для визволу інших родів війська, надто ж артилерії (*артилерії – О.Д.*)» [187, с. 115]. Передусім, як видно, приділялася посилена увага організації взаємодії піхоти та артилерії. Л. Шанковський, досліджуючи організацію українських військ у 1917 – 1920 рр., зазначає, що “... українська піхота була непогана. В наступі вона була кращою ніж в обороні, а це тому, що ніколи не мала забагато набоїв. У наступі вона дуже часто здобувала ворожі становища атакою на багнети. Українські піхотинці були меткими стрільцями, а крім того вирізнялися ще й підприємливістю й зарадністю, малою вибагливістю та видержливістю у маршах. Мало який вояк був би здатний воювати в таких поганих умовах, які майже завжди мала українська армія. До цього ще треба додати, що український вояк, якщо не рахувати деяких формацій, ... був слабо вишколений. Він жив тим, чого навчився в чужих арміях та боях, бо на організацію свого вишколу ніколи не було часу” [212, с. 34].

Командування республіканської армії на базі повстанських формацій планувало створити повноцінну регулярну армію. З цією метою 1 січня 1919 р. Головний Отаман військ УНР С. В. Петлюра підписує наказ № 22, який визначав загальну організацію Армії УНР. Згідно з цим наказом Українська армія складалася з 10-ти армійських корпусів. Корпус включав 2–3 піхотних дивізії, кожна з яких включала по 3 піхотних і по 3 артилерійських полки [11, арк. 8–9 зв.]. Піхотний полк складався з 3-ох куренів, по одній сотні розвідки та зв’язку, хіміків та саперів, санітарної чоти, полкової обозної валки та оркестру. Курінь включав 3 піхотні сотні та 1 кулеметну. Піхотна сотня складалася з 3-ох чот по 3

рої, кулеметна сотня – 3 кулеметні чоти по 2 важких і 4 легких кулемети. В полку за штатами військового часу було: старшин – 112, лікарів – 5, військових урядовців – 9, панотець – 1, козаків муштрових – 3318, козаків немуштрових – 877, коней – 657. Озброєння: гвинтівок і карабінів – 3260, револьверів – 247, кулеметів – 18 [15, арк. 33–41 зв.]. Формування піхотних дивізій згідно зі встановленим типовим штатом було вирішено розпочати у 1-му, 2-му, 3-му, 4-му та 7-му кадрових корпусах 7 лютого 1919 р. [8, арк. 26–26 зв.].

У вересні запроваджено формування піхотних бригад. Організаційно бригада включала штаб, 2 піхотних полки 3-ох курінного складу за штатами військового часу, 2 легких батареї і кінну півсотню. В окремих випадках такі бригади комплектувалися добровольцями і їм призначалися райони постійної дислокації [161, с. 293]. Тобто існувала не тільки дивізійна, а й бригадна система, яка свідчить про те, що організація української піхоти була тепер неоднорідною.

Навесні 1920 р. відбулися останні організаційні зміни в Армії УНР. Тактичною одиницею тепер був піхотний курінь. Відтак кожна дивізія складалася з трьох стрілецьких бригад. Бригада складалася з трьох піхотних куренів згідно зі штатом, що наведено вище. Дивізію мав підтримувати кінний полк чотирисотенного складу, включаючи кінну артилерійську батарею, а також артилерійська бригада з трьох артилерійських полків. Дивізії додавалися автоколона, технічна, технічно-ремонтна і штабна сотні, госпіталь і дивізійний обоз [178, с. 64]. Зміни відбувалися таким чином, ще відтепер не повинно було бути піхотних полків. Організація і чисельність піхотних куренів при цьому змінювалася незначно. Зверталася увага на те, що доцільно було зменшити кількість немуштрового особового складу. Зокрема вважалося, що немуштрові повинні складати 25–28 % від чисельності куреня [22, арк. 16]. Це пояснювалося хронічною нестачею особового складу, а відтак – постійною необхідністю збільшення чисельності муштрових козаків, які перебували у бойових підрозділах Армії УНР.

Такою мала бути організація української піхоти. Але в дійсності довести частини і з'єднання до необхідної кількості особового складу та відповідного рівня забезпечення військ так і не вдалося. Ні одна з військових частин за своєю

чисельністю протягом 1919 – 1920 рр. не була доведена до повного штату. Не вистачало як кваліфікованих командирів всіх ланок, так і рядового складу.

Виходячи з штатної чисельності піхотного полку, піхотна дивізія, включаючи 3 піхотні полки, за штатом мала числити приблизно до 10 000 козаків і 340 старшин. Але на практиці було інакше, що переконливо підтверджується наведеними вище відомостями щодо чисельності Армії УНР в період з січня 1919 р. і пізніше. Надалі ситуація не покращувалася, що видно на прикладі 61-го піхотного полку 17-ої піхотної дивізії. На 7 лютого 1919 р. полк нараховував 40 старшин та 676 козаків [12, арк. 20]. Тобто загальна його чисельність була приблизно в 5 разів меншою від кількості, потрібної за штатом військового часу. В подальшому кількісний склад піхотних частин змінювався незначно.

Важливо з'ясувати також укомплектованість піхотних полків старшинським складом, оскільки це завжди виступає важливою умовою в справі зміцнення військової дисципліни та правопорядку у військах, підвищенні їх боєздатності. Документ з фондів ЦДАВО України свідчить, що в тому ж 61-му піхотному полку станом на 21 березня 1919 р. з 112 необхідних за штатом старшин в наявності було лише 40, тобто ненабагато більше 30 % від потрібної кількості. Найбільше не вистачало командирів первинної ланки, тобто командирів чот. Зокрема з 48 потрібних за штатом було лише 9. Крім того, не вистачало зв'язківців, хіміків, лікарів і полкового священика [12, арк. 38–39].

Архівні документи свідчать, що такі приклади були непоодинокими. Подібна ситуація мала місце і в інших частинах Дієвої Армії УНР, в тому числі, і в піхоті. Так у серпні 1919 р., під час походу об'єднаних українських армій на Київ, 2 піхотні полки т. зв. «Сірої» дивізії мали лише по 285 козаків, піхотні полки групи Січових Стрільців нараховували приблизно від 398 до 830 бійців, кількість старшин в полках рідко перевищувала цифру 60 [19, арк. 1–6].

Обставини, котрі заважали укомплектувати військові частини козаками з'ясовані вище. Щодо старшинського складу необхідно зазначити, що підготовлених спеціалістів не вистачало ще й через те, що відповідним чином не була організована їх підготовка. Такі спеціалісти як зв'язківці і хіміки були порівняно новими для тогочасних армій і їх не вистачало навіть в арміях

розвинутих країн. Командирів первинної ланки також необхідно було готувати, але в умовах рухливої війни без добре організованого тилу це питання не могло бути вирішено. Уряд УНР і командування армії намагалися створити мережу військово-навчальних закладів усіх родів зброї і досягло у цій роботі певних результатів, але в цілому це можливо було тільки в мирних умовах, яких протягом 1918 – 1920 рр. майже не було, за винятком грудня 1918 – січня 1919 рр., коли Директорія УНР перебувала в Києві, але цього часу виявилось занадто мало, щоб повною мірою налагодити навчання і виховання військових кадрів.

Бойове застосування піхоти визначалося положеннями «Статуту польової служби». В ньому зокрема зазначалося: «... стрілецькі лави повинні просуватися від однієї стрілецької позиції до другої, резерви – від одного закриття до другого; при цьому під дійсним ворожим огнем слід удаватися до набирання на нових стрілецьких позиціях і за новими закриттями шляхом бистрих пересувань частями, такі повинні бути меншими, що дужчий вогонь» [187, с. 128]. «Чини піхоти складаються зі зближення з супротивником та руху для заволодіння ворожим роз положенням ударом в багнети. треба пам'ятати, що нерозважний наступ вдень по відкритій місцевості з далекого віддалення проти ворога, озброєного сучасною зброєю майже завжди провалиться і ціли не досягне. Протівно, коли чини переводиться на закритій просторіні, в туман чи метелицю, проти розстроєного супротивника, коли супротивник має слабеньку армату, несподіваними фланговими атаками, атаками невідготовленого до них супротивника ..., один енергійний та скорий рух забезпечить найбільший успіх. Чини піхоти вдень супроводиться мушкетним та кулеметним вогнем» [187, с. 135–136].

У нашому дослідженні доцільно сказати кілька слів на адресу тих військових частин, що уславилися під час боротьби за незалежність України. В часи Директорії в Армії УНР було 2 корпуси – Січових Стрільців і Запорозький. Корпус Січових Стрільців було створено на базі Окремого загону Січових Стрільців, що був сформований за часів гетьмана і став основною частиною республіканських військ під час протигетьманського повстання. Він складався з двох дивізій, які після реорганізації Наддніпрянської армії в травні 1919 р.

отримали порядкові номери 10 і 11. Пізніше до його складу увійшла 9 Залізнична дивізія. Характеризуючи Січових Стрільців, М. Капустянський вказує, що вони «виявляли велику самостійність, не завжди рахуючись з розпорядженнями вищого командування, що шкодило справі. Цю групу було краще за інших забезпечено всім потрібним. У неї було найбільше гармат і скорострільів. За нею йшли цілі ешелони з постачанням» [112, с. 47–48]. Командиром корпусу був полковник Є. Коновалець, начальником штабу – полковник М. Безручко. Він так пише про січовиків: “Основою корпусу... залишилися славні кадри полку СС..., – підсилені молодими, свіжими й зразково вишколеними сердюками... те, що сердюки були дітьми заможніших селян-хліборобів, робило корпус... надто відпорним на гасла комуністичної Москви”. Він робить висновок на користь цього з’єднання: ”...у корпусі... щасливо поєдналися найліпші риси придністрянського і наддніпрянського українського вояки, що разом з одержаною доброю військовою підготовкою в цілості складалось на видатну боєздатність...” [44, с. 202–203]. Група Січових Стрільців становила приблизно четверту частину Армії УНР і являла собою досить поважне як за чисельністю, так і за озброєнням військове з’єднання. У цьому з’єднанні постійно на вискому рівні знаходилася бойова підготовка. Під час інспектування це відзначав Головний Отаман військ УНР С. Петлюра, оцінюючи стан навчання особового складу. Разом з тим він вимагав більше уваги приділяти організації оборони піхотних підрозділів проти кінноти противника, оскільки відповідні навички не були належним чином відпрацьовані [161, с. 335–336]. Це було важливим на той час, оскільки противники УНР мали численну і добре підготовлену кінноту. Зважаючи на високий рівень національної свідомості вояків, їх дисципліни та бойової підготовки, поважний досвід участі у бойових діях, Січові Стрільці були одним з найбоєздатніших формувань Армії УНР. Така якість цього формування досягалася завдяки наполегливій праці його старшин.

Іншим, досить заслуженим формуванням, був Запорозький корпус, пізніше перетворений на Запорозьку групу. До його складу входили 6, 7 і 8 дивізії. М. Капустянський так пише про цю частину: ”Многостраждальна Запорозька група – не мало було над нею зроблено експериментів, але цей сильний

військовий організм не зруйнувався. Надто міцний фундамент заклали при заснуванні запорізьких частин отамани Натієв і Балбачан... За командирів корпусу призначалися відомі авантюристи або неуки (Данченко, Волох та ін.) ще до того ведено агітацію різними партіями (особливо есерами), які не могли примиритися з організованістю цієї групи". Часта зміна командирів сприяла поширенню настроїв невизначеності серед вояків, таким чином погіршувався моральний стан старшин і козаків, а вузько-партійна агітація поширювала розбрат, знижувала рівень військової дисципліни, організованості і боєздатності, втрачався авторитет військового керівника. Про участь запорожців у бойових діях М. Капустянський пише так: «На долю Запорозжців під час боїв за Лівобережжя... тяжке завдання оборони Харківщини, де вони й понесли великі втрати. Надалі вони прикривали район на південний схід від залізниці Фастів – Козятин – Жмеринка. Нарешті, ..., пробилися до Дністра й обібрані до нитки «дружньою нейтральною Румунією», зосередилися в районі Радивилів – Почаїв. Голі, хворі й беззбройні Запорозжці мали високий дух» [112, с. 48]. На вимогу румунської військової влади вони рухалися пішим порядком і без зброї. Під час перебування на території, підконтрольній Румунії, а саме на Буковині, за українськими частинами спостерігала румунська військова розвідка та цивільна влада. Останні справедливо припускали, що українські війська використовуватимуться для боротьби проти більшовиків [41, арк. 1]. При цьому румуни не повернули відібране у них військово майно.

Під час походу на Київ командування корпусом прийняв полковник В. Сальський. Він мав значний досвід служби та участі у бойових діях. М. Капустянський дає стислу характеристику особового складу Запорозької групи: "Дуже гарний склад старшин, багато кадрових. Були і такі командири полків, що розпочали свою службу простими козаками в Запорозьких частинах і просунулися вгору завдяки своїм великим чинам на очах Запорозжців. Міцне злютовання поміж старшинами та козаками. Своєрідна і сувора дисципліна. Кожна дивізія ба навіть полк мали свою визначену фізіономію. Дисонанс в Запорозьку групу вносили гайдамаки – елемент надзвичайно хоробрий – називали себе частиною «політичною» і вдавалися в політичні авантюри" [112, с. 48]. 8

вересня 1919 р. командиром цього з'єднання був призначений генерал М. Омелянович-Павленко. Він у своїх мемуарах згадує про них з добрим ставленням. Він пише: «Зі своїм власним розумінням справи, зі своїм відмінним, особливим від інших моральним і військовим підходом і з певним комплектом військових традицій – Запорожці були групою, на ті часи дуже характерною. ... Щодо вищої команди, то Запорожці не любили бути під проводом недоуків та аматорів і, хоч траплялося, що дехто з мазунчиків долі добивався булави, та це було не надовго: швидко його змінювали поважніші сили». Свідчення М. Капустянського та М. Омеляновича-Павленка доводять, що в цій військовій частині цінувався високий професіоналізм старшин і козаків. Але найважливішою характеристикою запорожців є така: «При всіх політичних пертурбаціях Запорожці ніколи не забували одного, а саме: то головне призначення війська бути на сторожі національних інтересів у цілості, через що вони ніколи не творили залог великих чи малих міст, а багнети їх були завжди скеровані на кордони України й саме в місцях найбільшої небезпеки. ... Вплив їх на перебіг політичних подій був від початку аж до кінця стало в одному й тому-ж напрямкові – вони хотіли бачити свій край зорганізованим у сильний державний утвір, відпирний назовні, а через те й славний, власною збройною силою. ... Запорожці хотіли цього істотно, корегуючи до того справу в дусі модерних вимог військового діла». [152, с. 214–217]. Як видно, особовий склад Запорозької групи відзначався високим рівнем військової дисципліни, національної свідомості і патріотизму, що було в непростих умовах боротьби за українську державність найважливішою умовою успіху в цій боротьбі. Ці якості вони вміли поєднати з високим професіоналізмом.

Запорожці брали активну участь у бойових діях 1919 р., також відзначилися вони під час «Зимового походу» навесні – взимку 1920 р. На той час це з'єднання після організаційних заходів, проведених командуванням Армії УНР, отримало назву «Запоріжська збірна дивізія». В наказі від 28 березня 1920 р. за підсумками проведених акцій відзначалося: «Бій 25 березня ... вписав нову сторінку в історію Запоріжського війська. Рішуча атака пішого полку з мінімальною кількістю набоїв; козацька смерть 2 курінних і поранення одного; батарея Чорних

Запорожців працювала під рушничним і кулеметним вогнем в 800 кроках від ворожої лави; козак пішого полку, котрий верхи підвозив набої до самої лави під ворожим вогнем; атака кінного Запоріжського полку в случний мент як раз тоді, коли ворожа кіннота переслідувала піший полк і дивізії загрожував катастрофічний відступ в паніці; кулеметник пішого полку, котрий, бачучи, що коні кулемета загрузли в болоті, не покинув кулемета, а відкрив вогонь на 200–300 кроків, піддержавши цим атаку кінного полку. ... Ця кількість героїв в одному бою показує, що може зробити український козак, котрий знає за що він бореться, знає, що діло його праве і перемога буде на боці того народу, котрий бореться за свою волю і має таких славетних синів» [92, с. 288].

Обидва військові з'єднання склали ядро Армії УНР і на них завжди лягав головний тягар бойових дій. Це були найстаріші її частини з міцними бойовими традиціями. Тут дбайливо зберігалися традиції старої російської армії, що сприяло зміцненню дисципліни і боєздатності. Між Січовиками і Запорожцями тривало суперництво за перше місце в Українській армії, але як ті так і другі мали свої заслуги перед Україною [112, с. 49].

В ході збройної боротьби продовжувалося формування нових військових частин Української армії. Це зокрема 3-тя дивізія полковника Олександра Удовиченка, створена на базі 16-го пішого загону. і спочатку отримала порядковий № 2, а внаслідок пізнішої реорганізації українських військ стала 3-ою. Наприкінці травня 1919 р. вона нараховувала до 2000 старшин і козаків, до 35 кулеметів і 13 гармат [196, с. 15]. Влітку 1919 р. дивізія відзначилася у боях під Могилевом-Подільським. Вояки дивізії билися з Південною групою військ Червоної армії. Напружена боротьба велася за важливий Вапнярський залізничний вузол. Угрупування радянських військ чисельно значно перевищувало 3-тю дивізію, але О. Удовиченко на чолі її зміг утримати Вапнярку. За це дивізії була надана почесна назва «Залізна». Про це згадує у своїй роботі її командир О. Удовиченко: «Вагу запеклих боїв 3-ої дивізії проти всієї 14-ої советської армії наше вище командування цілком розуміло й її переможні бої належно оцінило. Коли б 3-тя дивізія ... не витримала й покотилася назад, то всі пляни наступу на Київ ... зійшли на нівець, якщо не назавжди то тимчасово...

Після переможних боїв за Вапнярський залізничний вузол Комдив 3 одержав телеграму наступного змісту: «Повідомляю, що за високу боєздібність і витривалість, за надзвичайне лицарство 3-ої дивізії їй надана назва «Залізна»... Цей наказ оголошено по всіх частинах 3-ої Залізної дивізії. Він став стимулом для Залізних Стрільців: ще з більшим завзяттям, ще з більшою самопосвятою продовжували вони боротьбу з віковичним ворогом України...» [196, с. 165]. Цей приклад переконливо свідчить, що роль і авторитет командира є вирішальними у бойових діях. Здібним військовим керівником виявився командир 3-ої Залізної дивізії полковник О. Удовиченко. Про нього так пише М. Капустянський: «Видатний старшина, шляхетна, скромна людина і талановитий керівник дивізії. В своїх операціях виявляв розумну самодіяльність і велику активність. Завжди своїми рішучими атаками попереджував ворожі зосередження і заміри» [112, с. 50]. 3-тя Залізна дивізія складалася з полків, які уславилися в боях: 7-ий «Синій», утворений з колишніх вояків Синьої дивізії, що побажали продовжити службу в Українській армії, 8-ий Чорноморський та 9-ий Стрільцький полки. Зберегли традиційну організацію піхотні полки і у дивізіях Січових Стрільців [212, с. 38].

У подальшому продовжувалася робота з вдосконалення організації військових частин і з'єднань української піхоти. У червні 1920 р. Рада народних міністрів УНР за пропозицією військового міністра прийняла нову програму, яка передбачала протягом 3 – 4 місяців доведення до повного штату 6 стрілецьких дивізій і одночасно організацію в запіллі 6 запасових бригад [87, с. 76].

Українські піхотинці у 1918 – 1920 рр. були озброєні гвинтівками російського та австрійського, зрідка німецького зразка. Російська рушниця – трилінійна гвинтівка Мосіна 1891 року, калібр 7,62 мм. Вона стріляла на відстань 400 – 2700 кроків і приймала 5 набоїв. До неї належав також багнет, що постійно носився на гвинтівці. Л. Шанковський вважав, що російська гвинтівка була гіршою за австрійський Манліхер або німецький Маузер. Калібр австрійського Манліхера був 8 мм., він приймав також 5 набоїв. Ця рушниця була новішою моделлю – 1895 року. Кулемети були також російські або австрійські. Російські кулемети Максима відзначаються як дуже зручні в експлуатації. Вони мали скорострільність 600 пострілів за 1 хвилину. Початкова швидкість кулі – 615 м.

Далекість бою – 2600 кроків. Австрійський кулемет «Шварцльозе» розкладався на три частини (захисний щит – «панцер», кулемет та підстава) і перевозився на конях. Відзначається, що обслуга цього кулемета вимагала поглибленої підготовки: за лічені хвилини окремі його частини необхідно було зняти з коней, правильно зібрати і почати стрільбу. Кулеметна чота, як правило мала по 12 коней: 4 – під кулемети, 4 – під амуніцію та 4 – під захисний щит та знаряддя. Проте, оскільки коней не вистачало, особовий склад змушений був транспортувати зброю та боєприпаси власними силами [212, с. 39].

Значення кулеметів у тодішній війні було величезне. Тому в Армії УНР зверталася увага на покращення бойової підготовки кулеметних підрозділів та забезпечення ними військових частин. Зокрема, пропонувалося у дивізіях мати спеціально підготовлених старшин-кулеметників, на яких покладалася організація підготовки кулеметників та забезпечення відповідним озброєнням. Вони також повинні були відслідковувати зміни в організації кулеметної справи, видавати спеціальні підручники та впроваджувати їх у військах. Також зверталася увага на необхідність створення навчальних підрозділів для подальшого поповнення військових частин підготовленими кулеметниками [14, арк. 28].

Українська піхота мала на озброєнні також російські міномети, проте їх було мало. Згідно з дореволюційними російськими правилами, яких в основному дотримувались в Українській армії, тяжкі міномети калібром 82 мм. вважались частиною артилерії.

Регламентована дотація набоїв до рушниць та кулеметів згідно з тодішніми вимогами визначалася відповідно 213 набоїв на гвинтівку та 18000 на кулемет, «але це була недосяжна мрія» [212, с. 39]. Саме нестача набоїв в багатьох випадках була причиною, яка не сприяла виконанню військами бойових завдань.

Зовнішньою ознакою української піхоти був синій колір. Його мали петлиці, отоки кашкетів, нашивки, випустки і т.д. Основним кольором одностроїв як у старшин, так і у козаків був захисний.

В Армії УНР служили здібні військові керівники, що стояли на чолі військових частин і з'єднань української піхоти. Більшість з них мали відповідну освіту, досвід служби і участі у бойових діях під час останніх війн. Це

насамперед: М. Безручко, А. Долуд, О. Загородський, В. Сальський, М. Омелянович-Павленко, О. Удовиченко і ін.

Українська піхота в основі своєї організації наслідувала переважно російські зразки. Це пояснюється тим, що переважна більшість командирів частин і з'єднань піхоти мала військову освіту, одержану у військових навчальних закладах Російської імперії та службовий і бойовий досвід, набутий під час служби у російській армії. Більшість особового складу Армії УНР також мала досвід служби, в основному, російської армії за винятком переважної більшості Січових Стрільців (останні служили в австро-угорській армії) [147].

Таким чином можна вважати, що українська піхота протягом 1919 – 1920 рр. могла відповідати всім тогочасним вимогам, які висувалися перед військом, зважаючи на досвід ведення воєнних дій, і зробити вагомий внесок у боротьбу за державну незалежність України. Але для створення повноцінного роду зброї не вистачало людей, в тому числі і кваліфікованих командних кадрів, часу і необхідних матеріальних засобів, тому всі організаційні заходи у військах здійснювалися в умовах рухливої війни під час майже безперервних бойових дій і частої зміни території.

В Армії УНР існував такий важливий на той час рід зброї як кіннота. Проте питома вага її у військах УНР не була великою порівняно з піхотою та артилерією. Відразу слід зазначити, що українська кіннота була нечисленною. Аналізуючи стан Армії УНР та її кількісний склад на початку січня 1919 р., О. Удовиченко констатує: «Особливо відчувався брак кінноти, окремі полки якої нечисленного складу існували тільки при піхотних дивізіях. Загальна кількість кінноти доходила до 1 500 шабель...» [197, с. 51].

Ці відомості відрізняються від тих, які наводить В. Прохода, у нього вони значно більші. Зокрема він вказує цифру 6 960 шабель [166, с. 93–94]. Як бачимо, наведені двома авторами мемуарів відомості надто різняться. Можна припустити, що значна частина кінноти, а саме, та яку не врахував у своїй праці О. Удовиченко, перебувала у складі нерегулярних повстанських підрозділів.

Вищим кінним з'єднанням в Армії УНР мала стати кінна дивізія. Вона складалася з 4-ох кінних полків, а кінний полк – з 4-ох сотень. Крім того, до

складу полку входили 1 кінно-кулеметна сотня, 1 чота розвідки, чоти технічна і зв'язкова, а також санітарна, сурмачів, полкова обозна валка. Кінні сотні включали по 4 чоти, чоти – по 4 рої, кінно-кулеметна сотня – 4 чоти по 4 кулемети [212, с. 43]. Разом з тим створювалися окремі кінні куріні, що призначалися для дій у складі спеціальних загонів. Штат такого куреня було затверджено у лютому 1919 р. За своєю кількістю та організацією такі курені майже дорівнювали кінним полкам. На чолі його стояли командир куреня з двома помічниками. Штаб куреня включав оперативно-муштрову, інспекторську, санітарну та ветеринарну частини, а також полкового священика та відділ постачання. Кінні сотні склалися з 4-ох чот по 5 старшин і по 103 козаки, кулеметна сотня складалася з 2-ох чот по 4 кулемети і нараховувала 3 старшин і 84 козаки. Крім того, до куреня входили кінно-технічна команда, чота зв'язку, кінно-ординарський рій, чота підривників. Всього у курені – 32 старшини, муштрових козаків – 666, немусштрових козаків – 228, коней – 734 [15, арк. 1–4]. Тоді ж у лютому 1919 р. військовий міністр УНР вимагав сформувати в окремих кадрових корпусах кінну дивізію у складі 4-ох полків та кінну бригаду у складі 2-ох полків [8, арк. 26–26 зв.]. Можна зробити висновок, що на початку 1919 р. організація української кінноти не була однорідною.

На відміну від кінноти більшості європейських армій кіннота Армії УНР не поділялася на відповідні роди, а саме спеціального поділу на гусарів, драгунів та уланів в Українській армії не існувало. Українська кіннота була озброєна карабінами і шаблями в основному російського, іноді австрійського зразків. Старшинський і підстаршинський склад мав на озброєнні шаблі і пістолети. Окремі кінні частини були озброєні списами довжиною 311 см. На озброєнні кінноти перебували ручні кулемети Кольта або Люїса. Кулеметні сотні були озброєні кулеметами Максима, що перевозилися на тачанках [212, с. 44].

Командування Армії УНР намагалося створити в Українській армії повноцінні кінні з'єднання. М. Капустянський визначає: «При кожній групі формувалося бригаду кінноти, але ця справа йшла з малим успіхом» [112, с. 50]. Лише в групі Січових Стрільців була власна кіннота – кінний дивізіон Бориса кількістю до 250 шабель та створювалася кінна бригада у Запорозькій групі з

початковою кількістю 200 шабель [112, с. 51]. У серпні 1919 р. її кількість зросла до 760 шабель [19, арк. 1–6].

Великих кінних з'єднань на практиці не було, вся кіннота була розподілена полками або дивізіонами по дивізіях. В окремих з них, як наприклад, у 3-ій дивізії її певний час зовсім не було [196, с. 14].

Наголосимо, що значна кількість кінних частин Російської армії формувалася і комплектувалася в Україні. Л. Шанковський вказує: «В Україні розташовані були запасні кінні полки російської кінноти та головні ремонтні депо. Історично й фактично полки російської кінноти були властиво українськими полками, поскільки вони були зв'язані з традиціями козацьких полків Гетьманщини...» [212, с. 40]. На базі таких багатих традицій можна було створити гарну кінноту.

Значення кінноти в тогочасній війні, незважаючи на посилене впровадження нової техніки і озброєння, залишалось величезним. Вона продовжувала відігравати поважну роль на полі бою. Особливо це видно на прикладі громадянської війни, її яскраво вираженого маневрового характеру, яка охопила майже всю територію колишньої Російської імперії. Сучасний російський дослідник історії кінноти Ю. Ненахов пише, що громадянська війна в Росії, яка носила яскраво виражений маневровий характер (часто через відсутність суцільної лінії фронту), покликана до життя справжній розквіт кінноти у воюючих сторін. Головним мобільним родом військ була кіннота, тому вона і стала головним фактором перемоги на війні. Нестача озброєння у військах – другий важливий фактор громадянських війн, і він, звичайно, також допоміг кінноті, яка надто страждала від великої щільності вогню в Першій світовій війні. Третя особливість: значна кількість погано навчених, поспішно сформованих частин, що не відзначалися дисципліною і піддавалися паніці в разі невдалих дій, при відступі, несподіваному контрманеврі противника. У таких недосвідчених піхотинців атака кінної маси, що неслася вперед, незмінно викликала жах [151, с. 353–354]. Це добре і своєчасно зрозуміли більшовики, створивши великі кінні з'єднання, зокрема кінну армію Будьонного, яка відіграла важливу роль під час громадянської війни, а крім неї мали значну кількість кінних дивізій. Потужну, численну і добре підготовлену кінноту з прекрасним особовим складом мали і

білогвардійці. Українське військове керівництво усвідомлювало виняткове значення кінноти у тодішній війні, проте створити потужний рід військ не змогло, що значною мірою впливало на успіх у збройній боротьбі, особливо проти білої армії. Про це пише також і М. Безручко: «Кінноти, за малим винятком, навіть для розвідки ... не вистачає. Найширші плани про створення кінних бригад – по одній на дивізію – не могли бути виконані за браком: по-перше, відповідних кінних начальників, по-друге, з браку коней і кінського знаряддя. ... Уся війна проти Московщини носила характер надзвичайно рухливий. Бої були скороминулі й завжди вирішальні. Після бою або ворог відходив, або українські війська відходили. Кіннота набула надзвичайного значення. Найменший відділ кінноти завжди вирішував бій. Це признавало командування армії УНР, але, ..., перешкодою до сформування великих кінних одиниць завжди був брак коней і кавалерійського знаряддя» [44, с. 285–286].

Бойове застосування кінноти регламентувалося «Статутом польової служби»: «Кіннота ... допомагає наступові енергійними чинами на фланги і в тил супротивника, надто, коли піхота веде рішучу атаку, діючи кінним чи пішим строем. Коли ворога повалено, кіннота невідступно переслідує його. В разі невдачі, кіннота чинить рішучо, з метою зупинити чи хоч би затримати супротивника, щоб дати піхоті час упорядкуватися. ... В усіх випадках, коли помітить розстрій у піших чи арматних частинах супротивника, викликаний нашими успішними чинами, вона атакує їх, розвиваючи досягнений успіх, або чинить проти контратак супротивника» [187, с. 141].

За типовою організацією кінні полки Армії УНР мало чим відрізнялися від російських кінних полків. Вони нараховували за штатом приблизно 30 старшин, до 5 військових чиновників, дещо більше 600 козаків [86, с. 46].

Влітку 1919 р. під час походу на Київ українська кіннота нараховувала 1751 бійців [19, арк. 1–6]. Така чисельність кінних частин була надто низькою, щоб успішно виконувати завдання, що стояли перед військами.

З метою покращення організації української кінноти пропонувалося прискорити створення кінних бригад, вказувалося, що брак кінноти негативно відбивається на стані війська в цілому. Зазначалося, що необхідно «провести

організацію кінноти, цеб то, ..., 4 окремих кінних бригади в складі 2-ох кінних полків ... Це остання організація, при котрій тільки і можливо існування ... кінноти як такої...». Тобто оптимальною вважалася організація кінноти в складі бригад двополкового складу. Значна увага приділялася і кадровому питанню. На думку військових керівників на командні посади в кінноті повинні були призначатися старшини, що мали відповідну освіту та бойовий досвід 1-ої світової війни. Наголошувалося, також, і на постачанні для кінноти відповідного озброєння [14, арк. 51 зв.].

Як зазначає О. Удовиченко «Формування кінноти йшло дуже повільно з причини браку коней ... Брак кінноти дуже сильно відчувався в армії, у той же час як вона в умовах тодішньої війни відіграла на полі бою велику роль» [197, с. 66]. Передусім це пояснюється відсутністю потрібної кількості коней. Причини нестачі коней пояснює П. Шандрук: «Єдиним доставником коней на звільненій території було селянство, але внаслідок безнастанних воєнних ділань воно вже ... було позбавлено кінського інвентарю. Війська, що оперували в Україні, стосували методу виміну зужитих коней на ліпші селянські, при тому не завжди з доплатою, а щодо большевиків, то вони просто одбирали в селян ліпших коней, щоб не дісталися «петлюрівцям», а крім того і ми, й москалі притягали населення до виконання воєнно-кінської повинності. Внаслідок такого господарювання селяни відмовлялися продавати коней за найвищі навіть ціни, а перед реквізиціями вміли їх так сховати, що відшукати їх було годі» [211, с. 201–210]. Таким чином, формування кінноти гальмувалося перш за все через брак коней. Забезпечити армію кіньми в умовах рухливої війни без стабільного запілля виявилось для уряду командування надто складним завданням. Відтак кіннота Армії УНР не могла відповідати вимогам, які висувалися сучасною війною.

Проте, окрім суттєвих труднощів, які, безумовно, мали місце у процесі створення сучасної кінноти, доцільно зупинитися на прикладах діяльності тих кінних частин, які існували в Армії УНР і уславилися в ході збройної боротьби у 1919 – 1920 рр. Такою частиною був Лубенський кінний полк, що в червні 1919 р. був включений до складу 3-ої дивізії. Її командир О. Удовиченко свідчить: «Незважаючи на малочисельний бойовий склад, Лубенський ескадрон, заховуючи

назву полку, в надії на пізніше розвернення, мав 4 сотні, приблизно по 25 шабель кожна, пластунську сотню – 55 старшин і козаків і кулеметну сотню – 30 старшин і козаків, 3 тяжких і 6 ручних кулеметів». О. Удовиченко робить висновок, що ця частина хоч і була нечисленна, але все ж боєздатна. Він вважає, що Лубенський полк надзвичайно допоміг у бойових діях 3-ій дивізії, особливо під час боротьби з більшовицькими партизанами. Про діяльність цього полку О. Удовиченко пише зокрема так: «Він діставав різні завдання: бути авангардом дивізії; брати активну участь в боях, виконуючи розвідку; забезпечувати крила наступаючої піхоти. Усе ж, найбільше важливі функції Лубенський полк виконував тоді, коли діяв відокремлено, виконуючи самостійні завдання» [196, с. 51–52]. Пізніше цей звитяжний полк було включено в окрему кінну бригаду.

Про кінноту корпусу Січових Стрільців згадує його начальник штабу М. Безручко: «Кіннота складалася з одного кінного дивізіону ... Дивізіон мав 250 вершників і складався з трьох сотень кінних і одної кулеметної ... В період перед операціями в червні місяці була сформована окрема кінна сотня в Крем'янці, що мала бути основою 2-годивізіону, але брак коней великі втрати 1-го дивізіону змусили на деякий час влити її до складу дивізіону Бориса, і дивізіон був переіменований в кінний полк двох дивізіонного складу, кожний по 2 сотні та по сотні кулеметній. Таким чином група послугоувалась увесь час одним полком піхоти, як корпусною кіннотою. При штабах дивізій мало бути по одній сотні кінноти, але ці сотні так і не вийшли з початкової стадії формування через брак коней і сідел». Корпус Січових Стрільців був з'єднанням, котре найкраще було забезпечене відповідним майном, порівняно з іншими частинами Армії УНР. Але навіть тут важко було забезпечити ним свою кінноту, створення якої власне цим і гальмувалося. М. Безручко, як один з недоліків вказує: «... повна відсутність кінноти при штабі групи хоч би для зв'язку, і при штабах дивізій – для розвідки й зв'язку» [44, с. 203, 207].

У 1920 р. в організації Армії УНР відбулися зміни, і це значною мірою торкнулося і кінноти. Протягом цього періоду відбулися найважливіші організаційні заходи, що мали на меті усунення недоліків, які раніше мали місце в Армії УНР у справі створення кінних частин. В одній з своїх промов на засіданні

Ради Народних міністрів УНР Головний отаман військ УНР С. В. Петлюра з цього приводу наголошував: «Наші успіхи до цього часу в значній мірі пояснюються участю кавалерії. Розгортання армії (...) теж у значній мірі залежить від збільшення кінноти». Виходячи з цього, Головний Отаман пропонував взяти зі 100 дворів по 3 коні по відповідних цінах та організувати придбання сідел для організації окремої кінної дивізії [87, с. 248–249]. В результаті проведених організаційних заходів була створена Окрема кінна дивізія, під командуванням генерал-хорунжого І. Омеляновича-Павленка. До складу її входили пластунський курінь, 6 кінних полків, кінногірський гарматний дивізіон, кінна технічна сотня та кінна сотня зв'язку [212, с. 29].

Українська кіннота добре зарекомендувала себе під час Зимового походу. М. Омелянович-Павленко пише, що «... всі зусилля командного складу були зосереджені на ній, бо цього вимагала сама обстановка партизанської боротьби». В цьому поході взяли участь кінні полки: Чорних Запорожців, Костя Гордієнка, Максима Залізняка, кінно-гірський дивізіон та дивізіон кінних Гайдамаків, що були найстарішими частинами кінноти. Найславетнішим з них був полк Чорних Запорожців під командуванням полковника П. Дяченка. Цю частину характеризує М. Омелянович-Павленко: «... багато писалося про них недоброго, а чимало й гарного. (...) ... Де стався який бешкет – Чорні славне військове діло – вони ж ... Рідко яка частина в армії могла похвалитися такими бойовими трофеями, як Чорні – десятки гармат, сотні кулеметів, тисячі бранців, про обози й згадувати не приходиться. Ніде не було більше забитих та поранених ..., як серед Чорних ...» [153, с. 419].

Водночас, кінним начальникам неодноразово вказувалося на необхідність більш ефективного і активного застосування кінних частин. Зокрема в одному з наказів командира Запорізької дивізії у 1920 р. наголошувалося: «... сотня Чорних Запорожців, котра була послана в тил ворогові в напрямку на ст. Еміль, виконала, ... своє завдання, але цей маневр не зробив бажаного впливу на ворога. Командир кінної сотні повинен був мати кавалерійське око і бачучи, що його обхід не робить вражіння, мусив прийняти одно з трьох рішень: 1) не заходячи глибоко в тил ворогові, атакувати його ліве крило, 2) з тилу атакувати ворога, 3) улаштувати

стрілянину у ворожому тилу. ... Це не було зроблено і було однією з причин того, що піший полк не міг виконати свого завдання. Взагалі зазначаю, що кавалерійські начальники повинні мати ініціативу більш чим інші начальники і не боятися іноді провадити цілі операції на свій страх (гарний приклад цього – другий нальот Чорних Запорожців на Богопіль), пам'ятаючи тільки загальну мету та загальний план операції і своєчасно повідомляючи вищих начальників про своє рішення» [92, с. 288]. Вказується на відсутність взаємодії між піхотою і кіннотою, що призвело до невиконання завдання піхотою і невдалих дій військ в цілому. Як видно, командування українських військ постійно розраховувало на рішучі дії кінноти і звертало на це увагу командирів кінних частин, наголошуючи, в першу чергу, на значенні особистої ініціативи з боку командира.

Кінні частини добре діяли в бою проти більшовиків за м. Вознесенськ 16 квітня 1920 р.: «...Кінний полк, під командою полковника Литвиненка, з'явився на обрії великою лавою, і попередивши піхоту, почав рубати ворога направо і наліво. Ворог панічно розбігався, кидаючи зброю, кашкети, чоботи, шинелі, і Запорожці на плечах у ворога вдерлися до самого міста. ... Кінна бригада, під командою полковника Долуда, в кінному строю збила ліве крило ворога і так хвацько почала рубати, що на лівім крилі з ворожого відділу втекло лише 15 кінних, а піхота і решта кінноти – все загинуло під ударами тяжких козацьких шабель. ... На полі бою лежали 280 трупів і до 400 поранених большевиків, забиті коні та різне військове майно» [92, с. 101].

Разом з тим у забезпеченні кінноти мали місце суттєві проблеми. Зокрема, окремі кінні частини неможливо було добре і одноманітно одягнути, така ситуація мала місце у кінному полку 5-ої Херсонської дивізії. При тому, що майже всі козаки були озброєні шаблями і карабінами, у полку не було списів, які були найголовнішою зброєю у проведенні кінних атак [22, арк. 17].

Отже, українська кіннота хоч і не була численною, проте дала багато яскравих прикладів бойового застосування і військової звитяги. Л. Шанковський відзначає, що «українська кіннота, дарма, що нечисленна, була просто знаменита. Це передусім стосується кінних полків Наддніпрянської армії» [212, с. 41].

Зовнішньою ознакою кінноти Армії УНР був жовтий приладний колір та кольорові шлики на хутряних шапках.

Важливим родом зброї Української армії була її артилерія. Вона за типовою організаційною схемою поділялася на легку (польову), важку, гірську, пішу і кінну. О. Удовиченко називає кількість гармат Української армії на початку січня 1919 р. – приблизно 140 – 150 [197, с. 51]. Л. Шанковський вважає артилерію найкращим родом зброї Армії УНР. Він зокрема пише: «До самого кінця визвольних змагань вона була надійним бойовим родом зброї, що часто вирішував вислід окремих боїв. Дуже часто українська артилерія випереджувала піхоту в наступі, засипуючи супротивника картечним вогнем зі своїх гармат, а у відвороті часто відступала останньою, стримуючи надто вже сильний натиск ворога». Результати діяльності артилерії здебільшого позитивно оцінюють учасники бойових дій 1919–1920 рр. [44, 60, 196, 212]

До складу піхотної дивізії включалася бригада польової артилерії, до якої входили 3 артилерійські полки. Бригада включала також чоти розвідки, зв'язку та артилерійський парк. Бригада важкої артилерії складалася з 2-ох важких артилерійських полків, 1-ого гірського артилерійського полку, протилітакової батареї, чоти розвідки, зв'язку та артилерійського парку при кожному корпусі. До складу кінних дивізій планувалося включити по 1-му полку кінної артилерії. Фактично артилерійський полк був дивізіоном, оскільки складався з 3-ох батарей по 4 гармати в кожній [212, с. 45–46]. Тяжкий гарматний полк складався з 4-ох батарей [8, арк. 26–26 зв.]. Крім того до складу полку входили чоти розвідки, зв'язку, санітарна та обозна валка. У складі батареї було 5 старшин, 1 військовий чиновник, 104 козаки, 118 коней, 4 гармати [16, арк. 97–98]. Отже, у складі полку було приблизно 30 старшин, до 400 козаків, 12 гармат, до 400 коней.

На озброєнні української артилерії у 1918 – 1920 рр. були в основному гармати російського виробництва, які, на думку Л. Шанковського, були найкращими в Європі. Так він вважав вірогідно тому, що саме такі гармати ще

перебували на озброєнні Червоної армії, коли він готував свою працю, тобто у 30-х роках ХХ ст. [212, с. 47].

Під час походу українських армій на Київ у 1919 р. на озброєнні Армії УНР було 177 гармат різних типів [19, арк. 1–6]. М. Капустянський наводить цифру до 120 [112, с. 50].

Кількість гармат в Українській армії не відповідала потребам тодішньої війни: дещо більше 3 гармат на 1000 вояків, що складало ледве половину порівнюючи з нормами 1914 р. З усіх військових частин Армії УНР лише корпус Січових Стрільців мав достатню кількість гармат. В інших з'єднаннях їх не вистачало. Нагадаємо, що не було можливості отримати від промисловості достатньої кількості гармат і набоїв до них, оскільки в Україні не було відповідних підприємств. Відчутним ударом по артилерії було підступне загарбання майна Запорозького корпусу румунами, серед якого було 80 гармат різного калібру та 34 000 набоїв до них [212, с. 45–46]. Одним з основних джерел постачання гармат був противник, у якого захоплювали артилерію в разі переможних боїв. М. Капустянський свідчить, що «... гармату розподілялося в дивізіях і групах дуже нерівномірно ... Запорожцям Штаб Армії встиг передати на всі три дивізії не більше як 8 гармат» [112, с. 50].

«Статут польової служби» визначав застосування артилерії в ході бойових дій. Наголошувалося, що «Чини армати повинні відповідати *основній ідеї бою*; їх повинно *вповні погоджувати* з чинами піхоти». Завданнями артилерії були такі: «... боротьба з ворожою арматою; ... допомога в зближенню піхоти з супротивником; ... підтриманні в атаці піхоти (...); ... забезпечення просування піхоти в глиб здобутої позиції та закріплення її за нами; ... позбавлення супротивника спокою та порушення нормального перебігу тилового життя. В своїй бойовій роботі, армата, уникаючи безсистемного, випадкового обстрілювання позицій супротивника, повинна вирішати визначені вогневі завдання, *намагаючись паралізувати всі засоби оборони*». До вказаних вогневих завдань належали такі: знищення артилерії противника, подавлення рушничного та кулеметного вогню противника на

всьому фронті атаки, особливо – на головній ділянці, утворення вогневих загороджень, руйнація штучних загороджень, споруд, окопів, знищення тилових об'єктів противника. На нашу думку, важливим є таке положення: «Супровід атакуючої піхоти гарматами має головним завданням *моральну підтримку* піхоти; до такого супроводу можна вдаватися *при виключно сприятливих умовах ...*» [187, с. 137–139].

Переважна більшість мемуаристів дають позитивну оцінку діяльності української артилерії у 1919 – 1920 рр. Найкраще цей рід зброї було організовано у формуванні Січових Стрільців. У праці В. Кучабського читаємо наступне: «Гордощами нового Січового Стрілецтва була його артилерія ... на кілька тижнів перед відступом з Києва поділено гарматну бригаду на 5 полків по 3 батареї... Але впорядкувати полки було нелегко, бо батареї були розкинені по всіх фронтах... Стрілецької артилерії було забагато в порівнянні з піхотою. Була це половина, а потім і більше половини загалом цілої артилерії армії УНР, тому, що артилерійські стрілецькі полки і батареї були розкинені по всіх майже фронтах... У квітні 1919 року гарматна бригада складалася з 19 батарей: разом 76 гармат, 120 старшин, 480 підстаршин, 3 250 стрільців, 1900 коней; вона мала великі запаси амуніції, артилерійського й іншого майна». Високо оцінюється професійна підготовка старшин і козаків, що служили в січово-стрілецькій артилерії. В. Кучабський пише: «Склад старшин і стрільців відповідно до походження був різний. Тут було найменше галичан у порівнянні з іншими стрілецькими старшинами. Серед стрільців-гарматників галичан було більше 15 %. Всі інші – походженням із Придніпрянщини. Старшин-галичан було ще менше... Наддніпрянці-гарматники це були здебільше кадрові російської служби старшини, які були цілу війну при артилерії. Це були правдиві митці артилерійської техніки...» [129, с. 190–193].

Як висновок, щодо організації та діяльності артилерії Січових Стрільців В. Кучабський відзначає: «Назагал беручи, січово-стрілецька артилерія відзначалася великою витримкою і бойовим запалом. Часто-густо стрілецькі батареї відступали в невдалих боях корпусу останні, прикриваючи своїм вогнем

відворот піших частин. До найкращих гарматних полків ... належав 1-ий полк. Він ніколи не втратив ані одної гармати, хоч не раз бувало, що його гарматники відборонювались скорострілами й крісами і відбиваючи ворожі атаки багнетом» [129, с. 194].

О. Удовиченко дає позитивну оцінку підлеглої артилерії: «Гармат нам вистачало, щоб підтримати бойові акції піхоти, бо кожний полк мав свою легку батарею, що була міцно злютована із своїм полком. Не було випадку, щоб батарея покинула свою піхоту, навіть під безпосереднім рушничним огнем ворога» [196, с. 136].

Приклади бойового застосування української артилерії містить стаття В. Зарицького. Він, тоді сотник, був командиром 3-ої легкої батареї 4-го гарматного полку Січових Стрільців. Він пише: «Гарматники ... впродовж кількох тижнів боїв за Вапнярку не раз підпускаючи ворога на близьку віддаль гарматним вогнем нищили його лави... До ... бойової слави 3-ої дивізії безперечно чимало спричинилася артилерія ...» [99, с. 167–169].

Артилерія взяла участь у Зимовому поході, про що пише М. Омелянович-Павленко: «Гарматні частини виглядали так: Запорожці мали 5 гармат, Волинці – дві, Київці – чотири. Гармати були сильно зужиті, і вогнеприпасу до гармат було дуже мало. Рухливість, самопожертва в потрібних випадках, стрільба з відкритих позицій, а часто-густо «на картечу», здібність вести бій, завдяки власному кінному прикриттю й кулеметам, самостійно – ці властивості виявили гарматні частини під час походу» [153, с. 421–422].

Але загалом гармат в Українській армії не вистачало. Влітку 1919 р. Головний інспектор артилерії Дієвої Армії УНР доповідав, що на поточний час мається лише 33 % від потрібної кількості гармат. Він наголошував, що формування артилерійських частин потрібно проводити терміново, разом з частинами кінноти та піхоти. Зазначалося, що для комплектування частин артилерії необхідні російського зразка гармати 1902, 1910, 1913 рр. Він наводить розрахунок майна, необхідного для легких гарматних полків і окремих кінних батарей. Крім того, спираючись на бойовий досвід, наводиться

і приблизний розрахунок пострілів з гармат. Зокрема це формулюється так: «Підставою для розрахунку вогнеприпасів для артилерійських частин може служити число стрілів на кожну гармату на протязі одного місяця війни, а саме на легку і гірську гармати – 600, 42-лінійну та 48-лінійну – 450, гаубицю – 300...» [14, с. 49–50]. Як видно з наведених відомостей, фахівці-артилеристи досить виважено і ретельно підходили до вирішення всіх організаційних питань, пов'язаних з діяльністю артилерії.

Поряд з іншими родами зброї артилерія мала величезне значення в умовах тодішньої війни. Від неї залежала вогнева потужність армії в цілому і результати окремих боїв. Своєчасна і успішна підтримка артилерією своїх військ завжди сприяла виконанню ними бойових завдань. На підтвердження цієї думки доцільно навести свідчення О. Вишнівського щодо підлеглої йому батареї: «Взагалі в усіх боях Синього полку його батарея була на висоті свого завдання. З початком стрільби Синьої батареї завжди й незмінно підносився настрій козацтва ... «Шура-Бура летить» – він йому (...) покаже». Про командирів цього підрозділу О. Вишнівський згадує позитивно і з великою повагою: «Сотник Шура-Бура командував Синьою батареєю. Це був старшина, що ним могла б пишатися кожна армія. Видатним і не замінимо цінним був помічник його сотник Зуб... Дай Боже Україні яко мога більше таких синів-лицарів». [60, с. 164].

Під час боротьби за незалежність України у 1918 – 1920 рр. в Армії УНР служили багато видатних фахівців-артилеристів з відповідною освітою і службовим та бойовим досвідом, який використовували під час служби в Українській армії. До них можна віднести таких видатних старшин як О. Алмазов, С. Дельвіг, Р. Дашкевич, В. Сварика, К. Смовський і ін.

Але найголовнішою проблемою була нестача гармат та боєприпасів до них. Не було можливості придбати артилерійське озброєння за кордоном, оскільки західні держави не підтримували боротьбу українського народу за незалежність, а відтак не допомагали їй, але натомість всіляко підтримували Білий рух. Крім того, все військове виробництво, що існувало на території

України до революції, зокрема на Лівобережжі, було загарбано Червоною армією і скористатися ним Українська армія не могла. Основним джерелом постачання гармат і набоїв до них був ворог. В разі переможних боїв гармати і набої, захоплені у ворога, переходили в користування Армії УНР. Була також утруднена можливість власними силами ремонтувати озброєння і внаслідок інтенсивного використання воно досить скоро втрачало бойову придатність, а рівнозначної заміни не було.

Таким чином, для створення повноцінної артилерії були досвідчені і підготовлені старшини та козаки, але достатньої кількості зброї та іншого необхідного майна не було і не було також надії на централізоване постачання його для війська як від вітчизняної промисловості, що була значною мірою зруйнована, так і з за кордону. Воюючи в таких складних і несприятливих умовах майже неможливо було досягти помітних успіхів у збройній боротьбі.

В Армії УНР був такий рід зброї, як технічні війська. Під ними слід розуміти інженерні війська та війська зв'язку. Заходи по їх створенню здійснювалися в Армії УНР відразу після приходу до влади Директорії, враховуючи по можливості базу, закладену в період Гетьманату. Це було складне завдання. О. Удовиченко констатує, що технічних військ майже не було [197, с. 51]. Це спонукало командування українських військ до їх створення. На початку січня 1919 р. планувалося створити 11 інженерних куренів, по одному на корпус [11, арк. 8–9 зв.]. Але умови сучасної війни вимагали збільшення цих військ, і тому інженерні курені було вирішено мати у дивізіях. Курінь мав складатися з саперної сотні та сотні зв'язку і нараховував 18 старшин, 2 урядовці, 508 муштрових і 204 немуштрових козаків. Діями куреня керував штаб куреня, до якого входили 5 старшин, 2 урядовці і 45 козаків [15, арк. 29–32]. Крім того, планувалося створити Запасний інженерний полк в складі саперного куреня (4 сотні) і телеграфного (2 сотні). Всього в полку повинно було бути 45 старшин і урядовців, 1267 козаків [15, арк. 10–12]. Подібними за своїм складом були і технічні полки при штабах корпусів, а крім того, вони мали у своєму розпорядженні 25 верст телеграфного кабелю, 27 –

телефонного і 32 телефонні апарати [15, арк. 44–50]. Існував також спеціальний підрозділ зв'язку при Головному управлінні Генерального штабу, до складу якого входили 2 телефонні станції, 1 радіостанція і автомобільна команда [16, арк. 40–42]. Для упорядкування справи листування між військовими частинами та посадовими особами запроваджувався поштовий зв'язок, організація якого регламентувалася спеціальними правилами [161, с. 319]. До квітня 1919 р. при деяких дивізіях існували окремі інженерні та телеграфні сотні, що на думку командування, не відповідало потребам сучасної війни. Тому у квітні 1919 р. було остаточно вирішено створити окремі курені у складі 2-ох сотень кожний. Командир технічного куреня також виконував обов'язки дивізійного інженера. Такі ж курені вимагалося створити і при штабах груп військ, зокрема у Північній групі [11, арк. 40 зв.–41 зв.].

Підрозділи саперні та зв'язку існували в складі Корпусу Січових Стрільців. М. Безручко вказує, що «корпус СС мав одну технічну сотню саперів, яка входить в склад 1-го полку СС, пізніше переіменовану на технічну сотню корпусу СС. При штабі корпусу була сотня зв'язкова з двома відділами – телеграфним та телефонним. ... З метою переформування групи СС у дві дивізії кожна з них мала по одній сотні технічній, себто саперній» [44, с. 204].

Досвід війни свідчить, що для вдалого управління військами першочергове значення має добре налагоджений зв'язок. Тому командування Української армії намагалося організувати його відповідно до вимог сучасної війни. Л. Шанковський дає в цілому позитивну оцінку організації зв'язку: «Зв'язок був налагоджений... непогано. На нижчих щаблях зв'язок відбувався за допомогою або польового телефону або гінців. У дивізіях, ..., були сотні зв'язку, які будували й обслуговували сталі телефонні лінії. Вищі команди мали сотні зв'язку, які вже обслуговувались, крім польових і сталих телефонів, також телеграфами (апарати Морзе і Юза)» [212, с. 50]. Про діяльність підрозділів зв'язку у 3-ій дивізії свідчить О. Удовиченко: «... При кожному полку ... були свої відділи зв'язку, що мали від 2 до 3 телефонних апаратів, 8 кілом. дроту й 5 козаків для обслуги» [196, с. 14]. Не завжди організація зв'язку була якісно

налагоджена. Так, аналізуючи невдалі дії у лютому 1919 р. вказувалося на те, що „Зв'язку як між частинами так і штабами, або не було зовсім, або був поганий, так що керувати боєм не було змоги” [10, арк. 120 зв.]. З часом було вжито заходів, спрямованих на усунення цього недоліку.

Про організацію зв'язку під час бойових дій у 1920 р. О. Удовиченко пише так: «Технічні засоби для налагодження зв'язку були мізерні, та проте завдяки надзвичайній працездатності командного складу, самовідданій роботі інженерного куреня, зв'язок штабу дивізії з бригадами і Штабом Дієвої Армії завжди справно підтримувався. Не можна не відзначити жертвенну патріотичну працю поштово-телеграфних ліній і залізничників...» [196, с. 96]. Для зв'язку не вистачало відповідних технічних засобів, тому фахівці технічного куреня почали самостійно виробляти їх. Широко застосовувались також сили і засоби місцевого цивільного зв'язку [196, с. 155].

Таким чином, можна стверджувати, що для організації зв'язку командування використовувало наявні засоби, яких у потрібній кількості не вистачало: наявні обсяги не відповідали штатним потребам. У цих умовах командування використовувало досить широко і успішно місцеві можливості і пристосувавши їх по можливості до умов війни, а також в окремих випадках змогло налагодити виробництво окремих приладів, що було в тодішніх умовах надто складно, але це частково вирішувало питання організації зв'язку і управління військами.

Важливу роль в умовах тодішньої війни, в тому числі і громадянської, відігравали інженерні війська. Проте роботу уряду УНР та командування Української армії щодо їх створення не можна вважати задовільною. Підводячи підсумки збройної боротьби у 1917 – 1920 рр., М. Безручко, оцінюючи стан інженерних військ та якість зв'язку, пише: «Технічних та інших допоміжних військ немає. Мости лагодить піхота. Зв'язок тримає теж вона. Ті незначні команди зв'язку, що їх мали штаби частин, були настільки малі, що коли траплялося попадати в місцевості, де не було місцевих телеграфічних ліній, то не було зв'язку між військами. В такому положенні управління військом,

особливо при тому сильно рухомому характері війни, якою була війна України з Московщиною в 1919 році, було надзвичайно важке, а часом просто неможливе» [44, с. 285]. У таких випадках не вдавалося налагодити своєчасне інформування командирів окремих частин і підрозділів щодо діяльності сусідніх частин, що утруднювало управління військами. Так було, наприклад, у Холмській дивізії під час проведення Проскурівської операції у червні 1919 р. [29, арк. 189].

Призначення інженерних військ в ході бойових дій визначалося досить коротко: «Інженерні частини допомагають іншим родам війська в залежності від своєї спеціальності; вони помагають розвідувати окріпи (*укріплення – О.Д.*), іноді допомагають в зруйнуванні штучних перепон, будують мости та переходи для інших родів війська, підготовляють матеріали для закріплення, знищують штучні перешкоди на здобутих позиціях і керують будівництвом нових позицій» [187, с. 142].

Характерні приклади бойового застосування інженерних військ наводять у своїх працях О. Удовиченко та М. Ященко.

О. Удовиченко пише про будову мосту через Дністер неподалік від м. Городенки восени 1920 р.: «В історії молоді Армії України будова мосту через Дністер є подією надзвичайної ваги, як з боку технічного так і тактичного. Ця подія свідчить, що в 1920 р. Армія України досягнула досить високий організаційний, технічний та бойовий розвиток. Завдання побудови мосту було несподіваним для командування 3-ої стрілецької Залізної дивізії... Здавалося, що будова мосту через велику ріку Дністер буде не до виконання». Для роботи не вистачало необхідного інструменту, викликала сумнів спеціальна підготовка молодих старшин інженерного куреня, але, незважаючи на труднощі, особовий склад взявся за роботу. У складі інженерного куреня було 25 старшин та 320 козаків. На місці створено платну команду робітників з місцевого населення в складі 100 осіб, пізніше також підключилася і польська інженерна рота в складі 5 старшин та 120 жовнірів. Для будови використовувався місцевий матеріал. Роботи розпочалися 14 вересня о 23

годині і закінчені 17 вересня о 1 годині. Таким чином міст було збудовано за 50 годин. Протягом перших 3-ох днів через міст було переправлено 3 400 людей, 2 800 коней, 820 возів, 6 гармат. «В історії молоді Української армії будова мосту через р. Дністер є фактом надзвичайної ваги. 3-ій саперний курінь 3-ої стрілецької дивізії виконав блискуче важке завдання та тим придбав собі неабияку славу» [198, с. 198].

М. Яценко згадує: «Окрема інженерна сотня... працювала день і ніч без втоми, виказуючи велику карність, самопосяту, відвагу та подиву гідну енергію. Її зверхники того часу можуть сказати з певністю далеко більше. Тоді інженерна сотня Січових Стрільців налічувала 164 вояків – старшин і стрільців. Сотня складалася з 2 чот саперних, чоти телефонно-телеграфної, чоти інженерного парку та маленького господарчого апарату. 1 чоту саперну складали виключно молодші старшини (...), 2-гу саперну чоту – фахові сапери... чоту телефонно-телеграфну складали фахові люди та шкільна молодь...» [220, с. 125–126].

Л. Шанковський так оцінює діяльність інженерних військ: «Інженерні частини не відіграли ... великої ролі. Вони займалися переважно будовою або направою мостів і шляхів, чи теж будовою військових об'єктів. Підривні відділи нищили залізничні шляхи, по яких посувалися ворожі бронепотяги... Технічних матеріалів було зовсім мало; для технічних робіт використовували місцеві матеріали та силу мускулів вояків технічних частин» [212, с. 50].

У технічних військах Армії УНР в добу Директорії служили видатні спеціалісти: начальник технічних військ полковник Ю. Клейдер, його помічник полковник О. Козьма, командир технічного куреня 3-ої Залізної дивізії полковник П. Харченко.

Армія УНР мала свою авіацію. З приходом до влади Директорії начальником її був призначений колишній пілот російської армії полковник В. Павленко, заступником – сотник Наконечний, начальником повітроплавання – полковник Крицький [212, с. 54]. 26 січня 1919 р. приймається рішення про об'єднання частин авіації в «одне організоване ціле» [87, с. 217].

Бойова діяльність авіації визначалася так: «Найголовнішою турботою авіації під час бою є забезпечити собі панування в повітрі, з метою розв'язання таких завдань: 1) далека і близька розвідка; 2) вказання цілей й коректування гарматної стрільби; 3) підтримання зв'язку між передовими частинами та начальниками; 4) бомбометання та кулеметний огонь по батареях під час атаки» [187, с. 142–143].

Після повстання проти гетьмана значна частина авіазагонів Української армії, яких було 16, відлетіла до Денікінської армії, а в Армії УНР залишилось лише 4 авіазагони. Під час бойових дій військові літаки цих авіазагонів здійснювали бомбометання на позиції ворожих військ і розвідку. Обставиною, яка надто обмежувала активну діяльність української авіації, була відсутність пального, тому під час наступу на Київ влітку 1919 р. діяв лише один авіазагін, яким командував сотник Жаховський. Цей підрозділ дислокувався у Кам'янці-Подільському. Л. Шанковський про діяльність цього авіазагону пише так: «Під час наступу на Київ цей загін разом з галицькою летунською сотнею (...) багато допомогли, кидаючи бомби, обстрілюючи ворога з кулеметів та ведучи розвідчу службу. Крім того цей загін утримував зв'язок із закордоном». Відомі прізвища пілотів Армії УНР: сотники Берестовенко, Єгоров, Олексіїв, поручник Чистокатов [212, с. 55].

За штатом в авіаційному загоні Української армії було 16 старшин, 122 підстаршин і козаків, 42 коні, 8 літаків. Відповідно з 16 старшин літало 8 чоловік [16, арк. 495–496]. В серпні 1919 р. в Армії УНР було 26 літаків, що склали 4 авіазагони, але діяти міг лише один [19, арк. 6].

Командування Армії УНР намагалося забезпечити її сучасними літаками. На вимогу нового начальника авіації сотника Єгорова український уряд вислав до Австрії делегацію для закупівлі літаків, де їх залишалося після війни досить багато, і австрійський уряд згоден був продати їх УНР. Але на перешкоді стали держави Антанти, котрі всіляко перешкоджали вивезенню військового майна в Україну, тому українське командування змушене було використовувати старі та мало придатні літаки [212, с. 55]. Були також спроби використати інші

можливості окремих зарубіжних авіаційних фірм. Зокрема, в липні 1920 р. англійська фірма «Гендлей-Педусь» мала надати таку допомогу. Це питання мало бути поставлено під контроль дипломатичних місій УНР, а на реалізацію даного проекту була асигнована відповідна сума [87, с. 125]. Налагодити виробництво військових літаків в Україні не було можливості, тому уряд УНР звертався до інших держав щодо забезпечення своєї армії сучасними літаками.

На озброєнні Армії УНР були літаки здебільшого російського, а також австрійського виробництва. Багато з них були у незадовільному стані і за свідченням Л. Шанковського "...ледве чи котрий із сучасних літунів мав би відвагу літати на такому літаку. Проте наші літуни не тільки на них літали, але й виконували бойові завдання". Авіація УНР дала приклади звитяги і патріотизму льотчиків [212, с. 55].

Проте не завжди українська авіація діяла ефективно. Зокрема М. Ковальчук робить висновок про її бездіяльність під час війни проти білогвардійців. Він пише: «Чомусь геть бездіяльною була українська військова авіація на чолі з полковником В. Павленком. Понад 20 літаків, об'єднаних у кілька авіазагонів, стояли на подільських летовищах, не беручі участі у військових операціях. Лише одного разу, наприкінці вересня, українські пілоти виконали над Києвом розвідний лет. Тоді над столицею було розкидано значну кількість антибілогвардійських прокламацій. І на цьому бойова діяльність військово-повітряних сил армії УНР завершилась» [118, с. 38].

Досвід I-ої світової та громадянської війн свідчить, що авіацію ефективно можна було використовувати проти кінноти, яка складала значну частину в білій та червоній арміях. Як видно, можливості авіації повною мірою у боротьбі проти білогвардійців використані не були. Разом з тим, слід зазначити, що українські літаки не були забезпечені у повному обсязі паливом, що обмежувало можливості їх широкого використання. Роблячи свій висновок, М. Ковальчук, вірогідно, не врахував цю обставину.

В цілому українська авіація протягом 1919 – 1920 рр. не була численною і потужною, не була відповідним чином забезпечена авіаційним майном, паливом

та озброєнням, а тому не представляла значної сили. Підготовлених пілотів не вистачало, підготовка їх не здійснювалася. Командування військ УНР розуміло виняткове значення потужної авіації для успішного ведення бойових дій в тодішніх умовах і в міру можливості намагалося забезпечити армію сучасними літаками, підготовленими пілотами і таким чином створити сильну українську авіацію, проте для виконання цього складного і відповідального завдання не було створено відповідних умов.

Директорія в своїй діяльності намагалася повернути Чорноморський флот УНР. Першими заходами Морського міністра було прийняття законів про штати центральних установ Морського Міністерства (20 січня 1919 р.), «Закон про гардемаринську школу» (11 січня 1919 р.), і нарешті – «Закон про флоту» (25 січня 1919 р.). Перший акт містив такі розділи: штати Морського Міністра, штат канцелярії Морського Міністерства, штат Морського Генерального Штабу, штат Головної Морської Господарчої Управи, штат Головної Морської Технічної Управи, штат Головної Морської Будівельної Управи, штат Гідрографічного управління, штат Головного Воєнно-Морського Судового Управління, штат Головного Воєнно-Морського Санітарного Управління [216, с. 131].

До складу флоту зараховувалися військові кораблі, які тим часом будувалися на верфях у м. Миколаєві: лінійний корабель – 1, легких крейсерів – 4, ескадрених міноносців – 12, підводних човнів – 8, матки для підводних човнів – 1, канонерка – 1, паливних теплоходів – 1, пароходів т. «Ельпідіфор» – 12, плавучий док на 30000 тонн – 1.

До цього переліку додавалася програма будівництва кораблів на 1919 та 1920 роки. Крім того, флот мав складатися з кораблів колишнього Російського Чорноморського флоту, які мають перейти в розпорядження та власність України, з кораблів, придбаних УНР, з необхідної кількості постів, радіостанцій та інших засобів зв'язку, відділу гідроавіації при потрібному числі апаратів та відповідній кількості гідроавіаційних та допоміжних засобів і органів, морської берегової охорони, необхідного числа інших допоміжних частин флоту [87, с. 453–454]. При цьому С. Шрамченко додає, що до складу

військового флоту УНР планувалося включити навіть колишні російські есмінці Балтійського флоту «Україна», «Гайдамак» та інші [216, с. 131].

Законом визначалася кількість особового складу флоту: «Для обслуговування флоту й допоміжних інституцій ..., ..., потрібно всього 800 старшин та 12500 матросів, з котрих в цьому році (1919 – О.Д.) необхідні 400 старшин та 4500 матросів; останні ж в 1920 р.» Допускалося мати 50 % матросів надстрокової служби. А для налагодження підготовки фахівців різних рівнів для флоту планувалося створити відповідні навчальні заклади та навчальні підрозділи у м. Миколаєві, а саме: академію, гардемаринські класи з повторними при них курсами для старшин, спеціальні класи для старшин, тимчасові короткі спеціальні курси для старшин (гарматні, мінні, штурманські, механічні, електротехнічні, та ін.), спеціальні школи для кондукторів і матросів, депо рекрутів для початкового їх навчання [87, с. 455-456]. Недобудованим кораблям присвоювалися українські назви.

Продовжувалася робота і по створенню органів управління військового флоту УНР. Зокрема створювався Морський Генеральний Штаб. Структурно до Морського Генерального Штабу включалися такі відділи: Оперативний, Організаційно-тактичний, Закордонний, Загальний, Редакція «Морського журналу». Начальником Морського Генерального Штабу 31 грудня 1919 р. було призначено капітана I рангу Л.Ю. Постриганєва.

Проте воєнно-політичні події в Україні, а саме: окупація чорноморського узбережжя військами держав Згоди, а дещо пізніше – війна з Радянською Росією не дали українському уряду та військовому керівництву УНР можливості втілити у життя ці плани. «Севастополь і Миколаїв і майже ціле Чорноморське побережжя опинилися в руках військ Антанти і підтриманих нею російських добровольців» [214, с. 81].

Броневих автомобілів в Армії УНР було небагато. Вони не могли взяти активної участі в боях, оскільки для них постійно не вистачало пального. За свідченням М. Безручка: «Автопанцирний дивізіон складався з трьох панцирників. «Отаман Мельник» – озброєний одною легкою гарматою й

кількома кулеметами, «Отаман Петлюра» й «Отаман Коновалець» – обидва озброєні тільки кулеметами. До складу дивізіону входило кілька тягарових самоходів, 2 легкові і кілька мотоциклів» [44, с. 204]. Таким був підрозділ броневих автомобілів у корпусі Січових Стрільців. Л. Шанковський вказує, що у поході на Київ влітку 1919 р. брало участь тільки 6 “панцерних самоходів” [212, с. 52]. Про таку ж кількість броневих автомобілів у військах УНР дізнаємося і з архівних документів [19, арк. 6].

Командування українських військ розуміло значення цих потужних сил у тодішній війні. Вказувалося, що «... *Панцерні самоходи та бронепотяги* дають істотну допомогу піхоті, додаючи їй завзяття й справляючи сильне моральне враження на супротивника. ... Панцерні самоходи з кулеметами та дрібно калібровою арматой під час атак повинні намагатись випереджати свою піхоту з метою своїм огнем вибивати супротивника з окопів. Пушечні самоходи допомагають атаці, обстрілюючи супротивника з близьких дистанцій. Крім того, панцерних самоходів прикладається для вогневої допомоги зовнішнім флангам нашого війська, надто тих, що чинять обхват чи обход флангів супротивника». Визначалися завдання і для танків, що називалися, також, «повзунами». [187, с. 142]. Проте танків в Армії УНР не було.

До цього роду зброї належали також бронепотяги. Влітку 1919 р. їх нараховувалося 9 [19, арк. 6]. Найвідомішими з них були: “Стрілець”, “Вільна Україна”, “Запорожець”, “Кармелюк” [212, с. 52]. М. Безручко у своїй праці пише про бронепотяги корпусу Січових Стрільців: «До групи був доданий панцирний дивізіон, який спочатку мав один панцирний потяг «Січовий». Потім долучено до нього панцирник «Стрілець». Згодом були обладнані здобуті у ворога панцирники «Запорожець» і «Помста». Всього чотири панцирні потяги. Всі правдивої конструкції. «Січовий» був озброєний одною польовою 3-дюймовою гарматою і 16 кулеметами, «Стрілець» мав одну 3-дюймову гармату на задній платформі та дві гірські 3-дюймові гармати, які стріляли на боки з верхнього помосту, опанциреного для розміщення до 30 кулеметів у

вагоні. Цей панцирник дуже сильний, високий і тяжкий представляв значну ціль для ворога.

12 вересня 1919 р. було сформовано 4 панцерні загони: у 1-й загін увійшли бронепотяги „Вільна Україна” та „Помста”, у 2-й – „Воля”, „Сух” і „Правобережний”, у 3-й – „Запорожець Ч. 3” і „Злочів”, у 4-й – „Вірний син України”, „Хортиця” і „Великий луг” [161, с. 290]. Так створювалися військові з’єднання з бронепотягів. До кожного з них, як видно, включалося по 2 – 3 бронепотяги і на фронті в подальшому вони діяли вже у такому складі.

Панцирник «Запорожець» мав 2 гармати 3-дюймові і 12 – 16 кулеметів. «Помста» мав одну легку 3-дюймову гармату й одну легку гаубицю та до 16 кулеметів» [44, с. 204]. Бронепотяги у тодішній війні були потужною силою, в основному за рахунок потужності артилерії, досить швидко пересувалися у потрібні райони бойових дій військ і вогнем гармат і кулеметів надавали їм вогневу підтримку, але їх незначна кількість та брак набоїв не сприяли успішній діяльності військ УНР. Їх можливості активно використовувалися всіма воюючими сторонами.

Інтернування Української армії у Польщі суттєво не вплинуло на організаційно штатну структуру військових частин та установ. Оскільки зброя і майно були здані польській адміністрації то військові частини існували номінально. Проте разом з тим, незважаючи на зменшення чисельності військ Армія УНР могла бути реальною бойовою силою, яка в разі озброєння і забезпечення могла взяти участь у бойових діях.

Всебічним забезпеченням діяльності українських військ займалися численні тилові установи. Про організацію їх діяльності відомо небагато. За даними Л. Шанковського в тилових установах та частинах перебувало близько половини Армії УНР. Органами інтендантської служби були корпусні, дивізійні та бригадні інтенданти. Їм підлягали інтендантські склади та обозні валки. Л. Шанковський зазначає, що контроль над видатками з одержуваних із скарбниці грошей та запасів здійснювали рахункові старшини. Армія мала великі обози [212, с. 56-57].

У роботі М. Безручка знаходимо відомості щодо організації постачання в Корпусі Січових Стрільців: «Органи постачання були сформовані на зразок російського корпусу. На його чолі стояв начальник постачання (корпусний інтендант) зі своїм управлінням, йому підлягали начальники постачань дивізійних. Полки та гарматні бригади мали полкове господарство теж на зразок російських. Всі запаси зброї, харчування й обмундирування возилось в потягах. Ніяких магазинів чи місцевих складів спочатку не було. У вересні 1919 року були засновані магазини в Проскуріві. Склади, в період боротьби від грудня 1918 року до серпня 1919 року, були поповнені тими запасами зброї й обмундирування, а також і деякими харчовими продуктами зі складів Києва, Бердичева, Білої Церкви, Фастова та інших міст. З осені 1919 року перейдено до використання місцевих засобів – шляхом заготовок. При повстанні були засновані свої майстерні – кравецька на 40 машин і шевська на 80 – 100 шевців. Отже, обмундирування та виряд для всіх родів зброї заготовлялись власними засобами. Взагалі, в розумінні постачання, група була досить добре забезпечена. Недостача відчувалася тільки пізніше, надто пізньої осені, у взутті і частково в теплому одязі». [44, с. 205]. В організації постачання командування січового стрілецтва спиралося в основному на власні сили, виявляло розумну ініціативу та винахідливість і таким чином менше залежало від вищих тилових установ, що було дуже важливо в умовах тодішньої маневрової війни.

Проте не скрізь в Армії УНР вдавалося налагодити постачання військ так, як того вимагала обстановка. В цих питаннях командування не завжди було на висоті свого становища. Про організацію постачання у Запорозькому корпусі згадує його командир М. Омелянович-Павленко: «Запілля, як і всюди, тоді було слабким місцем Запорожців і то більше через не відповідну організацію військової інтендантури, а не через злу волю військових частин. Витворилася мішана магазинно-реквізиційна система, яка часом переходила впрост у самозабезпечення військ «власними засобами», що призводило до збільшення транспортних засобів дивізії.

Поки військо було в русі, така система не зовсім була зла й тяжка для населення, бо Запорожці любили обдаровувати селян цукром, кінями і т. п.

Коли ж група затримувалася довший час на одному місці, то це негайно відбивалося на настроях селянства, бо ..., загальна кількість групи (харчовий стан) наближався до 9–10 тисяч людей, при кількох тисячах коней і худоби (бойовий стан: 4 – 5 т., гармат 15 – 20, шабель 800 – 1 000)» [152, с. 216].

Слід згадати про забезпечення військ транспортними засобами, зокрема автомобілями. Вимагалось створити автоколони в кадрових корпусах [8, арк. 26–26 зв.]. Автомобілів було мало. У Корпусі Січових Стрільців, за свідченням М. Безручка «Автоколони, входячи до складу групи, складалася з 8 особових та 12 тягарових самоходів. За браком відповідних доріг були в ужитку тільки особові самоходи, як засіб пересування штабів і зв'язку. Тягарових самоходів майже не вживалося, й вони обслуговували тільки глибокий тил» [44, с. 204].

Існувала спеціальна гарматна служба. Нею керували начальники гарматного постачання. Їм підлягали арсенали зброї, зброярські майстерні і т. д. Відповідно органами інженерної служби були корпусні, дивізійні та бригадні інженери, яким підлягали інженерні склади, парки і колони. У 1920 р. постачання військам боєприпасів під час бойових дій вже регламентувалося «Статутом польової служби». В ньому зазначалося: «... Військові частини, що безпосередньо провадять бій, повинні бути вільними від побоювання за недостачу бойового припасу, і їх повинно увільнити від турботи поповняти їх. Це складає обов'язок *паркових частин*, які працюють рід проводом старших арматних начальників». Цим частинам ставилося завдання: «Парки повинні проникнути ся *енергійним змаганням вперед*, рішучістю за всяку ціну, ..., *вчасно подати ристунки* до війська, яке провадить бій. ... тримати міцний і певний зв'язок з частинами, яких вони постачають, ... розвивати широкий почин і не зупинятися перед самою напруженою роботою» Організовувалося постачання таким чином: «Як правило, кожній дивізії призначається свою *лінію постачання*, яку визначається місцем розположення головних парків дивізії та тиловим складом, що поповнює парки. Лінія ця дуже часто *не буде зівпадати з тиловою дорогою дивізії*; вздовж цієї лінії ешелонується парки розпорядженням відповідних арматних начальників» [187, с. 129–130]. Постачання набоїв до гармат і стрілецької зброї постійно залишалося великою проблемою для Української армії, тому така регламентація його

відповідним документом мала важливе значення для впорядкування забезпечення військових частин боєприпасами. Проте на практиці налагодити постачання набоїв було надто складно. Їх постійно не вистачало. П. Шандрук пише: «Гарматні набої лічилися на штуки, а мушкетні (...) посідали лише ті вояки, що ... повнили службу в полі. Набої видавалися козакам по строгому обрахунку, бо частини дуже берегли їх на випадок бою. Доходило до того, що частини в своїх звітах про стан набоїв показували меншу кількість, ніж у дійсності посідали, а це в надії одержати більше від органів постачання. Під цим поглядом заходили просто неймовірні речі: штаб армії, щоб мати можливість належно розподіляти набої, що надходили зза кордону, мусів був через органи контр-розвідки здобувати правдиві відомості про стан набоїв у дивізіях». П. Шандрук наводить відомості щодо наявності набоїв у дивізіях. Так станом на 8 жовтня 1920 р. у 3-й дивізії гарматних набоїв малося 960 штук, до гвинтівок ц кулеметів – 133 050 штук; у 4-й дивізії – набоїв до гвинтівок 20 000 штук, тобто 10 набоїв на одного вояка «коли взяти лише по дві стрічки на кожний з 29 тяжких кулеметів, що посідає дивізія»; 5-а дивізія на той час зовсім не мала гарматних набоїв. Командування армії могло надати військам набої у зовсім малій кількості. Зокрема 4-ій дивізії було надано лише 100 гарматних набоїв. Тоді ж командир 3-ї дивізії доповідав, що запас дивізійної артилерії становить лише 12 набоїв. [211, с. 201–210]. Для використання зброї і технічних засобів організовувався їх ремонт. У Корпусі Січових Стрільців була потяг-майстерня. М. Безручко згадує, що вона була «... із прегарним устаткуванням, із добре вишколеним персоналом була єдина на всю Україну й одна з небагатьох, що були в колишній Росії. В цій майстерні направлялися гармати, кулемети й автомобілі. Майстерня могла виробляти навіть деякі частини до всякої зброї та самоходів. Вона була підпорядкована інспекторові артилерії. Загинула в травні місяці, потрапивши ав руки поляків у кінці травня 1919 року в районі Бродів» [44, с. 204].

Армія УНР у своєму складі мала санітарну службу. У січні 1919 р. було затверджено Тимчасовий штат Головної військово-санітарної управи. Вона мала у своєму складі відділи: персонального складу, санітарно-гігієнічний, а при ньому санітарно-статистичний підвідділ, постачання, евакуаційний, фармацевтичний та

господарчий [23, арк. 16–17 зв.]. У частинах та з'єднаннях санітарну службу очолювали корпусні, дивізійні, бригадні та полкові лікарі, а також лікарі «окремих формацій». Їм підлягали спеціальні підрозділи – санітарні відділи та сотні. До установ цієї служби належали польові лічниці, склади санітарних матеріалів, санітарні валки та санітарні поїзди. Скромний, за висновком Л. Шанковського, стан санітарних установ не міг задовольнити потреб 100 000-ої армії (разом з Українською Галицькою Армією) і головним чином через брак ліків, санітарного матеріалу, лічниць, лікарів, дезинфекторів, пралень і купалень, поширилася пошесть тифу, яка забрала щонайменше 30 % армії. Ветеринарну службу представляли ветеринари в корпусах, дивізіях та бригадах. Вони організовували лікувальні установи для коней [212, с. 57]. Зважаючи на катастрофічну нестачу кваліфікованих медиків у військах було прийнято рішення про мобілізацію до війська всіх лікарів віком до 50 років, і лікарів-жінок до 45 років та інших медичних працівників [23, арк. 50].

Медичне забезпечення не вдалося відповідним чином налагодити. Для прикладу наведемо свідчення М. Безручка щодо організації медичного забезпечення у Корпусі Січових Стрільців. Він пише: «Санітарна служба в групі, як і в усій українській армії, за весь час була поставлена досить зле. Не було ні польових, ні запасних шпиталів. При частинах були лікарі, з котрих тільки дехто був дійсно лікарем, а то просто фельдшер або й того гірше. Легкохворих лікували у лазаретах при частинах, поранених та тяжкохворих супроводжували до коша, де був напочатку теж лазарет, а пізніше засновано в Старокостянтиніві шпиталь. Персонал для цього шпиталю і ліки взято в Звягелі (...) з місцевого земського шпиталю; персонал поповнено персоналом з військових частин». [44, с. 205]. Також констатувалося, що у цьому корпусі „Шпиталі – Земський і ч. 26 прибрані; медичний персонал на місцях. Брак медикаментів і перев'язочного матеріалу утруднює лікування хворих і ранених” [161, с. 338]. Відтак Армія УНР виявилася недостатньо підготовленою для боротьби з пошестями, які поширювалися восени 1919 р., зокрема тифу. Так командир пішого Запорозького ім. Наливайка полку повідомляв, що у його частині захворіло на тиф і відправлено у шпиталь 7 старшин і 143 козаки. Він висловлював сумне припущення, що надалі через

поширення хвороб полк може припинити своє існування. Відтак командир просив вивести дану військову частину у тил з метою проведення дезінфекції та надання військовослужбовцям можливості скористатися лазнею [14, арк.. 69]. З метою боротьби з пошестями тифу, що набували катастрофічних масштабів, командування Армії УНР вимагало вживати рішучих заходів від командування військових частин. Командири зобов'язувалися самостійно влаштувати і утримувати пральні, впровадити короткі зачіски, дбати про миття у лазні не менше як двічі на місяць, щотижневу заміну білизни і т.д. [161 с. 313] Такі заходи значною мірою могли сприяти запобіганню масових захворювань у військових частинах, проте їх важко було провадити, оскільки командири частин не мали необхідних для цього сил і засобів, що частково підтверджується наведеним вище рапортом командира пішого Запорозького ім. Наливайка полку.

В Армії УНР існувала геодезична служба. За часів Гетьманату та Директорії її очолював видатний фахівець-геодезист, що здійснював наукові дослідження в цій області генерал-поручник М. Коваль-Медзвецький. Ця установа поділялася на відділи: геодезичний, картографічний та топографічний.

Головній Юридичній управі Військового Міністерства підлягала Юридична служба, що включала відділи: загальний, прокурорський та законодавчий. Органами цієї служби були військова прокуратура та військові суди, які поділялися на три інстанції: 1) Бригадні і дивізійні суди; 2) Корпусні суди; 3) Вищий військовий суд [212, с. 58]. Видатним військовим юристом УНР у той час був Євген Мошинський, що разом із своїми колегами підготував чимало нормативно-правових актів, які визначали права, обов'язки та відповідальність військовослужбовців Армії УНР. Зокрема їх заслугою є складання скороченого дисциплінарного статуту на військовий час та інші важливі документи.

Служба зв'язку (військових комунікацій) була представлена корпусними, дивізійними та бригадними начальниками (референтами) зв'язку. Їм підлягали частини і установи (склади) зв'язку на території даного з'єднання. Військовими транспортами завідували військово-транспортні відділи при Штабі Головного Отамана та Штабі Дієвої Армії. Польова пошта, що поділялась на головну станицю та на мережу побічних станиць [212, с. 60].

Польова жандармерія відповідала за підтримання порядку у районі ведення бойових дій. Вона поділялася на піші та кінні підрозділи. Її діяльність регламентувалася «Тимчасовою постановою про утворення та формування військової жандармерії Української Народної Республіки», що вводилася в дію 14 березня 1920 року, а називалася ця нова структура «Корпус військових жандармів». Підрозділи військової жандармерії підлягали командирам корпусів, поділялися на «польову і запільну, для служби на фронті і поза фронтом». У згаданому вище документі наголошувалося: «Завдання обох родів жандармерії однакові: запобігати вчинкам кари гідним, їх викривати, о них доносити і слідити всяких винувників як військових, так і цивільних, наводити лад, спокій і порядок публічний, співділати при налагодженню адміністрації, допильнувати, щоби зарядження військової і цивільної влади було виконано, доглядати точного переведення наказів мобілізаційних, контроль над легітимаціями осіб чужих та підозрілих, виловлювання дезертирів, догляд над телеграфами, телефонами, шляхами, мостами, збирання оружжя та матеріал і в воєнних, контроль над друками та публічними афішами — з тим, що жандармерія польова покликана в першій мірі для обслуговування державних інтересів на фронті, а запільна — в краю ... Польову жандармерію піддати під владу команди фронту, а запільну — губерніяльного і повітового комісарів по належності». В подальшому від військового міністра УНР вимагалася внести на відповідне затвердження протягом місяця статут Корпусу військових жандармів УНР. На проведення цих заходів виділялося з державної скарбниці в розпорядження військового міністра авансом тридцять мільйонів (30 000 000) гривень [87, с. 607].

При штабі Корпусу Січових Стрільців існувала сотня «польової варти» в кількості 120 вояків. Цей підрозділ добре виконував свої завдання [44, с. 206]. Вояки польової жандармерії з весни 1920 р. мали і спеціальні відзнаки на одностроях: білий верх кашкета, білі петлиці на комірці з синьо-жовтою смугою. На лівому плечі українські польові жандарми носили блакитний аксельбант.

В Армії УНР у 1919 – 1920 рр. створювалися всі структурні підрозділи, що мали забезпечувати її життєдіяльність. Не слід однак забувати, що всі вони

творилися і діяли у несприятливих умовах революційного часу, що безумовно впливало на якість їх організації та діяльності.

Відразу необхідно наголосити, що у спадок від гетьманського режиму уряд Директорії УНР отримав для свого війська потужну матеріальну базу, в разі розумного використання якої можна було забезпечити велику масу військ. М. Капустянський пише, що до наступу Червоної армії була вся територія України. «Директорія мала в своїх руках величезні запаси військового майна, яке лишилося на Україні з базисних склепів Південно-Західного та почасти Румунського фронтів, що були створені у 1916 р. російським військовим командуванням. Надалі під загрозою большевиків базу було перенесено в район Волочиськ – Тернопіль – Броди – Рівне і туди звозилося всі запаси з української території. Але годі було сподіватися швидко перевезти все військове майно на нову базу» [112, с. 20]. Командування армії намагалося не допустити розкрадання і розпродажу матеріальної бази, добре розуміючи важливість збереження військового майна для подальшого забезпечення особового складу новоутворюваних військових частин. Це підтверджує архівний документ – наказ від 12 грудня 1918 р., в котрому наголошується: «Вимагати для частин лише те, без чого неможливо обійтися; за продаж військового майна, яко добра народнього старшин та козаків передавати військовому польовому суду» [11, арк. 40].

М. Шляхтиченко у своїх спогадах пише: "Повітові військові начальники прислали в наш полк величезну кількість людей, але ми страху не мали: касарні були відремонтовані, кухні й продукти приготовлені, а від військового одягу, та іншого військового майна, включаючи зброю, тріщали полкові склади" [213, с. 60]. Але використати всі ці запаси за призначенням повною мірою не вдалося. М. Капустянський вказує: «8 корпусів, заснованих за гетьмана, в більшості зруйновано, чи в значній мірі ослаблено. Усе постачання цих корпусів, що складалося з різного припасу на 6 місяців, було майже знищено під час повстання» [112, с. 20]. Командування українських військ цілком усвідомлювало згубність недбалого ставлення до збереження матеріальних засобів у військових частинах і шкідливий вплив цієї обставини на боєздатність військ, настрої вояків та стан військової дисципліни.

Ще до початку повстання проти гетьмана вдалося створити потужну матеріально-технічну базу для подальшого формування частин і з'єднань Української армії. Але відповідно використати її командування українських військ не змогло. Цьому заважало протигетьманське повстання і та всеохоплююча цілковита анархія, котра виникла після нього. Так створювалися несприятливі умови для військового будівництва в цілому, що негативно впливало на настрої вояків, передусім старшинського корпусу. Військове командування УНР добре розуміло згубність недбалого ставлення до збереження матеріальних засобів і шкідливий вплив цієї обставини на боєздатність війська, настрої особового складу та рівень військової дисципліни. Згодом проблема незадовільного забезпечення неодноразово здійснювала негативний вплив на успішність виконання армією бойових завдань. Аналізуючи причини військових невдач УНР у 1919 р. М. Капустянський вказує серед інших і на таку: «Великий брак огнеприпасу, амуніції та обмундирування і цілковита неналагодженість щодо всякого роду постачання» [112, с. 41]. Ця проблема переслідувала Українське військо до кінця визвольної боротьби і остаточно не була вирішена. Величезної шкоди забезпеченню Українських військ завдала втрата майна Запорозького корпусу. Румунська влада відібрала 80 гармат, 700 кулеметів, 15 000 рушниць, 7 000 000 рушничних набоїв, 34000 гарматних набоїв, 2500 ручних гранат і величезну кількість різних припасів – всього 40 ешелонів. Подальші спроби повернути це майно знов у власність Армії УНР закінчилися невдало [212, с. 25].

Уряд УНР починаючи з середини грудня 1918 р. вживав заходів щодо забезпечення Українських військ. Так, наприклад, з цією метою уряд звернувся до населення передавати для армії окремі речі, за які призначалася грошова компенсація [161, с. 222]. 29 грудня 1918 р. голова Директорії В. Винниченко визначив основні пріоритети діяльності уряду, серед яких важливе місце мало посісти постачання армії. [87, с. 10]. Зокрема 30 грудня 1918 р. міністр продовольчих справ отримав доручення про утворення відповідної комісії, запросивши до неї представників військового міністерства [87, с. 133]. Також на вимогу військового міністра 8 січня 1919 р. вирішено «задовольнити військове міністерство по його вимогам одягом і взуттям, ...» [87, с. 164]. Проте слід

визнати, що ця робота не носила системного, цілеспрямованого характеру. Разом з тим рішуче заборонялися самочинні реквізиції майна у населення. Зокрема в одному з наказів Головної команди військ УНР наголошувалося: «Наказую негайно припинити такі способи реквізиції і застерігаю, що всіх винних в цім я буду притягати до самої сурової судової відповідальності як за невиконання цього наказу, так і за перевищення влади. ... Надалі право проводити реквізиції за своєю особистою відповідальністю мають виключно начальники окремих військових частин і то тільки самих тільки необхідних для війська речей і при тих умовах, щоб така реквізиція ні в якому разі не знищувала добробуту місцевого населення». За все отримане майно командири зобов'язані були розплачуватися виключно готівкою і за цінами, встановленими місцевою владою [87, с. 475].

Важкі умови, у котрих опинилася Українська армія у травні 1919 р. розкриває у своїй праці О. Удовиченко. Він зокрема вказує: «Погана була справа з постачанням армії різного роду припасів: хліба, обмундирування та особливо амуніції. Був великий брак медикаментів. Більшість складів залишилось на території України і вони попали до рук Червоної армії. А великі склади в Бродях і Луцьку попали до рук польської армії. Румунія захопила велике майно Запорозького корпусу. Українська армія не мала бази, і не передбачалося поповнення її із закордону. В розпорядженні інтендантства армії було 110000 рушничних набоїв, до 3000 – 4000 гарматних, крім тих, що частини мали при собі. З такими засобами Українська армія мусила розбити ворога та піти на схід» [197, с. 66]. Беручи до уваги постійну нестачу набоїв в Українських війська, які постійно вели тяжкі бої з Червоною армією, уряд УНР 24 червня 1919 р. доручив військовому міністру, міністру фінансів та міністру народного господарства «взяти на себе справу поліпшення та прискорення постачання Дієвої армії набоями» [87, с. 378]. З метою вирішення цього болючого для Української армії питання Головний отаман С.В. Петлюра восени 1920 р. пропонував розпочати власне виробництво набоїв до гвинтівок і кулеметів і по можливості «цю справу треба віддати в руки приватної ініціативи». Ця робота покладалася на міністрів народного господарства та військового. Командування намагалося вести

відповідний облік зброї і боєприпасів у військах. Про це командири частин зобов'язані були повідомляти вищому командуванню про наявність їх, зазначаючи при цьому причини надходження і витрат їх [87, с. 249–250].

Також був ухвалений законопроект про обов'язкову повинність населення щодо збору білизни для військ, при чому за одержані речі встановлювалася відповідна плата. [87, с. 419]. З початком осені вирішено також збирати від населення і також за плату теплий одяг та взуття [87, с. 492]. З метою поповнення запасів зброї та набоїв була видана відозва до селян про здачу наявної зброї українським військам за грошову виплату. [87, с. 581]. Така робота продовжувалася і в 1920 р. Головний отаман С.В. Петлюра вимагав від міністерства народного господарства доповіді про вжиті заходи щодо забезпечення військ теплим одягом і взуттям. Він наголошував: «Одягши 25 000, ми можемо бути спокійнішими за фронт» [87, с. 249]. Для вояків муштрових частин та частин, що знаходяться у стадії формування, встановлювався персональний харчовий пайок. [87, с. 510–511]. Дані приклади свідчать про активне залучення до вирішення важливих питань всебічного постачання Української армії інших міністерств і відомств УНР.

У результаті успішних бойових дій війська захоплювали трофеї. Для впорядкування трофейного майна створювалися спеціальні комісії, завданням яких було: збір, впорядкування, охорона та розподіл між базами зберігання [161, с. 301]. Це сприяло рівномірному розподілу між військовими частинами трофеїв та дбайливому до них відношенню.

Наприкінці вересня 1919 р. було ухвалено Проект умов, на яких повинна була працювати колегія головного постачання Армії УНР. Голова її користувався правами головного начальника постачання і правами товариша (заступника) військового міністра з технічно-господарських справ. Він особисто призначав і звільняв посадових осіб у підлеглих установах. Військовий міністр при цьому контролював технічний бік справ в питаннях компетенції управлінь артилерійського, інженерного та авіаційного [87, с. 521].

З метою надання матеріальної допомоги Українській армії уряд і Директорія ініціювали акцію проведення «Тижня Українського Козака». Його повинні були

організувати міністри внутрішніх справ, народного здоров'я та опікування, а також міністр єврейських справ [87, с. 522]. Метою цього заходу було прилучити населення до вирішення питань допомоги війську продовольством, теплими речами і т. д. Була видана спеціальна відозва до українського населення. В організації «Тижня Українського Козака», що відбувся з 12 по 19 жовтня 1919 р., взяли участь представники відповідних міністерств УНР та усіх ланок місцевої влади. Населення, особливо селяни, активно відгукнулися на заклик влади, було зібрано багато різного майна: теплого одягу, взуття, продовольства тощо [87, с. 651]. В цій акції можна вбачати повне розуміння потреб Української армії з боку населення України та його підтримка, що надавалася воякам.

Успішні бойові дії українських військ проти противника в багатьох випадках допомагали певною мірою забезпечити армію необхідним майном, яке було захоплено у ворога. Так, наприклад, після переможного бою за м. Вознесенськ проти більшовицьких частин під час «Зимового походу» у квітні 1920 р. українські війська захопили 2 000 000 рушничних і 32 000 гарматних набоїв, 50 гармат різних типів, 5000 рушниць, 48 кулеметів, 4 ешелони військового майна, 4000 фір ворожого обозу, 10 000 000 радянських грошей і цінне господарче та технічне майно, що було продано населенню, а військо забезпечило себе грошима на 2 – 3 тижні. Тоді ж вдалося забезпечити вояків одягом та взуттям [92, с. 101].

Після укладення українсько-польського союзу український представник у Варшаві генерал Зелінський вирішував питання постачання Армії УНР за домовленістю з польським військовим міністерством через польську інтендантуру [87, с. 127]. Також на пропозицію військового міністра УНР через українську військову місію в Бельгії планувалося закупити 10 000 комплектів військової форми, а також 35 тягарових автомобілів та 40 мотоциклетів [87, с. 214].

Після переходу Армії УНР на територію Польщі значно погіршали умови утримання вояків. Згідно з умовами договору, укладеного між Українським і Польським урядами, Українська армія мусила здати зброю, коней та все військове майно [197, с. 186]. І. Мазепа свідчить, що через обмежене постачання українського вояцтва продуктами харчування, вугіллям для опалення бараків, відсутність достатньої кількості одягу та взуття умови інтернованих були погані.

Крім того, траплялися випадки образливого ставлення до інтернованих окремих представників польської адміністрації таборів. Це призводило до дезертирства, і за перші два місяці кількість інтернованих зменшилася майже на половину [137, с. 70]. Головний отаман С. Петлюра у лютому 1921 р. вимагав негайно встановити: кількість людей по категоріях – козаки, підстаршини і старшини; харчову розкладку для вояків; стан навчання та заходи культурно-освітньої праці у таборах [160, с. 378]. Проте, незважаючи на вжиті заходи, становище війська незначно покращувалося, і вояки і надалі перебували у незадовільних умовах. Незадовільне забезпечення всім необхідним, у т. ч. і зброєю, стало однією з причин невдачі Другого зимового походу українських військ, що відбувся у листопаді 1921 р. [197, с. 188].

Слід дати відповідь на питання, чому Директорія УНР з приходом до влади не змогла в повному обсязі використати для своєї армії наявну матеріальну базу:

1. З перемогою над гетьманською владою повстанці, скориставшись безладом, що поширився майже по всій території України, почали грабувати всі без винятку склади і сховища, котрі не завжди надійно охоронялися, відтак значна кількість військового майна, так необхідного Українській армії, була безповоротно втрачена. Коли почалася евакуація на захід перед наступом Червоної армії, то величезну кількість майна не вдалося вивезти, незважаючи за заходи, що вживалися військовою адміністрацією, і все воно потрапило до рук більшовиків.

2. В умовах війни не вдалося налагодити власне виробництво для армії всього необхідного, що, в свою чергу, не сприяло веденню успішних бойових дій. В багатьох випадках, зокрема під час весняного наступу 1919 р. війська УНР не змогли розвинути успіх саме зважаючи на брак боєприпасів.

3. Уряд УНР не знайшов надійного союзника, який міг би допомогти зброєю, набоями, технікою, іншим майном для українських військ. Західні держави не визнавали УНР, підтримували Білий рух, і новоутворена Українська держава залишалася таким чином в ізоляції. Польська держава, що була в той час союзником УНР, не могла і не збиралася брати на себе зобов'язання щодо всебічного забезпечення українських військ всіма необхідними запасами, оскільки сама мала обмежені можливості.

ВИСНОВКИ

У дисертації проведено теоретичне узагальнення та вирішене наукове завдання – на основі аналізу різнопланових джерел висвітлено процес формування збройних сил Української Народної Республіки в добу Директорії. В результаті автор прийшов до наступних висновків:

Незважаючи на значну кількість наукових праць, присвячених історії Української Народної Республіки доби Директорії, військове будівництво не знайшло всебічного висвітлення, а тема формування Українських збройних сил не була предметом спеціального дослідження у воєнній історіографії. Водночас з'ясовано, що вийшла низка наукових праць, автори яких розглядають українські збройні сили та їх окремі роди військ у боротьбі за утвердження відновленої УНР.

Встановлено, що формування збройних сил УНР, комплектування особовим складом, створення органів управління та постачання відбувалося в умовах внутрішньополітичного протистояння та протиборства із зовнішніми військовими силами. Антиукраїнська політика сусідніх держав спричинила зовнішньополітичну ізоляцію УНР, позбавила можливостей допомоги у формуванні війська. Директорія визнавала необхідність збройних сил для захисту самостійності УНР та оборони трудового народу. Однак серед її лідерів та впливових політичних партій пропонувалися різні підходи до створення республіканської армії. Впродовж грудня 1918 – січня 1919 рр. військо УНР формувалося на основі військових частин Гетьманату, що перейшли на бік Директорії, а також учасників протигетьманського повстання та завдяки мобілізаційним заходам. На цьому етапі при формуванні армії домінував “трудоий принцип“, який охопив не тільки армійські низи, а й вище військове керівництво.

Здійснювалася робота щодо створення вищих органів управління військами. У грудні 1918 – січні 1919 рр. розпочали функціонувати Військове міністерство УНР, штаб Армії УНР. Директорія призначила С. Петлюру Головним отаманом Республіканських військ. З об'єднанням армій УНР та УГА створювався об'єднаний Штаб Головного отамана, до якого на паритетних засадах входили

офіцери обох армій. З метою координації зусиль державних і військових відомств створено Вищу Військову Раду. Запроваджена структура управління військами УНР відповідала характеру та особливостям ведення війни. Водночас встановлено, що несвоєчасне визначення функцій створених структур та призначення керівників негативно впливало на діяльність війська. На штабні посади призначалися генерали та офіцери, які підтримували Директорію і проявили себе у протигетьманській боротьбі.

У забезпеченні армії командним складом мали місце суттєві труднощі. Вони пов'язані з суб'єктивним ставленням до використання досвіду кваліфікованих фахівців, які служили в гетьманській армії та вкрай обмеженими можливостями підготувати власні старшинські кадри. Створені за рішенням Ради Міністрів від 5 січня 1919 р. військові навчальні заклади для підготовки старшинських кадрів за обмеженим терміном не виконали свого призначення. Військово-політична ситуація змушувала особовий склад старшинських шкіл брати участь у бойових діях. Через певні обставини Головний отаман призначав на командні посади багато осіб, які не мали фахової підготовки та бойового досвіду.

Доведено, що, починаючи з лютого 1919 р. стала проявлятися тенденція до суттєвого зменшення чисельності Армії УНР. Це обумовлювалося тим, що людський ресурс для поповнення армії суттєво скоротився через окупацію значної території України більшовиками та денікінцями. Значних втрат зазнала Українська армія в ході бойових дій. Непослідовна земельна політика Директорії обмежувала можливості селянства поповнювати армію. Республіканська влада не зуміла належною мірою забезпечити армію харчами, одягом, санітарно-медичним обслуговуванням. Не було створено на місцях надійного мобілізаційного апарату, який би займався поповненням військ. Боездатність війська підривала отаманщина, яка часто не визнавала центрального військового керівництва і була схильна до анархії.

Українська армія складалася з родів військ, які мали у своєму складі тогочасні європейські армії. Найчисленнішою була піхота, яка становила основу Армії УНР протягом всього періоду її діяльності. Однак повністю заповнити штати піхотних частин не вдавалося через нестачу старшинського і рядового

складу. Не вдалося реалізувати плани створення потужної кінноти через нестачу коней, кавалерійського знаряддя та фуражу. Важливим родом військ Армії УНР була її артилерія, однак створити потужні частини не вдалося через брак гармат та відсутність їх виробництва в УНР. У січні 1919 р. почалося формування інженерних військ, внаслідок чого були створені кілька інженерних і телеграфних сотень. Основу військово-повітряного флоту склали авіазагони, які перейшли на бік УНР під час протигетьманського повстання. Однак українська авіація не була численною і не проявляла належної бойової активності через нестачу пального, озброєння та підготовлених пілотів.

Для організації тилового забезпечення військ на всіх рівнях військового управління створювалися відповідні тиллові установи. Проте ефективно діяти вони не могли, оскільки не мали у повному обсязі відповідних матеріальних ресурсів.

Впродовж формування та діяльності Армія УНР зазнавала організаційно-штатних змін. У грудні 1918 – квітні 1919 рр. армія складалася з армійських груп, які розташовувалися за територіальним принципом. Внаслідок реорганізації у квітні-травні 1919 р. створювалися дивізії з єдиною штатною структурою. З об'єднанням армій УНР та УГА вони поділялись на окремі оперативні групи. У першому Зимовому поході діяло чотири групи з власними штабами, застосовуючи партизанські форми та методи боротьби. У травні – серпні 1920 р. проведена чергова реорганізація армії, яка визначала дивізію як головну ланку тактичного рівня. Вперше в організаційно-штатну структуру дивізії вводилася запасна бригада, яка виконувала функцію підготовки поповнення. Запропонована організаційно-штатна структура стала суттєвим кроком у наближенні Української армії до зразків провідних європейських країн, зокрема Франції.

Результати дослідження, теоретичні висновки та узагальнення дають можливість сформулювати практичні рекомендації.

Враховуючи, що сучасна Україна не входить до військових блоків та союзів, не має гарантій колективної безпеки, то слід приділити максимум уваги розвитку власних Збройних Сил та їх всебічного забезпечення.

В умовах прагнення України до інтеграції у євроатлантичні структури, в практиці сучасного військового будівництва варто враховувати історичний досвід переформування Армії УНР у 1920 р. до європейських зразків.

У процесі реформування системи військової освіти в Україні передбачити залучення до підготовки військових кадрів цивільних навчальних закладів.

Результати дослідження можна використати при підготовці науково-дослідних робіт, навчальних та методичних посібників, довідкових матеріалів, науково-популярних праць з воєнної історії.

Героїчні та разом з тим трагічні приклади звитяги військовиків Армії УНР рекомендуються для використання в процесі військово-патріотичного виховання молоді.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

I. Архівні джерела

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) м. Київ

Фонд 1075 – Військове міністерство УНР

Опис 1

1. Спр. 63. – Накази інспектора всіх формувань в Польщі та інших установ;

Опис 2

2. Спр. 6. – Накази Головної команди військ УНР;
3. Спр. 58. – Накази Головної команди військ УНР.

Опис 4

4. Спр. 3. – Копії телеграм головнокомандуючого військ та Міністерства військових справ про скрутне становище на фронті та нагородження за військові заслуги. Текст присяги вступаючих до петлюрівської армії;

Опис 5

5. Спр. 9. – Щоденник невідомого автора.

Фонд 1077 – Украинский военный Генеральный штаб

Опис 3

6. Спр. 60. – Приказы по Главному управлению Генерального штаба.

Фонд 1078 – Головне управління Генерального штабу Армії УНР

Опис 1

7. Спр. 6. – Оперативні звіти командуючих військ УНР про положення на фронтах;

8. Спр.11. – Збірник наказів Головної управи військ УНР;
9. Спр.46. – Оперативні повідомлення отаманів військових частин Дієвої Армії УНР про стан військових частин та їх діяльність;
10. Спр.47. – Телеграми, повідомлення командуючого Східним фронтом, Запоріжської бригади та ін. про стан та діяльність військових частин Дієвої Армії УНР;
11. Спр. 90. – Накази Дієвої Армії УНР. Вирізки із газет про події на Україні;
12. Спр. 94. – Документи про створення 61-го полку під командуванням Волинця (рапорти, відомості, розпорядження).

Опис 2

13. Спр. 1. – Положення про перше генерал-квартирмейстерство;
14. Спр. 5. – Доповіді та обіжники Головного управління Генерального штабу, військового міністерства, командирів військових частин про формування Армії УНР, положення та схеми. Списки отаманів та полковників Головних управлінь: гарматного, інженерного і ін.;
15. Спр. 6. – Тимчасові штати Генерального штабу і в/частин Армії УНР;
16. Спр. 7. – Штати штабу Головного Отамана військ УНР, Головного управління Генерального штабу, військових академій і шкіл, підготовка командного складу Армії УНР;
17. Спр. 24. – Проекти наказів по Генеральному штабу і штабу Дієвої Армії УНР, копії доповідей оперативного відділу про становище на фронтах. Рапорти про призначення на посади, посвідчення і списки співробітників Генерального штабу;
18. Спр. 25. – Лист-довідь до генерала Юнакова про діяльність Армії УНР та становище на фронті;
19. Спр. 28. – Дислокаційна відомість про бойовий склад частин Дієвої Армії УНР, схеми її розташування;
20. Спр. 43. – Статут внутрішньої служби;
21. Спр. 47. – Накази по канцелярії Головного управління Генерального Штабу;
22. Спр. 95. – Доповіді вищих військових управлінь про становище Армії УНР, організацію вищих військових органів та рапорти командирів про допомогу.

Опис 4

23. Спр. 1. – Накази головного командування петлюрівських військ.

Фонд 3172 – Штаб Дієвої Армії УНР

Опис 1

24. Спр. 5. – Накази по штабу Дієвої Армії УНР, штат штабу армії, посвідчення військовослужбовців, листування про допомогу, прибуткові та видаткові рахунки та інше.

Опис 2

25. Спр. 3. – Копії наказів;
26. Спр. 12. – Листування про особовий склад штабу Армії УНР.

Опис 3

27. Спр. 2. – Накази, штати, списки персонального складу та доповідь про роботу Дієвої Армії УНР.

Опис 5

28. Спр. 14. – Переписка с командой жандармерии о действиях жандармской команды и о личном составе.

Опис 6

29. Спр. 1. – Приказы директивы и распоряжения по войскам Волынской группы войск буржуазно-националистической Украинской респцблики;

30. Спр. 2. – Приказы по воинским частям Волынской группы войск буржуазно-националистической Украинской республики на 1919 год;

31. Спр. 13. – Переписка с войсковыми частями буржуазно-националистической Украинской республики, о военных действиях и о личном составе.

Центральний державний історичний архів України у Львові

Фонд 581 – Колекція документів про діяльність урядів УНР та ЗУНР

Опис 1

32. Справа 31. – Закони постанови і накази Ради Народних Міністрів та Головного Командування Військ УНР;
33. Справа. 45. – Зразки відзнак.

Фонд 760 – Особистий фонд Г. Степури**Опис 1**

34. Справа 22. – Листи, накази, звернення тощо;
35. Справа 32. – Рапорти, відкриті листи тощо.

Державний архів Вінницької області**Фонд Р-1196 – Подольський губернський комендант**

36. Справа 17. – Протоколи засідань губернської демобілізаційної комісії.

Державний архів Хмельницької області**Фонд Р-261 с – Маковская волостная народная управа Каменецкого уезда****Опис 1**

37. Справа 3. – Телеграма Главнокомандуючого южним районом військ Української народної республіки (УНР) о боротьбі с саботажем, об аресте лиц, выступающих против УНР, копия телеграммы отамана украинских республиканских войск Петлюры о призыве казаков к борьбе за государственную самостоятельность Украины, против изменника генерала Скоропадского, копии телеграмм главы Директории УНР о запрещении агитации против УНР, приказ губернского комиссара о мобилизации;
38. Справа 10. – Телефонограмма Каменецкого уездного комиссара о борьбе с выступлениями крестьян против петлюровской власти, о подготовке к выборам делегатов на трудовой конгресс «УНР», о возвращении военнослужащих в армию;

Державний архів Чернівецької області**Фонд 12 – Секретариат внутренних дел Буковины.**

Опис 1

39. Спр. 75. – Переписка с министерством иностранных дел и 8-й пехотной дивизией о предоставлении сведений о торговом представителе Украинской Рады в г. Черновцы Догомила Михаила;

40. Спр. 1540. – Информационное сообщение особых отделов Сигуранцы Буковины о настроении населения в связи с военными действиями между Красной армией и белополяками.

Фонд 1241 – Бюро информации и прессы г. Черновцы

Опис 1

41. Спр. 4. – Информационные сообщения префектуры Заставновоского уезда о движении частей Украинской националистической армии через пограничный пункт Костриживка.

II. Література

42. Авраменко Н. Спомини запорожця / Никифор Авраменко. – К.: Документальне видання: Темпора, 2007. – 456 с.

43. Андрієнко В. Періодика української військової еміграції в Європі як джерело вивчення історії національних збройних формувань (1914 – 1939 рр.): автореф. дис. На здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 20.02.22 „Військова історія” / Володимир Андрієнко. – Київ, 2005. – 24 с.

44. Безручко М. Від Проскурова до Чарторії / Марко Безручко, Кучабський Василь, Коновалець Євген: Історія Січових Стрільців. – Київ., 1992. С. 202–286.

45. Бій за Камянець-Подільський // Військово-історичний альманах. – 2002. – Ч. 2 (11). – С. 110–119.

46. Бойко О. Проблеми історії української революції (1917 – 1921 рр.) в „Українському історичному журналі” / О. Бойко // Український історичний журнал, № 6 (477) листопад – грудень 2007. – С. 82–93.

47. Веденєєв Д., Гошуляк А. Дипломатична служба УНР доби Директорії / Дмитро Веденєєв, Андрій Гошуляк // Пам'ять століть. – Київ, 1998. – № 1 (10). – С. 73–86.

48. Верига В. Визвольні змагання в Україні. 1914–1923: у 2 т. / Василь Верига – Львів. – Т. 2. – 1998. – 502 с.

49. Верстюк В. Симон Петлюра: політичний портрет (до 125-річчя від дня народження) / Владислав Верстюк // Український історичний журнал, № 3 (456) травень – червень 2004. – С. 112–126.
50. Військове будівництво в Україні у ХХ столітті: історичний нарис, події, портрети / [О. Уткін, В. Бережинський, В. Горелов, В. Гриневиц, О. Реєнт, О. Павленко] За заг. ред. Кузьмука О. І. – К.: Видавничий Дім “Ін Юре”, 2001. – 448 с.
51. Вісник Української Народної Республіки. – 1919. – 9 липня.
52. Вісник Української Народної Республіки. – 1919. – 18 липня.
53. Вісник Української Народної Республіки. – 1919. – 24 липня.
54. Вісник Української Народної Республіки. – 1919. – 27 липня.
55. Вісник Української Народної Республіки. – 1919. – 17 серпня.
56. Вісник Української Народної Республіки. – 1919. – 21 вересня.
57. Винниченко В.К. Відродження нації: у 3-ох т. / Володимир Кирилович Винниченко. – Київ-Відень, 1920. – Т. III. – 542 с.
58. Винниченко В.К. Заповіт борцям за визволення / Володимир Кирилович Винниченко. – К.: Криниця, 1991. – 127 с.
59. Вишнівський О. Вапнярка // Олександр Вишнівський. – За державність. – Каліш, 1934. – Зб. 4. С. 161–172.
60. Вишнівський О. До історії Синіх і Залізних // Олександр Вишнівський. – За державність. – Варшава, 1937. – Зб. 7. – С. 68–102.
61. Военный энциклопедический словарь. – М.: Воениздат, 1983. – 863 с.
62. Волков С. Трагедия русского офицерства / Сергей Волков. – Москва, 2002. – 508 с.
63. Герасименко М. В. Юнацькі військові школи в Українській Народній Республіці періоду Директорії // Микола Васильович Герасименко. – Воєнна історія. – Київ, 2004. – № 1–3. – С. 28–39.
64. Герасименко М. В. Підготовка старшинських кадрів в українських національних державних утвореннях (березень 1917 – листопад 1920 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ст. канд. іст. наук: спец. 20.02.22. „Військова історія” / Микола Васильович Герасименко. – Київ, 2005. – 24 с.

65. Герман Е. Вопросы истории гражданской войны в советской литературе / Е. Герман. – М.: Соцекгиз, 1936. – 211 с.
66. Голос Подольской церкви (Каменец-Подольский). – 1918. – 15 декабря.
67. Голубко В. Армія Української Народної Республіки 1917–1918. Утворення та боротьба за державу / Володимир Голубко. – Львів: Кальварія, 1997. – 288 с.
68. Гонта Д. На панцирнику „Хортиця” // Д. Гонта. – Військово-історичний альманах. – 2005. – Ч. 1 (10). – С. 71–91.
69. Горак В. Зліт і падіння Директорії // В. Горак. – Віче. – 1995. – № 4. – С. 106–116.
70. Гордеев А. История казаков. Великая война 1914-1918 гг. Отречение государя. Временное правительство и анархия. Гражданская война. / А. Гордеев. – М.: «Страстной бульвар», 1993.
71. Грабовський С. Українська Народна Республіка: виклики доби і відповіді нації // С. Грабовський. – Пам'ять століть. – Київ, 1998. – № 1 (10). – С. 25–40.
72. Грушевський М. Новий період історії України: за роки 1914 до 1919 / Михайло Сергійович Грушевський. – К., 1992. – 46 с.
73. Дашкевич Р. Артилерія січових стрільців у боротьбі за Золоті Київські ворота / Роман Дашкевич. – Нью-Йорк, 1965. – 208 с.
74. Даценко О.М. Військово-патріотичне виховання в українських збройних формуваннях в умовах боротьби за українську державність (березень 1917 – листопад 1920 рр.): дис. кандидата історичних наук: 20.02.22 / Олександр Миколайович Даценко. – К., 2002. – 193 с.
75. Демчучен О.М. Військове будівництво доби Директорії у працях сучасних українських істориків / Олександр Марчелович Демчучен // Воєнна історія. – 2006. – №1-3. – С. 55–61.
76. Демчучен О.М. Українська піхота у боротьбі за державну незалежність УНР (1919 – 1920 рр.) / Олександр Марчелович Демчучен // Питання історії України. Збірник наукових статей Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. – Чернівці: Зелена Буковина, 2006. – Т. 9. – С. 55–59.

77. Демчучен О.М. Нормативно-правова база розбудови армії УНР у добу Директорії / Олександр Марчелович Демчучен // Труди академії. – 2007. – № 5 (78). – С. 196–204.

78. Демчучен О.М. Значення військових статутів і присяги в діяльності Української армії в період Директорії УНР / Олександр Марчелович Демчучен // Напрями удосконалення виховної роботи з особовим складом Збройних Сил України : збірник наукових праць науково-практичної конференції. Київ, 19 квітня 2007 р. / Національна академія оборони України. – К.: НАОУ, 2007. – С. 39–42.

79. Демчучен О.М. Особливості організації та бойового застосування кінноти Армії УНР в період Директорії / Олександр Марчелович Демчучен // Нове державницьке воскресіння України до 90-річчя проголошення УНР : збірник наукових статей за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції. Київ, січень 2008 р. / Київський міжнародний університет. – К.: КиМУ, 2008. – С. 443–453.

80. Демчучен О.М. Дослідницькі розвідки щодо військового будівництва доби Директорії УНР / Олександр Марчелович Демчучен // Філософсько-методологічні та соціально-психологічні проблеми реалізації людського фактору в умовах переходу Збройних Сил України до професійної армії : матеріали всеармійської науково-практичної конференції. Київ, 29 травня 2008 р. / Національна академія оборони України – К.: НАОУ, 2008. – С. 16–21.

81. Демчучен О.М. Спроба трансформації органів військового управління до європейських зразків у добу Директорії УНР / Олександр Марчелович Демчучен // Соціально-економічні, психологічні та історичні аспекти трансформації Збройних Сил України : матеріали всеармійської науково-практичної конференції. Київ, 6 листопада 2008 р. / Національна академія оборони України – К.: НАОУ, 2008. – С. 320–326.

82. Демчучен О.М. Інженерні війська та війська зв'язку армії УНР доби Директорії / Олександр Марчелович Демчучен // Часопис української історії. КНУ– 2009. – Вип 12. – С. .

83. Демчучен О.М. Командування та органи управління Української армії періоду Директорії УНР (1918 – 1920 рр.) / Олександр Марчелович Демчучен // Воєнна історія. – 2009. – №1. – С. 23-34.

84. Демчучен О.М. Інженерні війська та війська зв'язку Армії УНР доби Директорії / Олександр Марчелович Демчучен // Часопис української історії / За ред. Доктора історичних наук, професора А. П. Коцура. – Київ, 2009. – Вип. 12. – С. 48-51.
85. Денисюк Ж. 3-я Залізна дивізія Армії УНР / Жанна Денисюк // Військово-історичний альманах. – 2002. – Ч. 1 (4). – С. 4–15.
86. Дерябин А., Паласиос-Фернандес Р. Гражданская война в России 1917 – 1922. / А. Дерябин, Р. Паласиос-Фернандес. – Национальные армии. – Москва, 1998. – АСТ. – 46 с.
87. Директорія, Рада Народних міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Документи і матеріали: У 2-х т., 3-х ч. / Упоряд. В. Верстюк та ін. – К.: Видавництво і. Олени Теліги, 2006. – Т. 1. – 688 с.; Т. 2. – 744 с.
88. Дмитрук В. Вони боролися за волю України (Нарис історії Сірожупанної дивізії) / Володимир Дмитрук: Монографія. – Луцьк: Видавництво „Волинська обласна друкарня”, 2004. – 286 с.
89. Дністер (Могилів-Подільський). – 1918. – 21 грудня.
90. Довбня В. Січові Стрільці київського формування у визвольних змаганнях 1917–1920 років / Володимир Довбня. – Київ, 2002, Текст. – 218 с.
91. Долуд А. Зимовий похід 1919 – 1920 рр. / Андрій Долуд // Український комбатант. – 1958. – Ч. 7. – С. 42–48.
92. Доценко О. Зимовий похід / Олександр Доценко. – Київ, 2001, Видавництво ім. Олени Теліги. – 375 с.
93. Дисциплінарний статут. Затверджено Головним Отаманом С.Петлюрою 21 січня 1919 р. – Перемишль, 1920. – 16 с.
94. Життя Поділля. – 1918. – 17 грудня;
95. Життя Поділля (Кам'янець на Поділлі). – 1918. – 17 грудня;
96. Життя і воля (Бердичів). – 1918. – 21 грудня;
97. Єрошевич П. З боротьби українського народу за свою незалежність / Петро Єрошевич // За державність. – Варшава, 1938. – Зб. 8. – С. 9–65.
98. Задунайський В. Збройні Сили УНР (1917–1920 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Володимир Задунайський. – Донецьк, 1995. – 198 с.

99. Зарицький В. Історія 3-ої легкої батареї 4-го гарматного полку Січових Стрільців / Володимир Зарицький // За державність. – Торонто, 1966. – Зб. 11. – С. 167–169.
100. Збірник законів та розпоряджень загального характеру в справі призову до війська по мобілізації військовозобов'язаних і призову до виконання військової повинності новобранців: [Зб. законів та розпоряджень]. – Кам'янець-на-Поділля, 1919. – 56 с.
101. Звідомлення про військово-політичну ситуацію в Україні у червні 1920 р.: [Звідомлення...] // Військово-історичний альманах. – 2007. – Ч. 2 (15). – С. 136–140.
102. Історія війн і збройних конфліктів в Україні: енцикл. довід. / [Авт. – упоряд. О. І. Гуржій та ін.]. – К.: Вид. гуманіт. л-ри, 2004. – 520 с.
103. Історія українського війська (1917–1995) [В.Гриневич, Л. Гриневич, Б. Якимович та ін.]. – Львів: Вид-во Світ, 1996. – 840 с.
104. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / [І. Крипякевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів та ін.]. – 4-те вид. Змін. і доп. – Львів: Світ, 1992. – 712 с.
105. Історія України: нове бачення: У 2-х т. – Т. 2. – Київ: Україна, 1996. – 494 с.
106. История Украинской ССР в 10-ти т. – К.: Наукова думка, 1984. – Т. 6. Великая Октябрьская социалистическая революция и гражданская война на Украине (1917–1920). – 655 с.
107. Какурин Н., Вацетис И. Гражданская война 1918 – 1921 / Н. Какурин, И. Вацетис. – Санкт-Петербург, 2002. – Полигон. – 672 с.
108. Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій / Ярослав Степанович Калакура. – К.: Генеза, 2004. – 496 с.
109. Каліберда Ю. Ю. Військова мемуаристика як джерело вивчення історії українських військових формувань 1917-1921 рр.: дис... канд. іст. наук: 20.02.22 / Юрій Юрійович Каліберда. – Київ, 2003. – 183 с.
110. Каляндрук Т. Андрій Долуд – забутий герой / Тарас Каляндрук // Воєнна історія. – Київ, 2008. – № 6. – С. 77–81.

111. Капелюшний В. П. Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.) / Валерій Петрович Капелюшний: Монографія. – К.: Олан, 2003. – 608 с.
112. Капустянський М. Похід українських армій на Київ – Одесу в 1919 році (короткий воєнно-історичний нарис) / Микола Капустянський: в 2-ох кн. – Мюнхен, 1946. – (103+200) с.
113. Капустянський М. Українська збройна сила й українська національна революція / Микола Капустянський. – Саскатун, Саскачеван, Канада, Вид-во Новий шлях, 1936. – 50 с.
114. Карпов В. Однострої української армії (1917–1920) / Віктор Карпов // Військово-історичний альманах. – 2000. – Ч. 1. – С. 110–121.
115. Ковалевський М. При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії / М. Ковалевський. – Інсбрук, 1960. – 720 с.
116. Ковальчук М. Військова діяльність М. Капустянського за доби Директорії (1918–1921 рр.) / Михайло Ковальчук // Військово-історичний альманах. – 2004. – Ч. 1 (8). – С. 20–51.
117. Ковальчук М. Українсько-білогвардійська війна: трагічний початок (вересень 1919 р.) / Михайло Ковальчук // Військово-історичний альманах. – 2004. – Ч. 2 (9). – С. 15–47.
118. Ковальчук М. Джерела до історії українсько-білогвардійської війни 1919 р. / Михайло Ковальчук // Український історичний журнал. – 2006. – № 5 (470). – вересень – жовтень. – С. 212–225.
119. Ковальчук М. Чисельність армії УНР за Кам'янецької доби Директорії (червень – листопад 1919 р.) / Михайло Ковальчук // Військово-історичний альманах. – 2007. – Ч. 1 (14). – С. 4–37.
120. Ковальчук М. Поразка і відступ Південного угруповання армії УНР до Румунії навесні 1919 р. / Михайло Ковальчук // Військово-історичний альманах. – 2008. – Ч. 1 (16). – С. 14–51.
121. Коновалець Є. Спомини й уваги / Безручко Марко, Кучабський Василь, Євген Коновалець // Історія Січових Стрільців. – Київ, 1992. – с.287– 346.
122. Конституційні акти України. 1917 – 1920. Невідомі конституції України: Документи. – К., 1992. – 269 с.

123. Колянчук О., Литвин М., Науменко К. Генералітет українських визвольних змагань / О. Колянчук, М. Литвин, К. Науменко. – Львів, 1995. – 285 с.
124. Кравчук М. Правові основи будівництва Національних Збройних Сил України в 1914–1993 рр. (Орг. структура, штати): Іст.–правове дослідження / М. Кравчук. – Івано–Франківськ: Вид. «Плай», 1997. – 292 с.
125. Крезуб А. Між Білою Церквою і Мотовилівкою / А. Крезуб // Літопис Червоної Калини. – 1930. – № 2. – С. 8–13.
126. Кривизюк Л. П. Вишкіл та виховна робота в українських військах періоду визвольних змагань 1917–1920 років: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук: спец. 20.02.22 „Військова історія” / Леонід Петрович Кривизюк – Львів, 2001. – 32 с.
127. Кремінь В., Табачник Д., Ткаченко В. Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду) / В. Кремінь, Д. Табачник, В. Ткаченко. – К., 1996. – 793 с.
128. Кротофіль М. Проект формування Норманської бригади в Армії УНР / М. Кротофіль // Військово-історичний альманах. – 2007. – Ч. 1 (14). – С. 38–48.
129. Кучабський В. Від первопочинів до Проскурівського періоду / Марко Безручко, Василь Кучабський, Євген Коновалець // Історія Січових Стрільців. – Київ, 1992. – С. 12–201.
130. Левченко О. Бойова діяльність армії Української народної республіки (листопад 1918 – липень 1919 р.): Автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 „Військова історія” / Олександр Демянович Левченко – Київ, 2002. – 19 с.
131. Литвин С. Х. Суд історії: Симон Петлюра і Петлюріана / Сергій Харитонович Литвин. – Київ, 2001, Видавництво ім. Олени Теліги. – 639 с.
132. Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР / Микола Литвин, Клим Науменко. – Львів: Інститут українознавства НАНУ; Видавнича фірма “Олір”, 1995. – 368 с.
133. Литвин М., Науменко К. Збройні сили України першої половини ХХ ст. Генерали і адмірالی / Микола Литвин, Кім Науменко / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів; Харків: „Видавництво Сага”, 2007. – 244 с.

134. Лихолат А. Разгром буржуазно-националистической Директории на Украине / А. Лихолат. – К.: Госполитиздат, 1949. – 216 с.
135. Лихолат А. Розгром націоналістичної контрреволюції на Україні (1917–1922 рр.) / А. Лихолат. – К.: Держполітвидав, 1955. – 663 с.
136. Мазепа І. П. Творена держава (боротьба 1919 р.) / Ісаак Мазепа // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). – Київ, МП Фенікс, 1992. – С. 16–75.
137. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції 1917 – 1920 / Ісаак Мазепа. – Т. 1. Центральна Рада – Гетьманщина – Директорія. – Прага: Видавництво Прометей, 1950. – 210 с.
138. Мараєва В. В. Українська військова авіація в умовах боротьби за національну державність (грудень 1917 – листопад 1920 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 20.02.22. „Військова історія” / В. В. Мараєва. – Київ, 2008. – 20 с.
139. Маланюк Є. Василь Тютюнник / Євген Маланюк // Розбудова держави. – 1953. – Ч. 5 (9). – С. 11–15.
140. Мартос Б. Оскілко і Болбочан: спогади / Борис Мартос. – Мюнхен: Вид-во Белей, 1958. – 62 с.
141. Мацагор О. Програмові засади та діяльність українських політичних партій у сфері військового будівництва (березень 1917 – 1920 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 20.02.22. „Військова історія” / О. А. Мацагор. – Київ, 2002. – 19 с.
142. Мина Ж. В. Збройні сили Директорії УНР та їх боротьба за державну незалежність України (листопад 1918 – листопад 1920) дис... канд. іст. наук: 20.02.22 / Жанна Василівна Мина. – Львів, 2008. – 211 с.
143. Могилянський Н. Трагедія України / Н. Могилянський // Революція на Україні. – Москва–Ленинград, 1930. – С. 115–135.
144. Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття / Ісидор Нагаєвський. – Київ, 1993. – Український письменник. – 413 с.
145. Назарук О. Рік на Великій Україні. Конспект споминів з української революції / Осип Назарук. – Відень, 1921, Український прапор. – 344 с.

146. Наказ командування армії УНР про запровадження у військах прапорів єдиного зразка (1919 р.) // Військово-історичний альманах. – 2006. – Ч. 1 (12). – С. 145–153.
147. Науменко А. О. Національно-патріотичне виховання в армії Української Народної республіки періоду Директорії.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 20.02.22. „Військова історія” / Андрій Олегович Науменко. – Київ, 2004. – 20 с.
148. Науменко А. О. Армія Української народної республіки доби Директорії / Андрій Олегович Науменко // Вісник Київського славістичного університету / Редкол.: Ю. М. Алексєєв та ін. – К.: КСУ, 2006. – № 27. – С. 119–129.
149. Науменко А. О. Розбудова Українського військово-морського флоту в період Директорії УНР / Андрій Олегович Науменко // Воєнна історія. – Київ, 2007. – № 1–3. – С. 37–46.
150. Невідомий проект ордена Залізного хреста св. Андрія // Військово-історичний альманах. – 2008. – Ч. 1 (16). – С. 155–159.
151. Ненахов Ю. Кавалерія на полях сражений ХХ века: 1900 – 1920 гг. / Юрий Юриевич Ненахов. – Мн.: Харвест, 2004. – 512 с.
152. Омелянович-Павленко М. На Україні, 1919 / Михайло Омелянович-Павленко // Спогади українського командарма. – Київ, 2002, Планета людей. – с. 184–205.
153. Омелянович-Павленко М. Зимовий похід / Михайло Омелянович-Павленко // Спогади українського командарма. – Київ, 2002, Планета людей. – С. 231–437.
154. Петлюра С. Сучасна українська еміграція та її завдання // Симон Васильович Петлюра. – Статті / Упоряд. та автор передм. О.Климчук; – К.: Дніпро, 1993. – С. 231.
155. Петлюра С. До трудового селянства // Симон Васильович Петлюра. – Статті / Упоряд. та автор передм. О.Климчук; – К.: Дніпро, 1993. – С. 179.
156. Петлюра С. До населення всієї соборної України / Симон Васильович Петлюра // Петлюра С. Статті / Упоряд. та автор передм. О.Климчук; – К.: Дніпро, 1993. – С. 180–182.

157. Петлюра С. Лист до французького публіциста Жана Пелісьє Симон Васильович Петлюра // Симон Васильович Петлюра. Статті / Упоряд. та автор передм. О.Климчук; – К.: Дніпро, 1993. – С. 186–188.
158. Петлюра С. Лист до генерал-хорунжого Миколи Удовиченка / Симон Васильович Петлюра // Симон Васильович Петлюра. Статті / Упоряд. та автор передм. О. Климчук; – К.: Дніпро, 1993. – С. 220–228.
159. Петлюра С. «Табір» / Симон Васильович Петлюра // Петлюра С. Статті / Упоряд. та автор передм. О. Климчук; – К.: Дніпро, 1993. – С. 276–303.
160. Петлюра С. Статті. Листи. Документи. – Т. III. Упорядник В. І. Сергійчук. – К.: Видавництво ім. Олени Теліги, 1999. – 616 с.
161. Петлюра С. Статті. Листи. Документи. – К.: ПП Сергійчук В.І., 2006. – Т. IV. – 704 с.
162. Плав'юк М. УНР та її історичне значення / Микола Плав'юк // Пам'ять століть. – Київ, 1998. – № 1 (10). – С. 4–24.
163. Проблеми вивчення історії української революції 1917–1921 / Відп. Ред. В.Ф. Верстюк. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – Вип. 2. – 258 с.
164. Прохода В. Вождь і військо / Василь Прохода // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879 – 1926). – К.: МП "Фенікс", 1992. – С. 109–148.
165. Прохода В. Записки до історії Сірих «сірожупанників» / Василь Прохода // За Державність. – Каліш, 1929. – Зб. 1. – С. 75–128.
166. Прохода В. Уваги до праці д-ра М.Стахіва «Україна в добі Директорії» / Василь Прохода // Український історик. – Нью-Йорк – Мюнхен, 1967. – Ч. 1–2 (13–14). – С. 91–101.
167. Порохівський Г. Матеріали до історії 2-ої кулеметної бригади / Гнат Порохівський // За державність. – Каліш, 1929. – Зб. 1. – С. 135–161.
168. Прушинський М. Драма Пілсудського. Війна 1920. / Мечислав Прушинський. – Київ, 1997, "Лібра". – 372 с.
169. Пузицький А. Боротьба за доступи до Києва / Антін Пузицький // За Державність. – Каліш, 1935. – Зб. 5. – С. 9–61.; За Державність. – Варшава, 1937. – Зб. 7. – С. 9–56.
170. Республіка. – 1919. – 13 лютого;

171. Руккас А. „Напрямкові значки” 4 (7)-ї стрілецької бригади Армії УНР у 1920 р. / Андрій Руккас // Військово-історичний альманах. – 2007. – Ч. 2 (15). – С. 144–148.
172. Савченко В. Нарис боротьби війська УНР на Лівобережжі наприкінці 1918 – та початку 1919 року / Володимир Савченко // За Державність. – Каліш, 1936. – Зб. 6. – С. 119–154.
173. Сальський В. Головні підстави творення Армії УНР в минулому і майбутньому / Володимир Сальський // Табор. – Каліш, 1927. – Ч. 4. – С. 3–4.
174. Село. – 1918. – 22 листопада;
175. Село. – 1918. – 24 листопада;
176. Семотюк Я. Українські військові відзнаки / Ярослав Семотюк. – Торонто – 1991 – Канада, Київ – 1991. – Україна. – 52 с.
177. Сідак В. Національні спецслужби в період Української революції 1917 – 1920 рр. (невідомі сторінки історії) / Володимир Степанович Сідак. – К., Видавничий дім „Альтернативи”, 1998. – 320 с.
178. Сідак В. На шляху до воєнної доктрини України (історичний нарис): Моногр / Володимир Сідак. – К.: Вид-во Національної академії СБ України; Вид-во МАУП, 2001. – 216 с.
179. Сідак В., Осташко Т., Вронська Т. Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника / В. Сідак, Т. Осташко, Т. Вронська. – К.: Темпора, 2004. – 416 с.
180. Солдатенко В. Ф. Українська революція: концепція та історіографія (1918–1920 рр.) / В. Ф. Солдатенко. – К.: Пошуково-видавниче агентство “Книга пам’яті України”, Видавничий центр “Просвіта”, 1999. – 508 с.
181. Солдатенко В. Ф. Новітні тенденції й актуальні проблеми історіографічного освоєння процесів революційної доби 1917 – 1920 рр. в Україні / В. Ф. Солдатенко // Український історичний журнал, № 4 (478) січень – лютий 2008. – С. 75–88.
182. Слюсаренко П. М. Бойовий шлях української 6-ої Січової стрілецької дивізії часів російсько-польської війни 1920 р. / Павло Миколайович Слюсаренко // Вісник Академії праці і соціальних відносин федерації профспілок України. – Київ, 2004. – № 2 (26). – С. 190–195.

183. Слюсаренко П. М. Армія Української Народної Республіки в умовах боротьби за українську державність (вересень 1919 – листопад 1920 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 20.02.22. „Військова історія” / П. М. Слюсаренко . – Київ, 2006. – 20 с.
184. Слюсаренко П. М. Генеральний штаб армії Української Народної Республіки: особливості творення і функціонування / Павло Миколайович Слюсаренко // Воєнна історія. – Київ, 2007. – № 1–3. – С. 47–58.
185. Срібняк І. До початків заснування Української воєнної академії Генерального штабу / Ігор Срібняк // Вісті комбатанта, 1996. – Ч. 1. – С. 60-67.
186. Срібняк І. Обеззброєна але нескорена: Інтернована Армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921–1924 рр.) / Ігор Срібняк. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 1997. – 129 с.
187. Статут польової служби. Затверджено Головним Отаманом С. Петлюрою 29 червня 1920 р. – Вінниця, 1920. – 232 с.
188. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР: у 7–ми т / Матвій Стахів. – Торонто, 1962–1966. – (276+248+276+353+248+247+431) с.
189. Стефанів З. Українські Збройні Сили 1917–1921. Воєнно-історичний нарис: У 3-х ч./ Зенон Стефанів. – Ч. 2. – Коломия, 1936. – 124 с.; Ч. 3. – Коломия, 1937. – 128 с.
190. Субтельний О. Україна. Історія / Орест Субтельний. – К.: Либідь, 1993. – 720 с.
191. Ткачук П. Організація артилерійських частин та їх бойова діяльність по захисту української державності 1917–1920 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 20.02.22. „Військова історія” / П. М. Ткачук. – Київ, 2004. – 19 с.
192. Тинченко Я. Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття. – Ч. 1. Біографічно-довідкова / Ярослав Тинченко. – К., 1995. – 258 с.
193. Тынченко Я Армии Украины 1917–1920 гг. / Ярослав Тынченко. – М; «Восточный горизонт», 2002. – 140 с.
194. Трибуна (Київ). – 1918. – 18 грудня;
195. Удовиченко О. Від Дністра до лінії перемир'я і відворот за Збруч / Олександр Іванович Удовиченко // За Державність. – Каліш, 1936. – Зб. 6. – С. 77–109.

196. Удовиченко О. Третя Залізна дивізія. Матеріали до історії війська УНР / Олександр Іванович Удовиченко. – Нью-Йорк: Червона Калина. – Т. 1. Рік 1919. – 1971. – 264 с.; Т. 2. Рік 1920. – 1982. – 230 с.
197. Удовиченко О. Україна у війні за державність: історія, організація і бойові дії 1917-1921 / Олександр Іванович Удовиченко. – К., 1995. – 206 с.
198. Удовиченко О. Форсування Дністра під Городницею / Олександр Іванович Удовиченко // За Державність. – Каліш, 1934. – Зб. 4. – С. 190–200.
199. Українська революція і державність. 1917 – 1920 рр. / [Т.А. Бевз, Д.В. Веденєєв, І.Л. Гошуляк, П.С. Корнієнко, В.Ф. Солдатенко, Р.Я. Пиріг та ін.]. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 1998. – 247 с;
200. Україна 1919 рік.: М. Капустянський „Похід Українських армій на Київ – Одесу в 1919 році”. Є. Маланюк „Уривки зі спогадів”. Документи та матеріали: Документально-наукове видання / Передм. Я. Тинченко. – К.: Темпора, 2004. – 558 с.
201. Україна: політична історія. ХХ – початок ХХІ ст. / Редрада: В.М. Литвин (голова) та ін. Редкол.: В. А. Смолій, Ю. А. Левенець (співголови) та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2007. – 1028 с.
202. Українська революція: Документи 1919–1921. – Джерела до новітньої історії України / Упорядник Т. Гунчак. – Нью-Йорк: УВАН у США, 1984. – 478 с.
203. Українська ставка. – 1918. – 17 грудня;
204. Українська ставка. – 1919. – 5 січня;
205. Феденко П. Повстання нації / П. Феденко // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). – К.: МП „Фенікс”, 1992. – С. 76–108.
206. Фуртес О. Українські військово-історичні студії у дорадянському Львові (1919-1939 рр.) / О. Фуртес // Воєнна історія. – Київ, 2008. – № 6. – С. 65–69.
207. Харук А. Військово-повітряні сили України в 1917 – 1920 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 20.02.22. „Військова історія” / А. І. Харук. – Львів, 2000. – 19 с.
208. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції / П. Христюк. – У 4-х т. – Прага, 1921. – Т. III. – 160 с.
209. Чмир М. Відзнаки військових звань українських збройних формувань 1917–1921 рр. / М. Чмир // Військово-історичний альманах. – 2000. – Ч. 1. – С. 45–54.

210. Шандрук П. Симон Петлюра – творець і вождь українського війська / Павло Шандрук // Вісті Українського Центрального Комітету в Польщі. – Ч. 11–13. – С. 14–21.
211. Шандрук П. Українська армія в боротьбі з Московщиною (18 жовтня–21 листопада 1920 р.) / Павло Шандрук // За Державність. – Каліш, 1934. – Зб. 4. – С. 201–236.
212. Шанковський Л. Українська армія в боротьбі за державність / Шанковський Лев. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1958. – 319 с.
213. Шляхтиченко М. До історії Директорії УНР / Шляхтиченко Михайло // Український історик. – Нью-Йорк – Мюнхен. – 1965. – Ч. 1–2. – С. 56–61; Ч. 3–4. – С. 52–59.
214. Шрамченко С. Українські Воєнно-Морські Школи (1918 – 1920 рр.) / Шрамченко Святослав // Табор. – Каліш, 1931. – Ч. 15. – С. 80–84.
215. Шрамченко С. Український Морський Генеральний Штаб / Святослав Шрамченко // Табор. – Каліш, 1931. – Ч. 16. – С. 90–92.
216. Шрамченко С. Закон про державну українську флоту та його виконавці / Святослав Шрамченко // За державність. – Каліш, 1934. – Зб. 5. С. 124–136.
217. Щоденник значкового Ясинського, старшини окремого Чорноморського коша // Військово-історичний альманах. – 2005. – Ч. 1 (10). – С. 57–70.
218. Яблонський В. Від влади п'ятох до диктатури одного. Історико-політичний аналіз Директорії УНР / Яблонський Володимир. – К.: "Альтерпрес", 2001. – 160 с.
219. Якимович Б. Збройні сили України: Історичний нарис / Якимович Богдан. – Львів, 1996. – 359 с.
220. Яценко М. Що то було? / Яценко Микола // За Державність. – Каліш, 1930. – Зб. 2. – С. 125–126.
221. М. Яцюк Військово-політична діяльність Директорії Української народної республіки (1918 – 1920 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01. „Історія України” / Микола Володимирович Яцюк. – Харків, 2000. – 19 с.
222. Cozacu Petre Moldova dintre Prut a Nistru 1812-1919., Chisnau "Stunta" 1992.

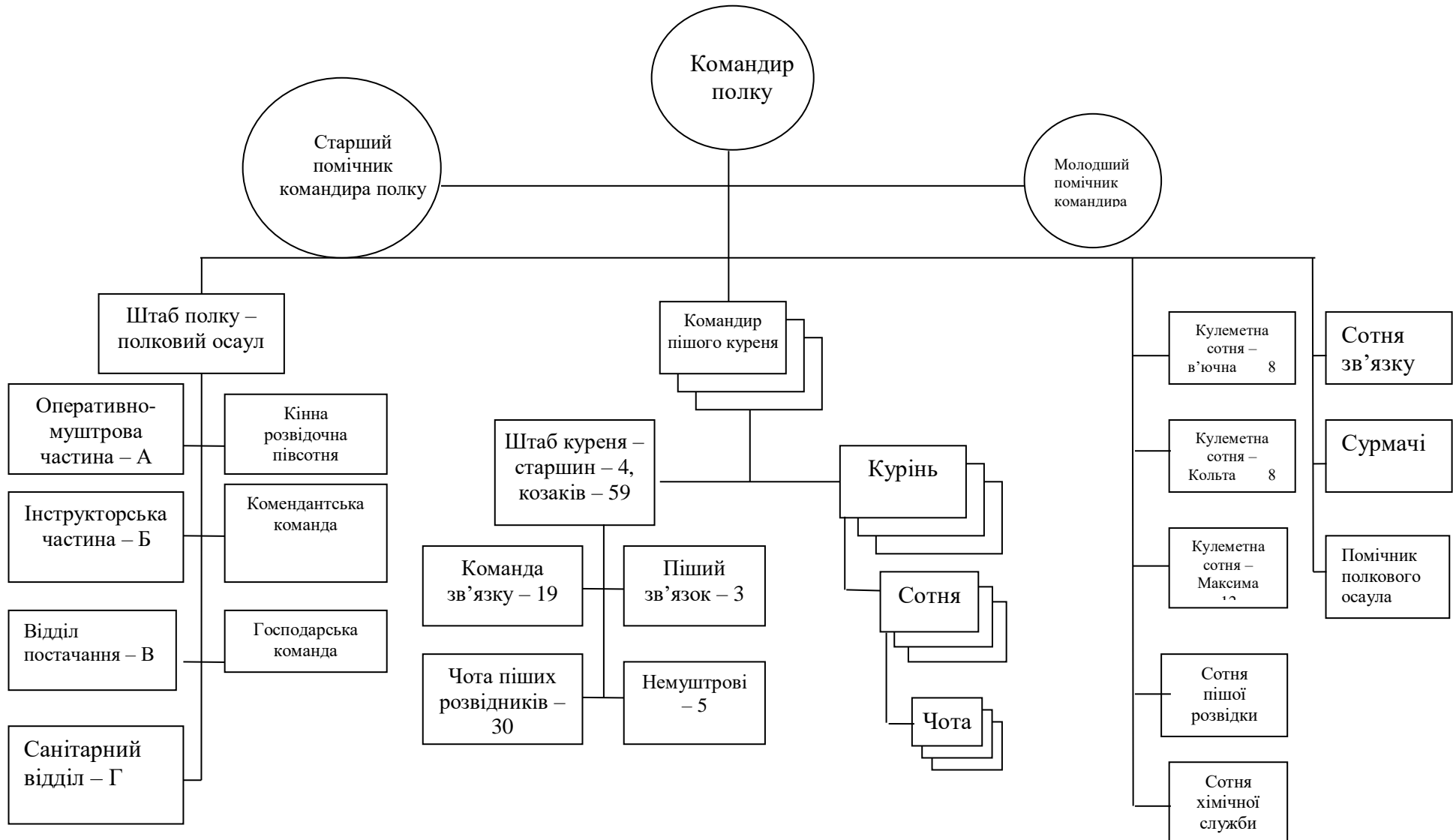
Додаток А

Тактико-технічні характеристики української артилерії у 1918 – 1920 рр.

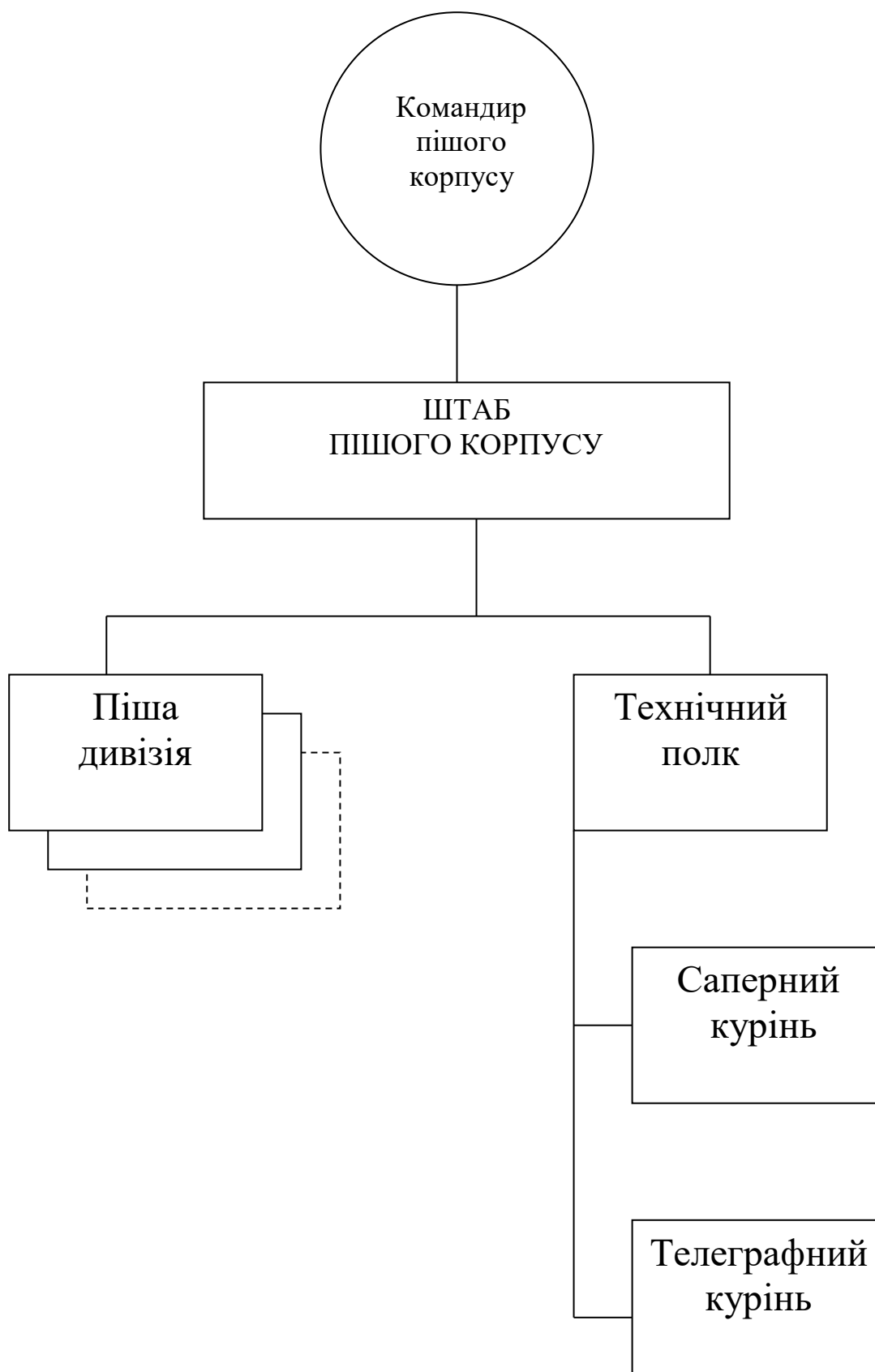
Типи гармат	Тактичне призначення	Калібр	Вага	Набої	Дальність стрільби
Тридюймова М 1900 М 1902	Польова і кінна артилерія	7,62 см.	М 1900 1884 кг. М 1902	Шрапнелі, гранати	6600 м.
Гірська М 1904	Гірська артилерія	7,62 см.	1965 кг. 855 кг.	Картечі, гранати	4160 м.
42-лінійна гармата М 1910	Важка артилерія	10,78 см.	2282 кг.	Гранати	10700 м.
Польова гаубиця (Круппа) М 1910	Корпусна артилерія	12, 19 см.	2121 кг.	Гранати, шрапнелі	6400 м.
Шестидюймова гаубиця	Важка артилерія	15,24 см.	?	Гранати	9800 м.

Шанковський Л. Українська армія в боротьбі за державність. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1958. – 319 с. (С. 47)

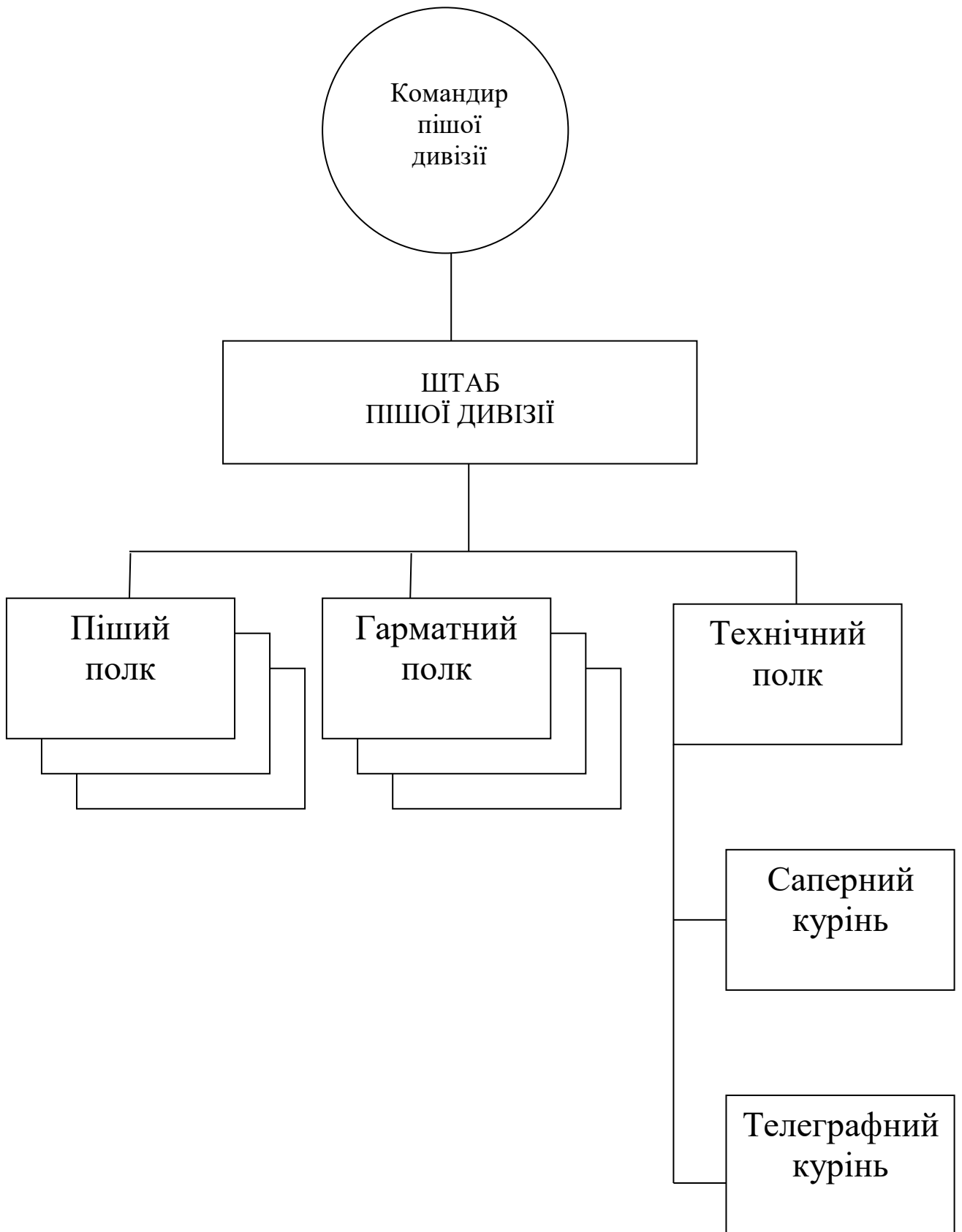
Додаток Б
 Організаційно-штатна структура піхотного полку
 Армії Української Народної Республіки періоду Директорії

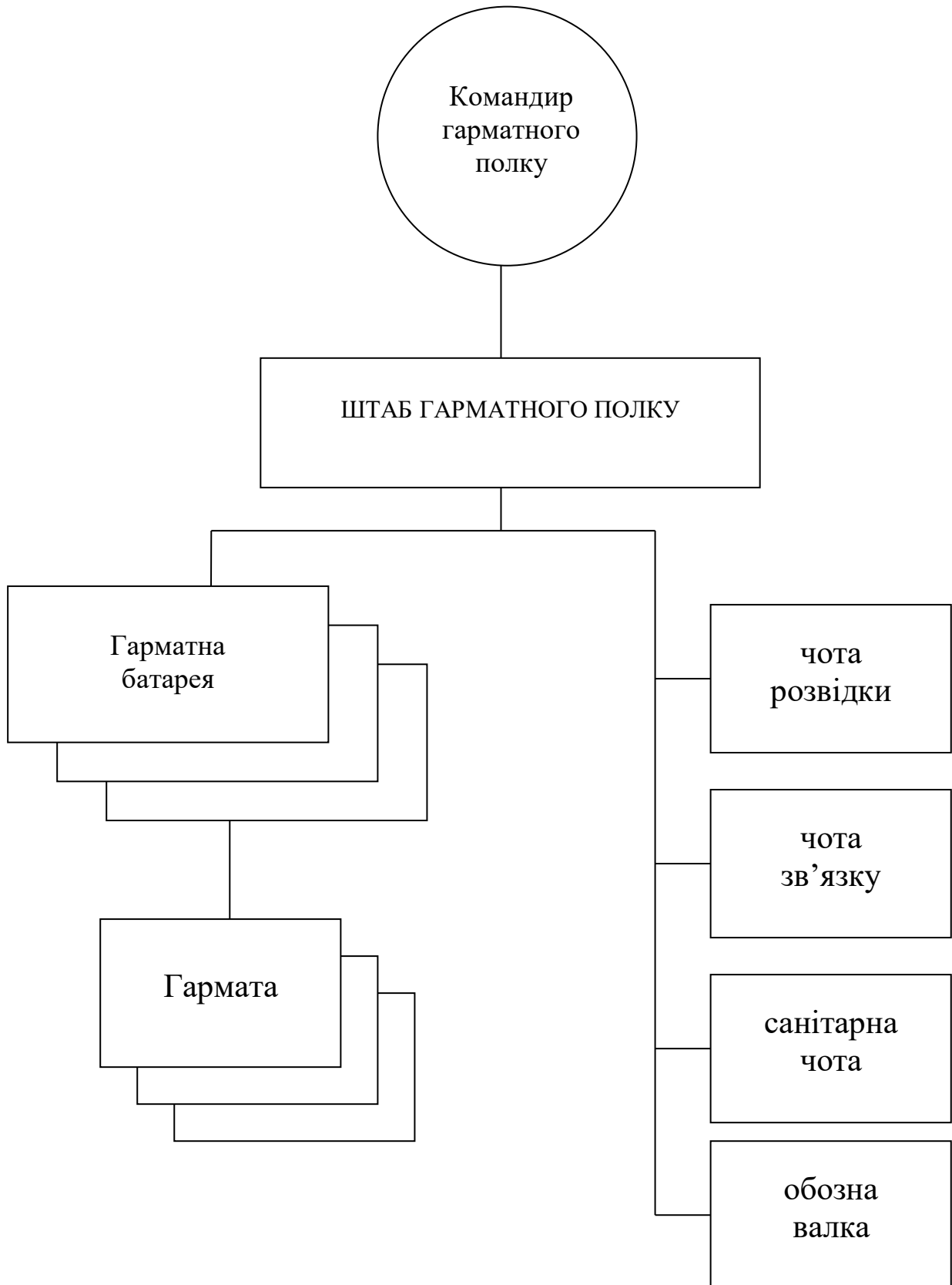
Додаток В
Організаційно штатна структура піхотного корпусу Армії УНР

Додаток Д
Організаційно штатна структура пішої дивізії Армії УНР

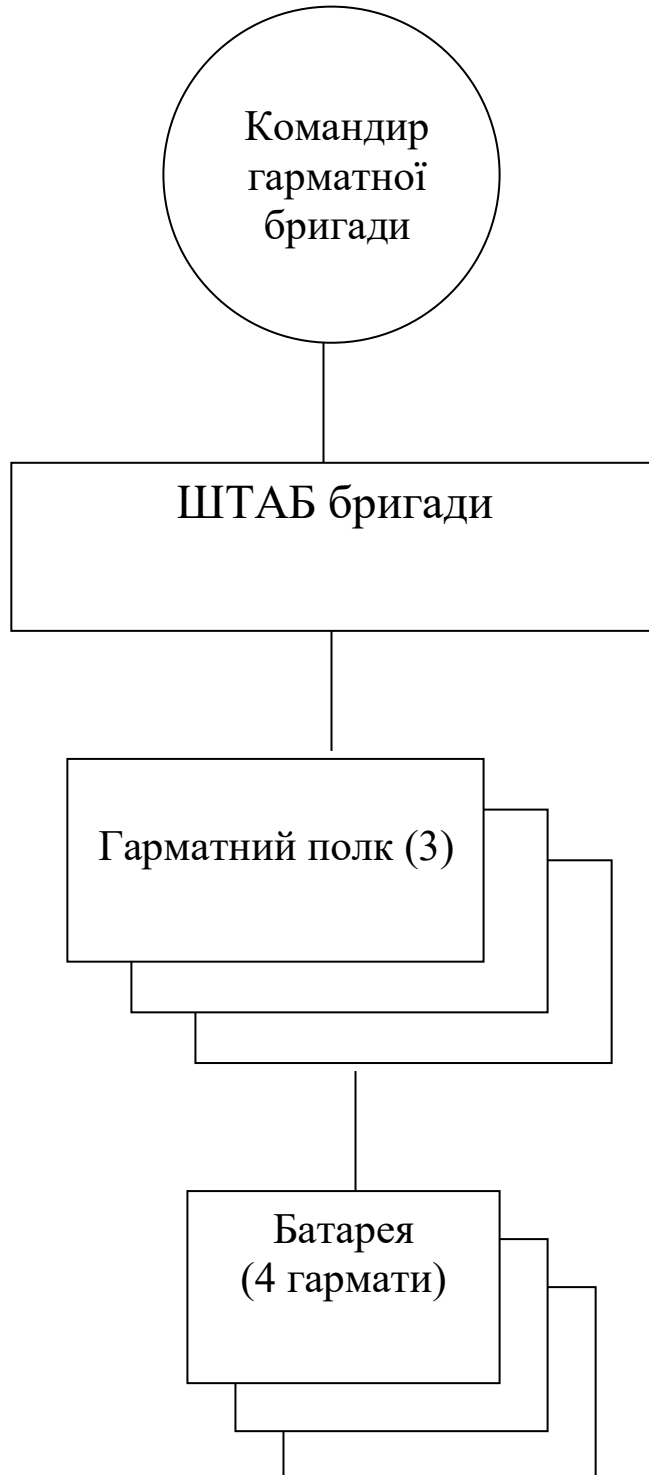

Додаток Ж

Організаційно-штатна структура гарматного полку
Армії Української Народної Республіки періоду Директорії

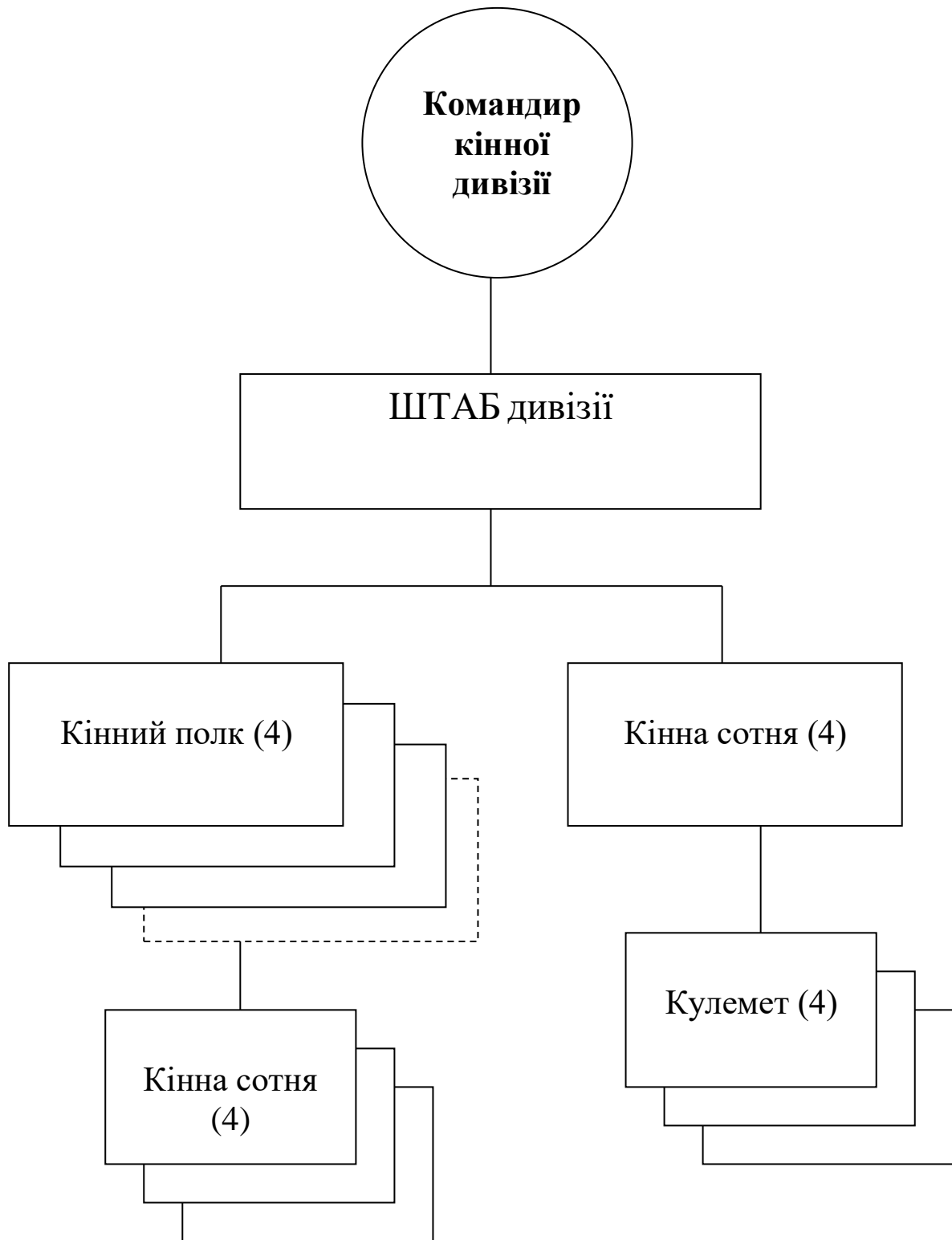
Додаток 3

Організаційно-штатна структура гарматної бригади
Армії Української Народної Республіки періоду Директорії

Додаток К

Організаційно-штатна структура кінної дивізії
Армії Української Народної Республіки періоду Директорії

Додаток Л

Організаційно-штатна структура кінного полку
Армії Української Народної Республіки періоду Директорії